

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1923

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1922-1923. E.J. Brill, Leiden 1923*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192301_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 13^{den} 1923.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 18^{den} Mei 1923.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 13^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. G.J. BOEKENOOGEN, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van Prof. Dr. H.T. COLENBRANDER: 'Vooruitzichten voor den Nederlandschen stam in 1898 en in 1923'.

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt IX).

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

IX.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandse leden (zie Bijlage).

X.

Voorstellen van de Maandelijksche Vergadering:

a. uit de renten van het Vaste Fonds een som van *f* 50.- beschikbaar te stellen, als bijdrage in de kosten der uitgave van het tweede deel van Prof. Dr. HÄPKE'S werk: *'Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte'*.

b. uit de renten van het Vaste Fonds een som van *f* 40.- beschikbaar te stellen, ten behoeve van de Boerenhuis-Commissie.

c. uit de renten van het Vaste Fonds een som van ten hoogste *f* 600.-, over eenige jaren te verdeelen, beschikbaar te stellen voor het door Dr. G.G. KLOEKE ondernomen onderzoek der dialecten in het Oosten van ons land benoorden den Rijn.

d. uit de renten van het Vaste Fonds een som van *f* 300.-, over twee jaar te verdeelen, beschikbaar te stellen voor de uitgave van: *'De Vikingen in de Lage Landen bij de Zee'* door Dr. J. DE VRIES.

XI.

Verkiezing van een Bestuurslid in de plaats van den Heer Dr. G. KALFF, die aan de beurt van aftreden is. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal is:

a. FRITS HOPMAN.

b. Dr. E.M. MEYERS.

XII.

Verkiezing van een lid der Commissie voor Schoone Letteren in de plaats van den Heer J. DE MEESTER, die aan de beurt van aftreden is en zich niet herkiesbaar stelt.

Het door de Commissie voorgedragen dubbeltal is:

a. Mr. M. NIJHOFF.

b. P. RAËSKIN.

NAMENS HET BESTUUR, C. SERRURIER, SECRETARESSE.

Tegenwoordig zijn de Bestuursleden: G.J. Boekenoogen, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*, L. Knappert, D. Coster, J.L. Walch, H.T. Colenbrander, Ph. S. van Ronkel, C. Serrurier, *Secretaresse*; de gewone leden: W.F. Leemans, J. Greshoff, W.P. van Stockum, C.M. Vissering, G.M. Slothouwer, O.C. van Hemessen, V. Loosjes Az., H. Ph. Visser 't Hooft, C. de Boer, C. Bake, M.E. Kronenberg, J. van Ammers-Küller, R. Pennink, W.L. Boldingh-Goemans, C. van Rennes, C.M. van Hille-Gaerthé, A.G. de Leeuw, H.E. van Gelder, W. Graadt van Roggen, A. Beets, J. Lindeboom, J.J. van Bolhuis, N.J. Beversen, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, J. Huizinga, J. de Vries, D.C. Hesseling, P.J. Blok, J. van der Valk, S.A. Waller Zeper, A. Eekhof, W. Draaijer, J. de Josselin de Jong, D. van Blom, C.H. Ph. Meyer, J. Kleyntjens, W.S. Unger, G.A.J. Hazeu, B. Kruitwagen, C.H. Ebbinge Wubben, P.A.A. Boeser, A.J. de Mare, J.H. Been, C. van Son, S. Eringa, J.M. Hoogvliet, G. Hulsman, C.W. van der Hoogt, I.A. Nederburgh, J.J.G. Vürtheim, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, W.J.J.C. Bijleveld, N.J. Krom, J.C. Bloem, F.E. Mulert, C. Peltenburg, C. Easton, W. van Bemmelen, F. de Meyier, K.R. Gallas, J.B. Breukelman, Ed. Brom, E. Wiersum, G.E.W. van Hille, R. Guarnieri, L. Lasonder, M. Esser, A.W. Weissman, K.H. de Raaf, A. Salomons, M. Nijhoff; het buitenlandsche lid J. Mansion.

I. De Voorzitter, de Heer Dr. G.J. Boekenoogen, opent om elf uur de Vergadering met een toespraak, die hij ter uitgaaf afstaat; zij is hierachter gedrukt. (Bijlage I).

Op voorstel van het Bestuur besluit men eerst punt III-IX van den Beschrijvingsbrief en daarna punt II te behandelen.

III-IV. De Secretaresse en de Bibliothecaris lezen hunne jaarverslagen voor, welke men vervolgens in dank aanvaardt voor de Handelingen. (Bijlagen III-IV).

V. Namens de Commissie, bestaande uit Mej. Dr. S. Hofker en den Heer Dr. C. de Boer, benoemd tot het nazien van de rekening en verantwoording van den Penningmeester, (zie Bijlage V), deelt de Heer De Boer mede, dat zij alles nauwkeurig hebben nagezien en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij voorstellen hem te ontheffen van zijn verantwoordelijkheid. Hiertoe besluit men. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Penningmeester en aan genoemde Commissie.

VI-VIII. De Heer Dr. A. Beets brengt in plaats van den Secretaris, den Heer Dr. J.W. Muller, die verhinderd was de vergadering bij te wonen, het jaarverslag uit van de Commissie voor Taal- en Letterkunde. De Secretarissen der Commissies voor Geschied- en Oudheidkunde en Schoone Letteren, de HH. Dr. H.T. Colenbrander en D. Coster, lezen hunne jaarverslagen

voor. Men aanvaardt ze in dank voor de Handelingen. (Bijlagen VI, VII en VIII).

IX. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 4 Mei benoemd, doet de Heer Dr. D.C. Hesseling mededeeling van den uitslag der stemming, gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij en wel, volgens besluit dier Maandvergadering, van 35 gewone en 5 buitenlandsche leden. De Commissie waarin, met den Heer Hesseling zitting namen de HH. A. Beets, W.J.J.C. Bijleveld, D. Coster, F. Driessen, N.J. Krom, R. van der Meulen Rz., de Dames F. de Meyier en C. Serrurier, en de Heer J.L. Walch, heeft van de Secretaresse 256 stembiljetten ontvangen. Twee der voorgestelden voor het gewone lidmaatschap hebben als laatsten een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd. De Commissie stelt voor alle twee als gekozen te beschouwen. De Vergadering keurt dit goed, waarop de Heer Hesseling mededeelt dat gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Mr. G. André de la Porte, te Leiden.
 Mr. L.J. van Apeldoorn, te Amsterdam.
 Dr. J.G. Appeldoorn, te Amsterdam.
 Dr. J.G. van Dillen, te 's-Gravenhage.
 J.J.L. Duyvendak, te Leiden.
 Dr. G. Engels, te Rotterdam.
 Mr. B. de Gaay Fortman, te Dordrecht.
 Dr. A.E. van Giffen, te Groningen.
 Dr. C.B. van Haeringen, te 's-Gravenhage.
 E. Heldring, te Amsterdam.
 Mej. M. Hüffer, te Nijmegen.
 Dr. G. Knuttel Wz., te 's-Gravenhage.
 Dr. F.K.H. Kossmann, te Oegstgeest.
 Dr. N. van der Laan, te 's-Gravenhage.
 Dr. H.M.R. Leopold, te Rome.
 J. Mees P. Rz., te Rotterdam.
 H. Middendorp, te Amsterdam.
 Mevr. D. Mollinger-Hooyer, te Overveen.
 J. Musch, te Amsterdam.
 M.J. Premsela, te Zwolle.
 Dr. K.F. Proost, te Zwolle.
 Dr. G. van Rijnberk, te Amsterdam.
 Mr. J.F. Scheltema, te Leiden.
 C.L. Schepp, te Bandoeng.
 Dr. D. Schoute, te Middelburg.
 Dr. H.J. Smit, te 's-Gravenhage.
 Mr. J.P.W.A. Smit, te 's-Hertogenbosch.
 Mr. A. de Stoppelaar, te 's-Gravenhage.

K. Uilkema, te Leeuwarden.
 Mej. R. Visscher, te Leeuwarden.
 Mr. Ph. C. Visser, te Stockholm.
 M.P. Voûte, te Amsterdam.
 Dr. H. Wagenvoort, te 's-Gravenhage.
 J.W. Werumeus Buning, te Amsterdam.
 Mej. J. de Wit, te 's-Gravenhage.
 Dr. H. Wolf, te Amsterdam.

Buitenlandsche Leden:

Dr. D.B. Bosman, tijdelijk te Heveadorp (Gld.).
 Dr. L. Grootaers, te Leuven.
 Mevr. D. Logeman-van der Willigen, te Gent.
 Dr. G. Prampolini, te Arenzano.
 J.A.J. de Villiers, te Londen.

Aangezien de tijd het toelaat, besluit de Vergadering om nog vóór de pauze punt X-XII te behandelen.

X. De Voorzitter brengt de voorstellen van de Maandelijksche Vergadering ter tafel, n.l. om, uit de rente van het Vaste Fonds:

a. een som van f 50.- beschikbaar te stellen, als bijdrage in de kosten der uitgave van het tweede deel van Prof. Dr. Häpke's werk: *'Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte.'*

b. een som van f 40.- beschikbaar te stellen, ten behoeve van de Boerenhuis-Commissie.

c. een som van ten hoogste f 600.-, over eenige jaren te verdeelen, beschikbaar te stellen voor het door Dr. G.G. Kloeke ondernomen onderzoek der dialecten in het Oosten van ons land, benoorden den Rijn.

d. een som van f 300.-, over twee jaar te verdeelen, beschikbaar te stellen voor de uitgave van: *'De Wikingen in de Lage Landen bij de Zee'*, door Dr. J. de Vries.

De Vergadering neemt deze voorstellen met algemeene stemmen aan.

XI. Tot Bestuurslid, in de plaats van den Heer Dr. G. Kalff, die aan de beurt van aftreden is, benoemt men den Heer Frits Hopman.

XII. Tot lid van de Commissie voor Schoone Letteren, benoemt men, in de plaats van den Heer J. de Meester, die aan de beurt van aftreden is en zich niet herkiesbaar stelt, den Heer Mr. M. Nijhoff.

De Voorzitter schorst hierop ongeveer een uur de vergadering. Hij noodigt de leden uit, in dien tijd het gemeenschappelijk koffiemaal te gebruiken en het in de vergaderzaal tentoongestelde te bezichtigen, n.l. een platenverzameling, die het

eigendom is van den Voorzitter en betrekking heeft op de door hem gehouden voordracht, een aantal tot het Archief behorende portretten van vroegere leden der Maatschappij en een geschenk dat de Maatschappij ontvangen heeft van den Heer Dr. A. Beets, en bestaande uit eenige, door Nicolaas Beets geteekende, illustraties van de Camera Obscura, de fotografische reproducties dier teekeningen, benevens een fragment in handschrift van de Camera Obscura, waarvan de tekst eenigszins afwijkt van den gedrukten.

Nadat de Voorzitter de vergadering heropend heeft, verleent hij het woord aan den Heer Dr. H.T. Colenbrander, voor zijn aangekondigde voordracht: 'Vooruitzichten voor den Nederlandschen stam in 1898 en in 1923.' Na afloop dezer voordracht brengt de Voorzitter aan den Heer Colenbrander den dank der Vergadering over; de aanwezigen toonen door hartelijke bij valsbetuigingen hun instemming met zijne woorden. Op verzoek van den Voorzitter, verklaart de spreker zich bereid zijn rede ter publicatie in de Handelingen af te staan. (Bijlage II).

Bij de hierop volgende rondvraag stelt de Heer Pater Bon. Kruitwagen voor om, met het oog op het a.s. regeeringsjubileum van H.M. de Koningin, de voordracht van den Heer Colenbrander, die in onmiddellijk verband met dit jubileum staat, afzonderlijk uit te geven. De Heer Dr. P.J. Blok sluit zich bij dit voorstel aan en acht het wenschelijk de voordracht reeds in de jubileum-maand, dus in Augustus, het licht te doen zien. De Vergadering betuigt door applaus haar instemming met de gedane voorstellen. De Voorzitter antwoordt den HH. Kruitwagen en Blok dat hij hun erkentelijk is voor hunne adviezen en deze gaarne met het Bestuur nader zal overwegen.

De Heer Dr. J. de Vries dankt de Vergadering voor de hem toegezegde subsidie. (Zie punt X, d.).

Vervolgens vraagt de Heer W.F. Leemans het woord om, als tolk der aanwezigen, de groote waardeering der Vergadering uit te spreken voor de uitnemende wijze waarop de Heer Boekenoogen het Voorzitterschap heeft waargenomen. De leden betuigen hun hartelijken bijval met deze woorden, waarop de Voorzitter, na de aanwezigen opgewekt te hebben deel te nemen aan den boottocht naar het Kaaghuis, de vergadering sluit.

Bijlage I. toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, Zeer geachte medeleden!

Gij hebt u wederom opgemaakt om onze jaarlijksche vergadering bij te wonen in deze u welbekende zaal, waar wij reeds zoo menigmaal zijn te zamen gekomen om de belangen onzer Maatschappij te behartigen.

De Wet schrijft deze jaarlijksche samenkomst voor, opdat de leden zullen beslissen omtrent allerlei gewichtige voorstellen, en opdat zij zullen vernemen wat er gedurende het afgelopen jaar belangrijks is verricht in en buiten onze vergaderingen en door onze verschillende commissiën. Uwe tegenwoordigheid is dus noodzakelijk voor den goeden loop van zaken en uwe trouwe opkomst een verblijdend bewijs van uwe belangstelling in onze Maatschappij. Van ganscher harte heet ik u allen dus welkom, die hierheen zijt willen komen; en ik hoop dat ook deze vergadering den band, die ons bindt aan de Leidsche Maatschappij, zal versterken. Velen uwer zijn reeds innig verbonden aan 'Letterkunde'. Zij komen hier al vele jaren en vinden hier vele bekende gezichten; zij kennen onze gewoonten en weten wat zij van dit samenzijn verwachten mogen. Naast hen zien wij met blijdschap anderen, die niet gewoon zijn ieder jaar naar hier op te gaan, maar ditmaal daartoe gelegenheid hebben gevonden; mogen zij hun komst nog dikwijls herhalen. En eindelijk mag ik u begroeten, jongste leden onzer Maatschappij, die voor de eerste maal onze jaarvergadering komt bijwonen. Gij toont daardoor, dat 'Letterkunde' ook op uwe belangstelling mag rekenen. Ik hoop dat ook gij u hier thuis zult gaan voelen.

Van uw voorzitter verwacht gij niet, dat hij u in zijn openingsrede volledig verslag zal doen van de lotgevallen en voornaamste handelingen onzer Maatschappij in het afgelopen vereenigingsjaar. Gelukkig is dat ook niet noodig, want het is voor het Bestuur een reden tot groote blijdschap en dankbaarheid, dat onze voortreffelijke secretaresse, die door ziekte de laatste maandvergaderingen niet kon bijwonen, nu in zooverre hersteld is, dat zij het waagt hier tegenwoordig te zijn en zij dus zelf het jaarverslag

kan uitbrengen. Wij hopen dat zij hare vroegere krachten spoedig weder geheel terug moge krijgen.

Mag ik dus de vermelding der belangrijkste gebeurtenissen in onze Maatschappij aan haar overlaten, op mij rust toch de taak u nog verschillende zaken in herinnering te brengen. Ik heb namelijk vooreerst het zeldzame feit te gedenken dat onze Maatschappij het voorrecht heeft twee mannen, in 1873 om hunne verdiensten tot lid onzer Maatschappij gekozen, nu na volle 50 jaren nog onzer hare leden te tellen. De een is de Leidsche oud-hoogleraar Dr. H. Oort, die ondanks zijn hoogen leeftijd nog zoo krachtig en zoo helder van geest is, dat wij hem nog vele jaren van jeugdigen ouderdom mogen toewenschen. De ander is de geleerde Dr. Wilhelm von Bode, te Berlijn, wiens buitengewone verdienste voor onze kunstgeschiedenis hem in betrekking tot ons Genootschap heeft gebracht.

Nog een andere heuglijke gebeurtenis heb ik het voorrecht te mogen noemen: het aanstaande vijftienvestigjarig regeeringsjubileum van onze Hooge Beschermvrouwe, H.M. de Koningin. Het Bestuur heeft gemeend bij de keuze van het onderwerp der voordracht, die op deze jaarvergadering zal worden gehouden, rekening te moeten houden met dit gedenkjaar en het is zoo gelukkig geweest zijn medelid Prof. Colenbrander bereid te vinden heden te spreken over de 'Vooruitzichten voor den Nederlandschen stam in 1898 en in 1923'.

De verdere werkzaamheden die ons heden wachten geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Zij zullen u doen zien, dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde met de vervulling van haar taak geregeld voortgaat en dat zij er naar streeft de krachten harer leden daartoe te doen medewerken. Dat de kring van medewerkers steeds grooter worde, is ter bereiking van het nuttige doel dat onze Maatschappij beoogt zeer gewenscht, en dat ieder jaar door de verkiezing van nieuwe leden nieuwe krachten aan de oude worden toegevoegd: ieder gevoelt daarvan het belang en de noodzakelijkheid.

Want de dood, die niemand spaart, teistert jaarlijks ook onze gelederen, en uw voorzitter heeft jaar op jaar de droeve plicht een aantal verdienstelijke mannen te herdenken, die uit het leven zijn weggenomen.

Reeds kort na onze vorige jaarvergadering verloren wij door den dood ons medelid J.H.L. v a n d e r S c h a a f f, die langen tijd een trouw bezoeker onzer bijeenkomsten was, een man wiens speurzin en veelomvattende kennis door hen die hem nader kenden zeer werd gewaardeerd.

Spoedig daarna hadden wij het overlijden te betreuren van Prof. Dr. A.E.J. H o l w e r d a, die in 1903, dus juist 20 jaar geleden, voorzitter was van onze Maatschappij; zijne verdiensten als archaeoloog en als hervormer van het Museum van Oudheden zullen nog lang dankbaar worden herdacht.

Verder ontvielen ons de oud-hoogleraren Dr. P.J. Muller en Dr. Is. van Dijk, twee godgeleerden, zeer verschillend van persoonlijkheid en levensomstandigheden, maar beiden mannen van groote werkkraft en begaafdheid, en vrienden van onze Maatschappij; in onze jaarvergadering van 1908 hield Prof. van Dijk een nog niet vergeten voordracht over 'Stijl'.

Voor de studie van het Friesch heeft zich verdienstelijk gemaakt Dr. F. Buitenrust Hette ma, die verder als voorstander van nieuwe denkbeelden op onderwijsgebied en in de spellingkwestie op den voorgrond trad, en aan wiens tijdschrift 'Taal en Letteren' ik hier wil herinneren.

Ofschoon te Utrecht werkzaam en inzonderheid daar zijne groote gaven ten toon spreidende, was de herschepper van het archiefwezen in ons vaderland, Mr. S. Muller Fz., een man van algemeene beteekenis, en was het ook voor onze Maatschappij een eer hem onder hare leden te tellen.

Met eerbied herdenken wij ook ons medelid G.M. Kam, den stichter van het naar hem genoemde museum van Romeinsche oudheden te Nijmegen, en den slechts enkele weken later in diezelfde stad gestorven J o h . A . L e o p o l d , een zoon uit het bekende gezin van verdienstelijke onderwijsmannen, van wiens werken ik hier alleen noemen wil 'Van de Schelde tot de Weichsel', die merkwaardige verzameling van proeven van verschillende Nederduitsche dialecten.

In het begin van Maart stierf Jhr. Mr. Th. H.F. van Rie ms dijk , oud-algemeen-rijksarchivaris, een man van wetenschap, die door zijne studiën over de Griffie van Hare Hoogmogenden en de Tresorie en Kanselarij der Graven van Holland onze kennis heeft verrijkt.

Eindelijk, slechts enkele weken geleden, ontvielen ons C.R. Bakhuizen van den Brink en Mr. Seerp Grata ma , beiden eertijds lid van het Bestuur onzer Maatschappij. Liggen de verdiensten van den eerste vooral in wat hij in hooge betrekkingen in Indië verrichtte, na zijn terugkeer in Nederland vond de bekwame en beminnelijke man ook hier veel nuttig werk. Begon Mr. Gratama zijn loopbaan als archivaris van Drente, later ging hij over tot de rechterlijke macht en de scherpzinnige jurist verkreeg weldra een plaats in ons hoogste rechtscollege. Hij bleef echter zijn liefde voor historie en kunst getrouw, en ik wil hier inzonderheid zijn verdiensten als historicus dankbaar vermelden.

Het zijn zware verliezen die onze Maatschappij leed in hare gewone leden. Maar ook de namen der buitenlandsche leden, die ons dit jaar de dood ontrukte, zijn treffende namen. Ze zijn drie in getal. De eerste overledene is Prof. Frederic Harrison , de vermaarde Engelsche publicist van veelzijdige geleerdheid en belangstelling, die als jurist, geschiedkundige en filosoof zich naam maakte en wiens boek over Willem den Zwijger aanleiding

was van zijn verkiezing tot lid van 'Letterkunde.' De tweede is Dr. H u g o V e r r i e s t , de eerbiedwaardige en welsprekende Vlaming, onder de bekoring van wiens woord en persoon ieder kwam die het voorrecht had met hem in aanraking te komen, de dichterlijke voorvechter der Vlaamsche taal en tovenaars met het woord. De derde afgestorvene is Dr. H e n r y B r a d l e y , de degelijke taalgeleerde, medewerker en opvolger van Murray aan de groote Oxford English Dictionary.

Hiermede is de droeve lijst van verdienstelijke overledenen vol. Hunne nagedachtenis blijft bij ons in eere.

'Hodie mihi, cras tibi!' roepen de afgestorvenen ons toe. 'Niets is zekerder dan de dood,' al is 'niets onzekerder dan de ure van dien', gelijk de oude formule in testamenten het eertijds zoo eigenaardig uitdrukte. Wij worden geboren, groeien op en, als de ure gekomen is, sterven wij. Eerst de jeugd, dan de volle wasdom en kracht, en eindelijk - indien wij het mogen beleven - de ouderdom.

Geen wonder dat deze gang van zaken, deze kringloop van ontwikkeling en verval, telkens herhaald in ieder levend wezen, ook in den volksmond en de kunst tot uiting komt en ons in woord en beeld voor oogen treedt.

Gij allen herinnert u de beschrijving van 's menschen op- en nedergang, zooals die onder woorden gebracht wordt in het volgende of andere dergelijke rijmen:

Tien jaar kind,
20 jongeling,
30 man,
40 komt de wijsheid an,
50 is de hoogste trap,
60 is de nederstap,
70 grijs,
80 niet wijs,
90 kinderspot,
100 in de aard verrot.

Het volk, gij weet het, neemt geen blad voor den mond en kan hard zijn in zijn uitspraken.

Een ander rijm zegt:

Tien jaar is mijn kindertijd,
20 is mijn leertijd,
30 ben ik groot en sterk,.... en eindigt:
80 jaar één been in 't graf,
90 een zot,
100 in den doofpot.

Weer een ander:

40 jaar nog aan de ploeg,
50 jaar vaak veel gezwoeg,
60 jaar: 't is wèl genoeg!

En eindelijk wil ik nog vermelden:

Tien zijn onze kindjes tijen,
 20 gaat men aan het vrijen,
 30 is men reeds getrouwd,
 ... (*ik spaar u een paar regels*)
 60 krijgt men ongemakken,
 70 breekt ons leven af,
 80 rijdt men naar het graf;
 90 kan men nog beleven,
 maar 100 is ons niet voorgeschreven.

Deze mondeling overgeleverde rijmen hebben hun oorsprong te danken aan een groep van volksprenten, waarvoor het, hoop ik, niet ongepast is eenige oogenblikken uwe aandacht te vragen.

Ik doel natuurlijk op de eertijds zeer bekende, en ook nu nog niet geheel vergeten 'Trap des ouderdoms', die de verschillende leeftijden in beeld brengt, opklimmende en nederdalende langs een trap, met het kind onderaan en den mensch van 50 jaar op de hoogste trede, en eindigende met het graf.

Het oudste voorbeeld dat ik er hier te lande van vond is een fraaie houtsnede van Cornelis Anthonisz. uit het midden der 16de eeuw. Deze vertoont een portiek met Corinthische kapiteelen. Door de ronde poort ziet men het Laatste Oordeel; uit een nis daarboven stapt de dood, met drie pijlen in elk der opgeheven handen. Aan weerskanten van het bouwwerk gaan treden omhoog, waarop menschen van verschillenden leeftijd zijn geplaatst.

Links onderaan ligt een kind in de wieg en zien wij een pappot te vuur staan. Daarnaast gaat een knaapje op een stokpaard de treden op, met een bokje naast zich, en wij lezen daarbij:

10. Tknechtken siet
 Van Iaren thien
 Weet noch niet,
 Maer sotheydt sietmen door hem gheschien.

Op het plat waarheen deze treden leiden staat een jongeling, met een valk op de opgeheven hand en een kalf naast zich:

Een iongelinc fier
 Van twintich iaren
 Is vroelijck van maenier
 Nyet weetende van spaeren.

Op den trap daarboven zien wij een vaandrig, half gezeten op een liggenden stier:

30. Het verstant dat compt
 Al mitter tijt
 Soe datment sompt
 Die soecken niet dan iolijt.

De volgende trap vertoont een deftig gekleed man, die voortschrijdt naast een leeuw.

Vertich Iaer wel ghedaen,

lezen wij op een banderol, en vervolgens, boven een heer die op

de hoogste trede rustig zit te lezen, met een vos naast zich:

Vijftich Iaer stilghestaen.

Dan begint de nederdaling. Een man in Turksche kleedij, met een tulband op het hoofd en gevolgd door een wolf, is de eerste; onder hem zien wij een grijsaard, kromgebogen en leunende op een stok, en begeleid door een hond. Het is de zeventigjarige.

Nog een trede lager zit een zeer zwakke oude man op een ezel, zich met een kruk steunende:

Siet wat ick stel,
Die 80 Iaren heeft
Bereyt den Esel
Hem verdriet dat hy langer leeft.

Op de onderste treden eindelijk rust een geheel vervallen man, met een gans naast zich:

Tneghentichste Iaer'
Men merckent bloodt
Is al ouerouwe waer,
En al leuende doot'

Zijne voeten hangen over een geopend graf. Daarnaast staat een spade in de uitgegraven aarde en iets verderop zien wij de doodkist, met het gekruiste kleed overdekt.

Heel bovenaan komt een hand uit de wolken, die een zandlooper vasthoudt, en waarnaast wij lezen: Die tijd.

Naast de opgaande trappen staat een groenende boom vol muziekinstrumenten en zingende vogels; aan den kant van den ouderdom is een boom met dorre takken, krukken, brillen en een uil.

Ik meende u deze zeer zeldzame houtsnede eenigszins uitvoerig te mogen beschrijven en u alle bijschriften die zij bevat te moeten mededeelen. Gij zult hebben opgemerkt dat het vers bij enkele leeftijden ontbreekt. Inderdaad vertoont het exemplaar van de prent dat ik in het Amsterdamsche prentenkabinet raadpleegde eenige leeggelaten vakken; wat daarvan de reden is blijkt niet: ook het Londensche exemplaar vertoont dezelfde eigenaardigheid.

Uit de 17de eeuw zijn ons een aantal kopergravures bewaard gebleven, die de Trap des Ouderdoms afbeelden. Laat ik u op enkele wijzen. Van den Amsterdamschen graveur Pieter Nolpe¹ kennen wij zoowel een mannen- als een vrouwentrap. 'Iaerverschil der mannen' staat boven de eene, 'Vrouwen spiegel' heet de andere. Op de eerste vinden wij evenals op de prent van Cornelis Anthonisz. het Laatste Oordeel afgebeeld; ook de dorre en groenende boom zijn behouden. Onder aan de trap, ter linkerzijde, ligt een gebakerd kind. 'Ick ligh' lezen wij er bij. Dan volgt een kind in den loopstoel: 'Ick staan', dan een knaap met een hoepel: 'Ick speel', een jongeling met een roos: 'Ick waan', voorts een vaandrig en een krijgsman, terwijl wij op de

1 Verg. Dozy in Oud-Holland 15, 223 vlgg.

hoogste tree een man met mantel en handschoenen zien, die ons mededeelt: 'Ick raey'; dan komt de ouderdom en zegt: 'Ick dael', 70 jaar 'Ick ducht', 80 'Ick dwaal', 90 'Ick treur', terwijl rechts onderaan op den voorgrond de honderdjarige op het doodsbed ligt, met het bijschrift: 'Ick sterf'. 'Dit is het ent van alle vlees' leert ons een der verdere onderschriften. Van de prent bestaat een verkleinde kopie door S. Savry gegraveerd.

Op den 'Vrouwenspiegel' zien wij in plaats van het Jongste Gericht den Zondeval afgebeeld. De onderschriften die de leeftijden karakteriseeren vormen thans rijmparen. Bij het bakerkind en het daarboven staande meisje in den loopstoel lezen wij:

Eerst als een Block,

1. Nu spel on Iok.

Dan volgen op de treden een meisje met een borduurraam: 10 jaar. Ik leef gerust, een jongedame met een waaier: 20. 'k Heb liefde en lust, en daarna steeds ouder wordende vrouwen, meestal in rijke kleedij, met het bijschrift:

- 30. 'k Gaf vreugd voor kru(i)s.
- 40. 'k Vermeer myn huis.
- 50. 'k Pleeg Huwlixraed.
- 60. Myn blos vergaet.
- 70. 'k Leef nu alleen.
- 80. Ik kug en steen.
- 90. 'k Lil als een gras.
- 100. 'k Word, dat ik was.

Ook van deze prent bestaat een nauwkeurige kopie, waarvan nog in de 2de helft der 18de eeuw een uitgave met het adres van P.J. Entrop verschenen is.

Bij de beide hier besproken prenten behoort nog een derde variant, waarvan ik echter alleen een beschrijving ken¹, zoodat ik niet kan uitmaken of ook deze door Nolpe is gegraveerd. Ze heeft tot titel: 'Trap des Ouderdoms' en vertoont niet enkel mannen en vrouwen, maar paren. Wij vinden dus twee bakerkinderen, die het echter samen met één pappot moeten doen. Een jongen met een trommel begeleidt een meisje met de pop. Dan volgen twee schoolkinderen, een jonker en een jonkvrouw, een gehuwd paar, en man en vrouw houden elkaar dan verder gezelschap tot in het graf. Verzen staan er niet naast de leeftijden, maar onder de prent leest men hetzelfde gedicht, voor zoover noodig gewijzigd, als op den Vrouwenspiegel voorkomt:

De borsten voen d'onnoselheyt,
 Zoo langh 't in d'eerste windsels leyt:
 En komt de Pappot op de baen,
 Soo kan men pas in rollen staen.
 Daer hanghtmen op de eerste trap,
 Aen 't Poppen al syn wetenschap;

1 Zie Englert, in Zschr. d. Vereins für Volkskunde 17, 35.

Maer die de tweede trap betreen,
 Verfoeyen sigh te syn alleen.
 De darde trap wil syn getrouwt:
 De vierde eerst de bruyloft hout,
 En geeft met een getuygenis
 Wanneer hy vaer, sy moeder is.
 Maer op de vyfde is 't juist dien dagh,
 Daer in die Son niet hooger magh.
 De seste maeckt na d'oude wys,
 Door loop der tyt de haeren grys.
 De zevende voor heur verdriet
 Kints kinderen met blytschap siet;
 Maer treetmen eens op d'aghste tree
 Soo sleeptmen niet dan weedom mee.
 En op de negen sietmen al
 Het geen men was en worden sal.
 Als hondert jaer de oogen sluyt,
 Dan is des loopers leeven uyt.

Het is begrijpelijk dat deze aardige platen bijval en navolging hebben gevonden. Ik trof 17de-eeuwsche varianten aan van de graveurs A. Spierincx Jr., J.B. Muycckens, C.J. Visscher, en 18de-eeuwsche van Bouttats, naast verschillende zonder graveursnaam. Zij hebben echter andere bijschriften. Onder de prent van Muycckens staat een vers van J. Zoet:

- 't Begin is zonder weetenschap,
 10. En op den alder eersten trap
 Is 't noch maer enckel Kinderspel.
 20. De tweede maekt een Iong gezet,
 Dan Heerscht de loosheit in 't verstand,
 Dan heeft het quade 'd overhand:
 30. Maer die de darde tree betreet
 Van quaed en goed het oordeel weet:
 Want dartig jaren maekt een man;
 40. Doch koomt men tot de veertig dan
 Is in de leên de grootste kracht.
 50. De vijftig naer het afgaen wacht,
 60. En als men Sestig iaren haelt
 Dan is men al een tree gedaelt.
 70. De seventig maekt stramme leên:
 80. Maer koomt men 'd achtste trap betreên
 Dan is de boom geheel verdort.
 90. De laegste heeft verstant te kort;
 Des is hij niets dan kinder spot:
 Maer Hondert wacht gena by God.

Een anonieme prent: 't Vrouwe leven' heeft een onderschrift dat onderteekend is door F. van den Enden en begint:

T Beginsel is maer pap en pop.
 Maer Thien jaer gaet een trapjen.op:

En twintich seijt dat t' Poppegoet
Voor eenen Vrijer wijken moet. Enz.

De opzet en strekking van al deze prenten is dezelfde.

Ook als boekillustratie treffen wij de voorstelling aan. Onder de fraai gegraveerde ondertitels in den tweeden druk van Poot's Gedichten (a^o. 1726) is die der 'Geboorte-dichten' ermede versierd. Het is een trap van mannen, met de onderschriften: 10 Kindsheyd, 20 Wulpsheyd, 30 Moedigheyd, 40 Bestendigheyd, 50 Wysheyd, 60 Geruste Staat, 70 Ouderdom, 80 Stokouderdom, 90 Staat der Elende, terwijl daaronder een hoorn de dooden in zich opneemt, en links uit een tweeden hoorn de jonggeborenen te voorschijn kruipen.

De Trap des Ouderdoms heeft zeker dikwijls als wandversiering dienst gedaan en er zijn ook in olieverf geschilderde exemplaren: zoo hangt er o.a. een in de regentenkamer van het St. Anna-hofje alhier.

Ook in de Koddige Opschriften van Jeroen Jeroense (2, 117) vinden wij een vermelding:

De Trappen van des Menschen leven,
In een Geleerdens zaal geschreven.

In de Wieg is 't snotte bel.
Op de straat is 't kinder spel.
In de jeugt is 't malligheyd.
In de wyste, ydelheyd.
In de oudste, suffery.
Siet, zo gaat ons tyd voorby.

Dat deze populaire voorstelling ook onder de kinderprenten werd opgenomen sprak vanzelf. Blijkbaar geschiedde dit reeds in de 17de eeuw: sommige der grove houtsneden vertoonen nog het 17de-eeuwsche kostuum, doch in de latere kopieën werd de kleeding natuurlijk telkens gemoderniseerd. De leeftijden worden, als gewoonlijk, door cijfers aangewezen, maar de karakteriseerende rijmpjes zijn weggelaten; eerst in de 19de eeuw duiken deze weer een enkele maal op en lezen wij:

10. jaar. Een kind.
20. jaar. Een jongeling.
30. jaar. Een man.
40. jaar. Welgedaan.
50. jaar. Stilstand.
60. jaar. Gaat de Ouderdom aan.
70. jaar. Grys.
80. jaar. Wys.
90. jaar. Een Kinderspot.
100. jaar. Genade van God.

Evenwel, deze lezing is niet van Nederlandschen oorsprong: ze is eenvoudig een slechte vertaling van den Duitschen tekst welke voorkwam op zekere prent, die door een Nederlandschen drukker werd nagemaakt.

En zoo kom ik van zelf tot de beantwoording der vraag of onze Nederlandsche Trap des Ouderdoms op zich zelf staat of samenhangt met buitenlandsche prenten.

Ieder, die zich wel eens heeft bezig gehouden met de geschiedenis der oude volksprenten en hare verspreiding, weet dat dit eigenlijk geen vraag is, omdat het antwoord al van te voren vaststaat. De populaire onderwerpen onzer prenten vindt men niet slechts in één land, maar ze worden door den eenen graveur van den anderen overgenomen, zoodat men dezelfde voorstellingen in verschillende landen terugvindt. Dit navolgen en overnemen geschiedde reeds in de 16de eeuw en aangezien juist deze volksprenten gevaar hebben geloopt om verloren te gaan en van vele uitgaven geen enkel exemplaar is bewaard gebleven, is het meestal bezwaarlijk uit te maken waar zulk een prent het eerst is ontstaan als men gelijktijdig in de 16de eeuw Nederlandsche, Duitsche, Italiaansche en Fransche drukken vindt.

Zoo ging het ook met onze Trap des Ouderdoms.

Voor zoover bekend is bestaat er geen oudere prent, waarop de trap voorkomt met korte versjes bij de verschillende leeftijden, dan de Amsterdamsche van Cornelis Anthonisz. Er zijn ook verschillende zulke Duitsche en Italiaansche prenten uit de 16de eeuw, maar deze zijn alle van wat later datum. Daarentegen is er een fraaie Duitsche houtsnede *zonder* bijschriften, die het jaartal 1540 draagt en dus wellicht ouder zal zijn dan de Amsterdamsche prent. Is nu Cornelis Anthonisz. de eerste geweest, die op de gedachte kwam hier woord en beeld op één volksprent te vereenigen? Wij moeten aannemen dat dit niet het geval is geweest, maar dat hij voortgebouwd heeft op oudere voorbeelden.

De leeftijden der menschen gaven reeds in de oudheid en dus ook in de middeleeuwen en later aanleiding tot wijsgeerige beschouwingen en symbolische voorstellingen¹. Men kent de gewone verdeeling in 4 levensperioden, naast die van Hippocrates in 7 en die van Solon in 10 leeftijden, welke door Lindinus in 10 perioden van 10 jaar werd gewijzigd. Zoowel in de litteratuur als in de beeldende kunst vinden wij dus reeds vóór de 16de eeuw van deze voorstellingen gebruik gemaakt, en natuurlijk ook van die welke 's menschen leven in tijdperken van 10 jaar verdeelt. Voor ons is nu hier inzonderheid interessant een prent met het jaartal 1482², die naar men aanneemt in Augsburg gedrukt is, en waar de 10 leeftijden naast elkaar in houtsnede worden voorgesteld en van boven- en onderschriften voorzien zijn. Boven deze oude afbeelding vinden wij alreede de korte rijmpjes op de leeftijden, waarop ik straks wees:

1 Zie K. Goedeke, Pamphilus Gengenbach, blz. 559-593; J. Bolte in G. Wickrams Werke 5, blz. XV-XVIII.

2 Schreiber, Manuel 2, 261, n° 1881.

Zehen iar ein kint
 Zwentzig iar in Jungling
 Dreissig iar ein man
 Vierzig iar wolgetan
 Funftzig iar stilstan
 Sechtzig iar abgan
 Sibenczig iar die sele bewar
 Achtzigk iar der welt tor
 Newnczig iar der kinder spot
 Hundert iar nu gnad dir got.

Ook elders komt dit rijm herhaaldelijk voor¹ en wij zagen dat het met verschillende wijzigingen tot in onzen tijd populair is gebleven: Ook voor de leeftijden der vrouwen heeft men in Duitschland reeds in de 16de eeuw een dergelijk rijm gemaakt, dat echter op onze Nederlandsche lezingen geen invloed heeft gehad.

Gij zult u herinneren, dat ik bij de beschrijving der prent van Cornelis Anthonisz. heb medegedeeld, zonder er verder de aandacht op te vestigen, dat de mannen op de levenstrap vergezeld zijn van dieren: een bokje bij het springende jonge kind, de sterke stier bij den 30-jarigen man, de ezel bij den afgeleefden grijsaard. Ook deze zinnebeeldige voorstelling vinden wij reeds op de zoo pas genoemde prent van 1482; onder de 10 leeftijden vinden wij daar afgebeeld een bok, een kalf, een stier, een leeuw, een vos, een wolf, een hond, een kat, een ezel en een gans, met als bijschrift: Zehen Jar ein kycz - Zwentzig iar ein kalb - Dreissig iar ein styr, enz. Dit zijn dus dezelfde dieren als bij Cornelis Anthonisz., behalve dat de kat ontbreekt en ezel en gans bij hem den 80- en 90-jarige karakteriseeren. Dit alles wijst er op, dat de Amsterdamsche graveur waarschijnlijk een oudere Duitsche prent heeft gekend, toen hij zijne houtsnede vervaardigde.

Deze zinnebeeldige dieren vormen vanouds, zoowel in Duitschland als in Frankrijk en Italié, een integreerend deel bij de afbeelding der leeftijden, al zijn de gekozen dieren niet altijd dezelfde. Bij ons heeft men echter na de 16de eeuw de dieren weggelaten en er ook in den tekst der prenten niet meer op gezinspeeld. Maar van elders blijkt dat men deze vergelijkingen in de 17de en 18de eeuw nog niet vergeten was, en zoo leest men b.v. bij Van Rusting (Werken 2⁵, 10):

'k Loov, dat jy ouwe grijse vent,
 Al uyt je honde jaren bent,
 In d'apen jaren; en dat blijkt,
 Om dat je een aap natuurlijk lijkt,
 In al je wesen en gebaar.

Op de Duitsche Trap des Ouderdoms behielden de dieren nog

1 Zie eenige lezingen bij Goedeke, a.w. 574 vlgg.

tot laat in de 18de eeuw hun plaats, al was het dikwijls alleen in de bijschriften:

10. Jar ain Knäbl hüpsch vnd fein,
Springt wie ain Gaisböcklin herein.
20. Jar aufferwachssen halb,
Ist gleich aim vnuerjärten Kalb.

of, op een veel latere prent:

(10 Jahr) Ich mag sein arm oder reich
So bin ich einen Affen gleich.

De aap vergezelt zoowel de jeugd als den ouderdom, gelijk men ook op sommige prenten het kleine kind en den kindschen grijsaard elkaar doet naderen en gezelschap houden.

Ik zou verder nog melding kunnen maken van vele prenten waarop de verschillende levensperioden op andere wijze zijn voorgesteld dan als een op- en nedergang. Men vindt er ook van Nederlandsche graveurs¹ met de leeftijden op afzonderlijke bladen afgebeeld, in reeksen van 10, en evenals bij de Trap des Ouderdoms van toepasselijke onderschriften voorzien. Ik zou echter te veel van uw aandacht vragen als ik ook deze nader besprak, en ik kan dit te eer nalaten, omdat ze geen Nederlandschen tekst bevatten. Ook de prachtige titelplaat (van P. de Jode naar Adr. van de Venne) in Cats' Houwelyck, in de kwarto-uitgave van 1625, hangt met de Trap des Ouderdoms samen, al zijn de verschillende groepen niet op treden geplaatst, maar in een heuvelachtig landschap.

Dat de Trap des Ouderdoms zeer in den smaak viel van het algemeen, blijkt ook hieruit dat deze het voorbeeld is geworden van een aantal andere prenten in den vorm van trappen. De eerste navolging zal wel geweest zijn de 'Op en Afgaenden Trap van s' Menschen Leven in d'Eerste Weerelt', waar op 13 treden Adam, Methusalem, Noach en andere bekende figuren uit het Oude Testament worden afgebeeld, met vermelding van hun ouderdom. Daarnaast ontstonden, reeds in het midden der 17de eeuw, een trap van de Twaalf Patriarchen, van de Twaalf Apostelen, van de Zeven Deugden, van de Zeven Planeten en zelfs een van de Vijf Zinnen. Maar hoe belangwekkend deze prenten u wellicht ook mogen toeschijnen, ik moet mijne mededeelingen beëindigen. Ik vrees dat ik toch reeds te lang uw aandacht afgeleid heb van het doel waartoe ik hier vóór u sta en hoop dat gij mij mijne afdwaling wilt vergeven.

Richten wij thans weer het oog op de taak, die ons voor heden staat te vervullen.

Ik vraag dus uwe belangstelling voor de werkzaamheden onzer Maatschappij en verklaar de 157ste jaarvergadering voor geopend.

1 Ger. Groningus en C. van de Passe.

Bijlage II. Voordracht van Dr. H.T. Colenbrander.

Dames en Heeren,

Diep is mij de herinnering ingeprent aan dien winternacht van 1890, waarin het stoffelijk overschot van Nederlands laatsten koning, van het Loo overgebracht, onder fakkelschijnsel door het Haagsche Voorhout werd gereden; dieper dan aan de begrafenis onder het koude winterdaglicht zelve. Dat licht was meedoogenloos; het gaf iets verbrokkelds te zien van mislukte staatsie. Beter kwam het duister en daarin de rosse gloed, kwam ook de betrekkelijke eenzaamheid van den weg, de verbeelding te hulp. Ik herinner mij, iets onzegbaar smartelijks te hebben ondergaan. Niet dat de legendarische kluizenaar bij toen achttienjarigen eenigen persoonlijken indruk kon hebben achtergelaten; wie van mijn leeftijd had den koning ooit gezien? Ik wist alleen dat wij een koning plachten te hebben, en dat hij heen was; dat daar de laatste man uit den stam van Oranje werd weggereden. Op het oogenblik dat wij hem doorleefden, sprak ons die koude winteravond van niets dan van: einde.

Wij weten thans dat hij ook een begin is geweest; het begin van het regentschap dat den noodzakelijken overgang vormde tot de regeering van Wilhelmina, thans sedert een kwarteeuw onze landsvrouw.

Het is niet mijn voornemen, de draagster der Nederlandsche kroon te bespreken; ik zou ook schromen, dat hier te doen. Er is in het leven en bedrijf eener constitutioneele vorstin veel, dat zich aan de beoordeeling van de meeste tijdgenooten onttrekt. Dat verborgene niettemin met U te bespieden en er ijdele gissingen over te wagen, ik stel er Hare Majesteit, U allen en mijzelf te hoog voor. Eén onderstelling durf ik uit te spreken: op den gedenkdag zal de souvereine aanleiding vinden, den doorloopen regeeringstijd aan haar blik voorbij te laten gaan. Wij allen, in zoover ons de gemeene zaak aan het hart ligt, zullen hetzelfde doen; zullen in de niet onvriendelijke, plechtige oudejaarsavondstemming verkeeren, waarin schaduwen uit het verleden onze ziel naderen, zich verdichten, en verdwijnen. Terwijl zij

komen, weten wij al dat zij zich oplossen zullen, en hebben daar vrede mee: morgen reeds weer zal ons worden toegeroepen: 'de lendenen omgord, en brandende de lampen!' Intusschen is het niet onverschillig, welke herinneringen en gevoelens wij uit den afgeloopen tijdkring in den nieuwen mededragen. Overdenken wij dus wat ons weervoer; het zal nog geen objectieve waarheid omtrent ons jongste verleden zijn die wij er door winnen kunnen, doch belijdenis van subjectieve indrukken is het noodzakelijk begin van alle verheffing boven het peil der alledaagschheid. Onaandoenlijkheid te bezitten moge noodzaak zijn voor den werk-, haar af te schudden is plicht, en worde zegen, van den gedenkdag.

De gemeene zaak; - voor iedere gemeente zal zij een andere zijn. In dezen kring weze zij de Nederlandsche zaak, in dien verruimden zin die minder op stoffelijke beperking dan op geestelijke spankracht let. Wij Nederlanders hebben het groote voorrecht, met onze belangstelling ver uit te mogen reiken, zonder dat iemand ons van ijdeluiterij of grootheidswaanzin zal mogen verdenken. Wij gevoelen betrekking tot ver afgelegene gewesten en volken; de wereldzee, ons lang vertrouwd, schrikt onze gedachten niet af. Zij hebben geleerd, wijder boog te spannen dan van Sluis tot Delfzijl. Zij hebben het eenmaal geleerd; hadden zij het nooit verleerd?

Bij deze vraag dringt aanvankelijk een gevoel van beklemming onze harten binnen. Ja wij hadden het verleerd, in den tijd toen, vóór Max Havelaar, Indié niet sprak tot onze verbeelding; toen, vóór Majoeba, Zuid-Afrika uit ons gezicht was gegleden; toen, vóór Gezelle, wij Vlaanderen minachtten; toen, vóór Asser en van Vollenhoven, het geloof aan een internationale taak voor Nederland sliep. Het Nederland van Thorbecke was van dat van Coen, van van Riebeeck, van Grotius sterk vervreemd geraakt; zelfs, ten aanzien der belangstelling voor Vlaanderen, van dat van koning Willem I. Het was een ingekrompen, een in zichzelf gekeerd Nederland; een Nederland waarin hooge golven van den geest, die elders zich verheven hadden, rustig uitkabbelden. Weinig landen van Europa waar de romantiek zóó tam is geweest als bij ons, de staatkunde zóó nuchter, het geheele bestel zóó burgerlijk. Het valt mij niet te binnen, wie het eerst de Nederlandsche maagd van dien tijd bij een hofjesjuffrouw heeft vergeleken; het zal wel ergens bij Huet staan, maar in ieder geval is die vergelijking U allen gemeenzaam geworden. Er is veel op dien tijd gesmaald; naar mijn gevoel te veel, want wij hadden hem niet kunnen ontberen.

Nederland met al zijn tradities en betrekkingen, de Nederlandsche zaak in haar ruimsten zin, verkeerde in den aanvang der negentiende eeuw in een diep verval, en 1815 was niets dan een herstel in schijn, immers de door vreemden opgelegde verplichting tot een bestaan boven de kracht, dat in '30 smadelijk ineenzonk. Er was toen bovenal behoefte aan de consoli-

datie en bewerktuiging van iets bescheidens maar reëls, een Nederland dat zichzelf zou wezen en tegelijk in den tijd bestaan kon; dat weer belofte zou kunnen worden, nog geen vervulling behoefde te zijn. Zulk een Nederland heeft Thorbecke gemaakt; met zulk een Nederland heeft Fransen van de Putte ook Indië weder in een levend verband gebracht; in dat Nederland begon na '70 iets te kloppen van den versnelden polsslag van een stroomen overspannenden, steden uitleggenden, afstanden vernietigenden tijd; dat Nederland eindelijk werd reeds weer gekroond door de glorie eener nationale schilderschool, kleinere, bleekere, maar toch bloed-eigen zuster van die van Hals en Rembrandt. En nog vóór Willem III ten grave gedragen werd, waren Perk's sonnetten en de Mei van Gorter geschreven; had '87, zonder schok, den overgang van burgerheerschappij tot massabewind ingeleid, waren neo-calvinisme en neo-katholicisme tot krachten geworden die reeds regeeringsverantwoordelijkheid torsen konden, had Nederland een eerste maal Paul Kruger aanschouwd. De tijd, tusschen Thorbecke's dood en dien van koning Willem III verlopen, was er een van versnelde ontwikkeling geweest. Een ontwikkeling, door 's koning's overlijden in geen enkel opzicht onderbroken.

In de acht jaren van het regentschap wordt, na het Tak-geval, door van Houten de kiesrechtbelofte van '87 ingelost en valt de geboorte der S.D.A.P., knettert het geweer van Doornkop. Geen jaar van Wilhelmina's regeering is verlopen, of de eerste Vredesconferentie komt in den Haag bijeen; de Boerenoorlog breekt uit; van Deventer schrijft zijn *Eereschuld*.

Het zijn gebeurtenissen in bonte rij die ik in Uwe herinnering terugroep, nog in geen andere dan chronologische orde voorgesteld; maar gij zult het niet ontkennen, het zijn, stuk voor stuk, gebeurtenissen. Laten wij enkele er van nader beschouwen.

De staatkundige hervorming versterkte in ons openbaar leven de werking der massa-emotionaliteit, beperkte die van het zuivere intellectualisme. Daarmede ging, als met elke groote geestelijke verschuiving, zeker ook kostbaars verloren, of werd althans tijdelijk teruggedrongen en verduisterd. De fijne, ietwat dunne toon van leeren pleitzaal en kansel van omstreeks '60 werd minder en minder vernomen; borreling verving klaarheid; onvermijdelijk gevolg van de mate, waarin de volksbodem was omgewoeld. Wie durft wenschen, dat hij onberoerd ware gebleven? Wie klagen, dat het enkel drab was die naar boven kwam? Zouden wij, in de wereld van thans, iets beduiden, iets vermogen, zou de menschheid iets van ons te hopen hebben, als wij haar tegemoettraden met enkel de onverzwakte verstandsdeugden van het geslacht van '60? Immers neen; zij eischt van ons in de eerste plaats het gestemd zijn op gelijke toonhoogte van gevoel. Het zijn niet zoozeer verstandelijke dwalingen waarin de wereld van 1923 bevangen is, als zielsziekten waaraan zij

lijdt, en zielsziekten worden niet genezen dan door uitstraling der volle persoonlijkheid, niet het minst in haar emotioneele kwaliteiten. Wat door den intellectualistisch aangelegde als vergroving wordt waargenomen, kan symptoom van verdieping zijn.

Het intellect heeft niet de roeping de wereld te verdoemen, maar haar zichzelf te leeren kennen opdat zij zich loutere. In die van heden heeft het zoo handen vol werk, dat men terugschrikt bij de gedachte dat het zich in een pruilhoek zou kunnen gaan verstoppen. Het drage smaadt als het moet en late er geen ander woord bij over de lippen, dan: 'Vader, vergeef het hun; zij weten niet wat zij doen'. Nog altijd is de menschelijke natuur zoo rijk, dat zooveel mogelijk van haar te begrijpen hetzelfde is, als haar lief te hebben.

Ernstige gedachten voor de gelegenheid, meent gij? Maar feestklanken willen mij niet af. Ook al zou mijn oordeel eens tot de gevolgtrekking komen - wat het niet doet - dat Nederland enkel reden heeft, zich in de verlopen vijf en twintig jaar te verblijden, de juichtoon zou mij in de keel verstommen bij de gedachte aan de beestachtigheid, de misdaad, de verdwazing waarin de wereld korte jaren geleden zich gewenteld heeft. Zoozeer zijn wij van die anderen niet onderscheiden dat wij ons op onze onbevleektheid zouden mogen verhoovaardigen. Het ons te beurt gevallen geluk stemt in de eerste plaats tot nederigheid. Een weinig anders de politieke constellatie, een weinig anders het militair verloop, en wij hadden met zekerheid medeplichtig moeten worden aan het gemeene wanbedrijf. Dat het ons bespaard is gebleven legt ons den plicht op, onze nationale en stamkrachten bij voorkeur in dienst te stellen van een hooger dan het patriottisch ideaal. Wij gruwen van den afgrond waarin het nationalisme neer kan storten; wij maten onder de krachten die het ontketenen kan, ook die des duivels zijn. Gelukkig wij, die niet in de verleiding kwamen met ons geliefde zelf anderen te knechten: wij mogen en moeten het behouden, om anderen te dienen.

Wij moeten het behouden, al zijn wij er van doordrongen het op hooger plan te moeten heffen. De volkenbondsidee onderstelt volken en kan niet leven zonder volken. Zij blijven in het verruimde geheel voor nog ongeweten tijden de eenig mogelijke dragers van het recht. Zij dragen dat recht niet als doode maar als levende pijlers, als individuen, aan hetgeen zij dragen praeexistent. Geen door den ingenieur berekend, van buiten toegeschapen vermogen, slechts eigen, overgeërfde, zelf onderhouden kracht schraagt mee.

Hoe mogen wij over de onze oordeelen?

Met één woord is het niet te zeggen. Er is, mijns inziens,

gunstigs geweest; er is ook veel bedenkelijks. Dankbaar te gedenken is het feit, dat Nederland in internationaal-politiek zin in de knel is kunnen komen, zonder zijn zelfbewustzijn en zijn innerlijke eenheid te verliezen. Eerder al is in onze geschiedenis het feit voorgekomen, dat sterke naburen ons, ieder naar zich toe, van onze plaats poogden te trekken, en de nationale cohesie dus op een buitengewone proef werd gesteld. Hoe veel beter heeft het Nederland van koningin Wilhelmina die proef doorstaan, dan eenmaal dat van Willem V. Het buitenland vond hier thans geen enkele binnenlandsche partij, onnoozel, verblind genoeg, zich aan vreemde belangen dienstbaar te maken. Geen enkele partij ook vond daar, in wanhoop aan de elasticiteit en regelmatige functioneering der binnenlandsche staatsinstellingen, eenige aanleiding toe. Vergeleken bij de mogelijkheid van geleidelijke aanpassing aan nieuwe behoeften, van verwezenlijking van volksverlangens, bevrediging van nieuwe rechtsovertuiging in wettige vormen, die de constitutioneele monarchie met parlementair stelsel ons bood, doet de Republiek der achttiende eeuw ons aan als een versteening. In ons Nederland was het mogelijk, dat de ontevreden, zich in heilige overtuiging aangetast voelende kerkgelovige het rechtsherstel verkreeg der wet-Mackay en van wat er op gevolgd is; dat arbeider en vrouw politieke mondigverklaring verwierven; dat sociale wetgeving het laissez-faire verving; dat al deze groote hervormingen tot stand kwamen, zonder dat rimpeling oversloeg in convulsie. Gij herinnert U zeker allen November '18 nog of het gisteren was. Toen mochten wij instinctmatig gevoelen dat arbeiders-, soldaten-, scholierenraden op Nederlandschen bodem een laffe naäperij zouden wezen van wat elders onvermijdelijk product mocht heeten van hier niet bestaande omstandigheden, en grepen wij den moed, naar dat instinct te handelen; toen werd het ons bewust dat de Nederlandsche democratie, tijdens een Domela Nieuwenhuis nog slechts schrikbeeld der braven, reeds eene behoudende kracht kon zijn. Het Nederland waarin dit alles het geval mocht wezen, moet veel kenmerken hebben gedragen van gezondheid.

Gezondheid beteekende, voor een land geplaatst als Nederland het was in den aanvang der twintigste eeuw, ook waakzaamheid. Niet wij die den wapeningswedstrijd hadden uitgeroepen, maar wij hadden hem te ondergaan, en weerloosheid ware licht in de wereld van toen onze vloek geworden. Bescheiden maar zelfstandig, zoo schreef ons een woord van de Beaufort onze staatkunde voor, en op zulk een program stonden in die jaren noodzakelijkerwijs militaire voorzorgen, die voor den niet militair aangelegden Nederlander den vorm aannamen van onwelkome persoonlijke plichten. Dat wij ze, over het geheel, zonder morren gedragen hebben, daarin aan al te velen onzer vaders ongelijk, zou ik een tweede bewijs van gezondheid willen achten.

De tijd na '18 heeft ons voor geheel nieuwe vraagstukken

gesteld. Zoo ik daareven te kennen gaf dat er in onze jongste geschiedenis ook bedenkelijks is geweest, wil ik belijden hoofdzakelijk op die laatstverloopen jaren het oog te hebben gehad.

Het Nederlandsche volk is grooter in weerstand dan in initiatief; en initiatief, generositeit, krachtig en vertrouwend eigen begin, dat is wat thans bovenal van ons wordt gevorderd, ten opzichte van wereld- en van landszaken beide.

Van de landszaken. Hebben wij het onzegbaar voorrecht genoten, buiten den oorlog te blijven; buiten zijne gevolgen staan wij in geen deele. Niet te weerstane krachten hebben ook ons, èn in Europa èn in Indië, op de helling naar het staatsbankroet een eindweegs af doen glijden. Wij mogen niet alleen niet verder zinken, wij moeten weer tegen den berg op, en zullen het niet vermogen, zonder ons van ballast te hebben ontdaan. En in de scherpzinnigheid nu die onderkent waarin bij ons het dood gewicht gelegen is, èn in de vastberadenheid het af te werpen, zijn wij naar mijn gevoelen tot dusver in beangstigende mate te kort geschoten, en verliezen daardoor dagelijks iets van den voorsprong dien het verloop der wereldgebeurtenissen van 1914 tot 1918 ons gelaten had. Wij komen er niet zonder aller krachtigen wil en vast besluit; wij komen er nooit zonder vindingrijke en energieke leiding. Weten wij de mannen die wij thans behoeven, de mannen van verbeeldingskracht en durf, niet voort te brengen, of zoo zij er zijn, weten wij ze niet te onderkennen en naar hunne plaats te stuwen? Heerenveen, Zieriksee, de stoomwet, de verhooging der collegegelden - Godbetert van verantwoordelijke plaats in 's lands vergaderzaal eene bezuiniging genoemd - er is te veel dat ons doet verzuchten, dat groote vraagstukken vooralsnog slechts worden begrepen, althans gehanteerd, van wel zéér kleinen kant. Die thans, thans nog, naar verruiming van middelen grijpt ter verbetering van een toestand die door het niet langer beheerschen van middelen is ontstaan, legt bewijs af van staatkundig onvermogen.

Generositeit en besluitvaardigheid ten opzichte der wereldbelangen. Wij kleinen hebben ons op dit terrein gedurende de oorlogsjaren omgeven gevoeld van reuzenmachten die wij niet verwrikken konden, God dankend reeds, zoo zij ons althans niet verpletterden. Op de afgrijselijkheid van dien valen schrik is een korte spanne van hoop gevolgd, van hoop te verleidelijker, naarmate de ellende van wat voorafging ons dieper had beschaamd. Woodrow Wilson zal, ondanks zijn beperktheden en droeve mislukking, voor altijd een figuur in de geschiedenis der menschheid blijven, om de verwachting die hij gewekt heeft, zonder ze zelf te mogen bevredigen. Niet met één slag mocht het rijk van vrede en recht worden veroverd; de ééne slag leverde niets op dan de parodie van Versailles, weezinwekkend om de praal der lippenhulde aan wat verzaakt werd met de daad. En toch, wij staan nu allen op dien bodem, die voor ons de werkelijkheid

werd, die wij te reinigen, te beploegen, te ontginnen hebben. Elke bevrediging van het rechtsgevoel, elke werkelijke verzekering van vrede en van veiligheid zal op een taaien weerstand moeten worden bevochten. Het zal, want het moet. Er is voor Europa geen alternatief meer, dan met vloek beladen in het niet te zinken. Ziet men niet te veel voorbij, dat de machthebbers van 1919 zich reeds niet meer in de naaktheid hunner begeerten aan de menschheid hebben durven vertoonen? Huichelarij is steeds bekentenis van zwakheid, immers onvrijwillige hulde aan de deugd. De geest van Versailles heeft ons de wapenen moeten leveren waarmede hij met toenemend succes zal kunnen worden bestreden. Bestreden met het geduld en de regelmatigheid van den vallenden waterdruppel, die den rotssteen uitholt; met de liefde die het winnen kan van den haat, omdat zij zich minder behoeft te haasten dan hij. De lagere aandrift geeft zich altijd weer bloot, omdat zij vreezen moet, te laat te komen.

Onderkent Nederland voldoende de bescheiden maar eervolle taak, haar op het gebied der wereldorganisatie voorbehouden? Er is te dezen opzichte merkbare verbetering. Vóór '14 liet het zich meer aanbieden dan het schiep. Nederlandsche nuchterheid bleef voor veel kwakzalverij op dit voor boerenbedrog zoo wijd geopend gebied terecht ongevoelig; Nederlandsche onbevangenheid ruikt, Nederlandsche eerlijkheid schuwt de valsche ingredienten. Voortreffelijk; zoo maar Nederlandsche traagheid het uur niet voorbij laat gaan, waarop het misschien zelf het betere recept had kunnen helpen samenstellen. Het werk van morgen vraagt overgave die het gereedst zal worden geeischt van wie, als wij, een voorrecht hadden; vraagt ook wetenschappelijke voorbereiding waartoe het volk van Grotius niet ongeschikt mag heeten. En overwegingen van nuchteren aard komen in ons geval het idealisme te hulp. Zoo iemand, dan kan Nederland bij eene kanaliseering van het geweld in de wereld niets verliezen.

Behoef ik te waarschuwen, dat hiermede niet het ideaal gesteld is der nationale ontwapening zonder meer? Die solutie ontkent alle werkelijkheid. Het is er niet om te doen tegen het kwaad in de wereld, nadat het zóó machtig is gebleken, ongewapend te blijven, maar te weten en zelf mede te bepalen waartegen voortaan de wapenen zullen worden gevoerd. De minister van buitenlandsche zaken ziet, in een Eerste Kamerrede, Nederland bij een tweesprong neerzitten; de spot der wereld zou het treffen, indien het, na verloop van tijd, nog steeds op die plek werd aangetroffen.

Tot dusver hield ik mij in wezen met Nederland bezig, niet met den Nederlandschen stam. Ik deed het opzettelijk. Ik geloof namelijk dat Nederlandsche stambepeinzigen bijzonder veel gevaar opleveren zich in onwezenlijkheid te verliezen, zoo zij niet de vaste kern van Nederland en zijn staatsleven steeds in haar midden weten te plaatsen.

Die Staat der Nederlanden is in zichzelf geen enkelvoudig, maar een samengesteld geheel, slechts in Europa bij uitsluiting, in Azië en Amerika niet overwegend uit Nederlandsche stamdeelen opgebouwd. Echter is hij het eenige staatswezen ter wereld waarin de Nederlandsche stam tot dusver de feitelijke leiding in handen heeft.

Die leiding placht hij tot voor korten tijd geheel onbetwist te genieten, zonder zich over mate waarin en wijze waarop die kon worden uitgeoefend, het hoofd te breken. Dat Nederland in Indië doen kon wat het verkoos, scheen vanzelf te spreken, en zoo het zich tegenover Suriname aan zekere banden had gelegd, bleken die in de tot voor korten tijd mogelijk gebleken practijk weinig te knellen. Dit alles behoort, en voor altijd, tot het verledene. Ten opzichte van Indië twijfelt daar niemand meer aan; ten opzichte van Suriname zou het ons onzacht kunnen worden geleerd, mochten wij nog langer toonen het niet begrepen te hebben.

De constructie is niet meer: Nederland, een Europeesch gebied, met bezittingen en koloniën in andere werelddeelen, maar Staat der Nederlanden, een geheel uit gebiedsdeelen in Europa, Azië en Amerika opgebouwd. Moge die nieuwe constructie, toen zij uitgedacht werd, nog naar de studeerkamer hebben geroken, de werkelijkheid is bezig hare vormen met leven te vullen.

Gedurende geruimen tijd is, in Wilhelmina's kwarteeuw, de Nederlandsche regeering zich dit feit niet onbewust geweest. Reeds sedert den tweeden Heemskerk stond het vast, dat de woorden 'koloniën en bezittingen' uit de grondwet moesten verdwijnen, en Pleyte bereidde, nog eer dit geschied was, met behoedzaamheid den overgang tot de nieuwe verhouding voor.

Nauwelijks was hij heen, of tot dien overgang werd onverwachts een veel krachtiger stoot dan te voren gegeven, en, kenmerkend, niet in Nederland, doch in Indië, op initiatief van een gouverneurgeneraal. Het is een der jammerlijkste omstandigheden uit ons jongste verleden, dat, op zoo critiek oogenblik, Plein en Buitenzorg niet aan één streng hebben weten te trekken. Dat deze jammer mogelijk was, veroordeelt op zichzelf reeds de nog bestaande wijze waarop Indië wordt bestuurd. Wie in Nederland minister van koloniën worden zal, hangt van de uitspraak van een omtrent Indië onkundig kiezerscorps af. Een politiek, in Indië veroordeeld, kan in Nederland door den minister van koloniën zonder levensgevaar worden voortgezet, zoolang het oordeel van Indië den Nederlandschen kiezer onbekend is of hem onverschillig laat, hetgeen in de practijk zeggen wil, tot opstand en onheil toe. Nog zijn die niet losgebrosen, maar een diep wantrouwen in de bedoelingen van het Nederlandsch bestuur begint Indië te vergifigen. Het is het onvermijdelijk gevolg van de onbeslistheid (behoefden wij niet te zeggen, onoprechtheid) waaraan Nederland zich ten opzichte van Indië schuldig maakt. De directieven uit

Pleyte's periode werden met den mond niet verloochend, zelfs de gouverneur-generaal van Stirum niet teruggeroepen. De door dezen opgewekte verwachting, dat op het uur waarin Nederlands, de nieuwe staatsconstructie bevattende grondwetsherziening perfect werd, een ruim begrepen Indische autonomie met spoed zou volgen, werd door woorden, van de regeeringstafel door onzen premier gesproken, maar waarvan het Nederlandsche volk strekking en draagkracht destijds ontgaan moeten zijn, gevoed. Gevoed nog op een oogenblik, dat de minister van koloniën, in zijn kabinet, reeds den terugtred voorbereidde.

De harmonische gang der ontvoogding van Indië is door het misverstand van November '18, het vieren van de lijn daarna, haar inhaling later, dom, onnoodig en wreed verstoord. In de jaren, die wij nog onder koningin Wilhelmina hopen te beleven, moge, wat heden door een bureaucraat omtrent Indië wordt verzuimd, door een staatsman blijken te zijn ingehaald. Of is onze verbeelding zóó traag, dat zij zich niet voorstellen kan, wat er in verschillende landen van Azië, niet in Nederlandsch-Indië alleen, thans noodzakelijk omgaat, en hoe dit gistingsproces door den wereldoorlog moet zijn verhaast? De teleurstelling is te grievender, wijl het contact tusschen Indischen nood en Nederlandschen voorzieningswil in de dagen van van Deventer metterdaad aanvankelijk was gelegd. Het dreigt nu, door onze schuld, en op het ongelegenst oogenblik, verloren te gaan.

Met het succes, door Nederland-in-Europa aan het hoofd der Nederlandsche staatsgemeenschap behaald, hangt voor een deel zijn aanzien in de wereld, zijn beteekenis ook voor de Nederlandsche stamdeelen buiten Nederlandsch staatsverband, samen. Het gebouw onzer verbindingen is rijk en welgeleed, maar niet rotsvast; wij hebben er geen steen uit te missen. En het is voor het stamgeheel gewenscht dat de Nederlandsche staat in zoo groot mogelijke beteekenis en gezondheid blijve. Het in dien staat belichaamde volk is in zijn representatieve functie ten opzichte van dat geheel niet te vervangen; het beheert de ontvangzaal, bewaart de standaardmaten en -gewichten der Nederlandsche beschaving. Die rol zal noch België, noch de Unie van Zuid-Afrika ons ooit kunnen betwisten. In die beide staten heeft de Nederlandsche stam een harden strijd te voeren om haar bestaan, een strijd die voor de algemeene cultuurtaak in dienst der menschheid minder krachten overlaat dan bij ons. Die beide staten kunnen ook nimmer nationale staten worden van het Nederlandsche type: tenzij men ze breekt, zal de eene de Walen moeten blijven behuizen, de andere de Engelschen. Zàl men ze ooit breken?

Er zijn Vlamingen die gelooven dat dit met België mogelijk, en voor het Vlaamsche volk heilzaam zou zijn. Ik deel die meening niet. Staten breken is een bedrijf dat zich licht aan de daders wreekt, op het onvoorzienst wellicht; na jaren. Geen

staatsverband van eenigen duur, al heeft willekeur, of wat de ethnograaf te spoedig geneigd is zoo te noemen, aan de bepaling zijner grenzen oorspronkelijk deel gehad, bestaat krachtens die oorspronkelijke willekeur en toeval alleen. Waarvoor het noodig is en blijft dat op een bepaald punt de staatsgrens ligt en niet elders, kan, aan wie het vergeten mocht zijn, soms plotseling tot zijn schrik geopenbaard worden. Ik vrees dat een koninkrijk Vlaanderen ondervinden zou, de Walen te hebben afgestooten naar een groot geheel dat weldra Vlaanderen mede zou trachten in te lijven. Om te zwijgen nu van de moeilijkheid, die een streek met zoo doorengemengde bevolking als Brussel en haar omgeving oplevert. Overgang der Vlamingen aan het Noorden is mede geen voor eenig betrouwbare aannemelijke oplossing. Zij zouden in ons staatshuis komen als vluchtelingen: zij zouden er zich vernederd, wij ons door hunne tegenwoordigheid ontriefd voelen. Men ontworpele een zoo ouden boom niet, als in den grond zelven der zuidelijke Nederlanden van ouds is geplant en heeft kunnen gedijen. Vlaanderen stelle zich te weer in eigen huis met eigen kracht.

Wij kunnen het niet anders zeggen dan wij het zien, en meenen nog altijd, dat de overgrootste meerderheid der Vlamingen er niet anders over denkt. Dat er eene minderheid is geweest weten wij allen. Niet, in het gemeen, aan de eer dier minderheid te gelooven, zou even kortzichtig zijn als te ontkennen, dat, in de omstandigheden die nu eenmaal bestaan hebben, en voor wier onpeilbare moeilijkheden wij Noord-Nederlanders werden bewaard, ook onedele drijfveeren de handelingen van enkele individuen kunnen hebben bestuurd. Wij in het Noorden, waar eenmaal oranjeklanten de Pruisen binnenhaalden en patriotten de Franschen, behooren zacht te zijn in het oordeel, indachtig, dat, aan het thans gebruikte zware gewicht gemeten, onze gezamenlijke voorouders te licht zouden worden bevonden. Het heilige recht van den opstand kan, als alles, worden misbruikt, en eigen schande dekken; - intusschen is geen Noord-Nederlandsche geschiedenis denkbaar, indien het daarmede veroordeeld ware.

Aanvankelijk leek het maar al te zeer, dat, nu zooeven het activisme de zijne in de uitgestoken Duitse hand gelegd had, de plotselinge overwinning der Entente den nekslag der Vlaamsche beweging ging beteekenen. Doch hoe ver ligt de tijd reeds achter ons, dat de een dit den ander herhaalde, en beiden dan de feiten, die zoo sombere voorspelling moesten bekrachtigen, voor het grijpen meenden te hebben. Onderdrukkingspogingen die met zooveel misbaar te werk gaan als de Fransche furie die Vlaanderen overviel, zijn echter de gevaarlijkste niet: zij mogen zwakkelingen schrik aanjagen, onder de betere elementen van een vervolgd, belasterd volk kweeken zij juist de overtuigden. Hoe weinig tijd is er nog maar verlopen, en reeds zit van Cauwelaert weder op Jan van Rijswijck's stoel. Vergis ik mij,

of neemt de toon der Vlamingen aanhoudend in die waardigheid toe, welke sieraad is van kracht? Wanhopen wij niet aan een zaak, waarin zij zelven blijven gelooven; - ons, Noordelijken, behoeft het niet te berouwen, zoo wij, tegen den raad van kortzichtige vrienden van Vlaanderen in, haar steeds van de Nederlandsche zaak als staatsobject onderscheiden hebben, in het sterk en juist besef dat onze staat haar nimmer langs den directen weg, en in den regel in het geheel niet kan bevorderen; - maar de aanmoedigende belangstelling van ons volk kan dat zeer zeker, en mij dunkt, zij wordt guller verleend dan te voren.

Wat Zuid-Afrika betreft, nog trilt in onze harten de aandoening na, door den Boerenoorlog daarin gewekt. In Transvaal voelden wij niet alleen en misschien niet in de eerste plaats Groot-Nederlandsch stambelang, voelden wij ook bepaaldelijk ons enger Nederlandsch nationalisme gekwetst. Wat al bijzondere betrekkingen hadden ons Noord-Nederlanders met dat ééne stukje Zuid-Afrika in weinig jaren verbonden. Zuid-Afrika als geheel kenden en begrepen wij weinig, en toen de vierkleur in Kruger's republiek daalde, werden wij voor eenigen tijd moedeloos ten opzichte van heel het subcontinent. Ten onrechte. De Unie van Zuid-Afrika kon evenmin door Kruger als door Rhodes worden tot stand gebracht; zij is geboren uit het hooge inzicht, dat in Engeland met Campbell Bannerman zegevierde. Onmiddellijk nadat zij bestond en werkte, moest blijken welke hoogst aanzienlijke plaats de Nederlandsche stam in Zuid-Afrika, als geheel beschouwd, inneemt. In dien stam erkennen wij kostbaar bouwmetaal tot eene natie, die niet op dezelfde wijze tot Nederland in betrekking zal kunnen staan als de Zuid-Afrikaansche Republiek van Kruger het deed; die onze belangstelling zeker niet afwijzen zal en een aantal van onze beschavingsgoederen goed gebruiken kan, maar het behoeven niet juist dezelfde te zijn als te Pretoria vóór 1899 werden begeerd. Den Afrikaander in het gemeen zijn wij na den Boerenoorlog veel nader getreden dan te voren. Ook daar blijkt onder leden van onzen stam verschil in staatkundige toekomstidealen te bestaan, en wij hebben ons in hun onderlingen strijd niet waanwijs te mengen. Hertzog is ons lief, maar het ontbreekt ons aan gegevens, en dus aan vrijmoedigheid, om Smuts te veroordeelen. Hij bestuurt een land waar de Afrikaander van Nederlandsche afkomst het recht niet in pacht heeft, maar het met anderen deelt, wier medewerking aan den bouw der nieuwe natie die wij zien groeien niet mag worden ontbeerd. Eene natie waarmede wij van zins zijn en vooruitzicht hebben, ruime en goede betrekkingen te onderhouden.

Geen van de kansen die het verleden ons biedt, om als Nederlanders op gunstigen voet te kunnen deelnemen aan het volkerenverkeer van morgen, mag voortaan buiten acht worden gelaten. Van veel vooruitgang is hier te spreken. In Amerika zijn wij

nu zeker beter bekend dan voor vijf-en-twintig jaren; al minder en minder gaan wij er, voor de volksverbeelding, in den Knickerbocker schuil. Japan heeft zijn herinnering aan ons vernieuwd. Colombo, Pernambuco kennen nog onzen naam, en zullen gaarne meer bespeuren van ons heden. Wij overschatten het belang niet der nieuwsgierigheid die onze verschijning in gewesten als die wij daar noemden moet opwekken: het is die voor naneven van de Hollanders waarvan hare locale geschiedenis zoo ruimschoots gewaagt. Bij nader verkeer zullen wij er uitsluitend gezien worden in onze huidige waarde; intusschen is het nooit onverschillig, een introductie als deze te hebben, waarvoor wij uitsluitend het eigen voorgeslacht dank hoeven te zeggen. Niet minder belang zeker heeft de wijze van ons optreden in landen in welke wij geen andere herinneringen kunnen opwekken dan die aan een ouden nabuur. Te dezen opzichte is mede veel verbeterd. Wij gaan niet enkel meer naar onze bureu uit om aan hen te ontleenen; het komt meer en meer voor dat wij hun iets gaan brengen. Lorentz' lezingen voor de Anglo-Batavian Society, het Nederlandsche dorp in verwoest Frankrijk, de toenemende belangstelling voor onze taal, letteren en volksbedrijf in Duitschland, zijn niet zonder beteekenis. Met name op het belang, ons beter bekend te maken in de kuststreken van Nederduitschland, wil ik nog wijzen. In heel Oostland had Holland eenmaal grooten naam; niet slechts een druk handelsverkeer, ook een levendig geestelijk verkeer hebben wij met die wereld toen onderhouden. De ingeschrevenen aan onze universiteiten der 17de en 18de eeuw uit Bremen, Hamburg, Dantzig, Elbing, Riga telt men bij duizenden; was het U bekend, dat er uit geen vreemde gewesten zoovelen tot ons kwamen als juist vandaar? Ook thans nog kan men in die steden niet verkeereren zonder getroffen te worden door de gelijkheid in gedaante en beweging, de verwantschap van opvattingen, die de bewoners er met ons vertoonen. Er valt daar, voor een Nederland dat het leven houdt, zeker nog iets te doen.

Een Nederland, dat het leven houdt.

Ook ons besluip, uit het Oosten, de ziekte van een volk dat in een crisis van naar binnen geslagen eigenliefde verkeert, en, nu *zijn* land niet overwon, maar liefst zegt, allen te zien ondergaan. Wij hebben tegen dien aanslag onze geestelijke zelfstandigheid te verdedigen; te beseffen, dat de naschrijvers van Duitsche ondergangsprofeten nog geen Nederlandsche profeten behoeven te zijn, immers ook Nederlandsche hansworsten zouden kunnen wezen. Geloofden zij innig in dien ondergang, niets zouden zij ijdel bezigheid moeten achten, dan uit hun geloof nog zóóveel kopij te slaan. Wel dorstig is ons de ziel, maar nòg onvergeten de oude lafenis die Geloof heet, en Hoop, en Liefde, en zoo wij den weg tot die vertroosting en bijster geraakt, zijn wij

althans aan ons letterkundig verleden verplicht, welluidender laatste zielekreten te slaken dan den *dernier cri de Berlin*:

Ach! zoo een oogenblik mijn hoop op U verraste -
 Mijn sidderende hand in 't duister zich vertastte -
 De onvaste voet m' ontglipte op 's afgronds smallen rand,
 ô! Hou me in 't vallen op, en grijp mij bij de hand!

Bilderdijk (zoo één, met een ziel van schuld en onlust zwaar) heeft niet te vergeefs geroepen. Elders in zijn werk blijkt wat hij ervoer, uit het deinend pathos van die les aan zijn medemenschen, die ook op onze omstandigheden toepasselijk is, en waarmede ik eindigen wil:

Het heden zij een stip; leef, stervling, in dit heden!
 't Verdwijnt, maar 't is verknocht aan 't wezendlijk bestaan;
 Grijp, grijp eer 't aan uw voet onredbaar zij ontgleden,
 De u toegestreckte hand uit hooger standkring aan!

De hand die van boven reikt, zij blijve koningin en vaderland genadig.

Bijlage III. Jaarverslag van de secretaresse.

In de Maandvergadering van October, waarmede het nieuwe Vereenigingsjaar aanving, kon de voorzitter mededeelen, dat alle in de Jaarvergadering van 1922 verkozen gewone leden der Maatschappij, op 2 na, hunne benoeming hebben aangenomen; óók de 5 buitenlandsche hebben het lidmaatschap aanvaard, echter zonder de rechten en verplichtingen der gewone leden. Dit laatste feit is grootendeels toe te schrijven aan den lagen stand der valuta. Het aantal leden vermeerderde bovendien, door dat twee, reeds vroeger tot lid benoemden, die voor hun lidmaatschap bedankt hadden, den wensch te kennen gaven wederom tot de Maatschappij toe te treden. Het Bestuur heeft gaarne van zijn bevoegdheid gebruik gemaakt om aan dit verlangen te voldoen.

In dezelfde vergadering verklaarde de Heer Dr. G.J. Boekenoogen zich - op verzoek der aanwezige leden - bereid den Heer Dr. L. Knappert als voorzitter op te volgen. Na deze benoeming aanvaard te hebben, richtte hij eenige woorden van hartelijke waardeering tot den aftredenden voorzitter om hem, ook namens de aanwezigen, te danken voor de voortreffelijke wijze waarop hij gedurende het afgelopen jaar de leiding heeft waargenomen. De HH. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. J.L. Walch en Dr. H.T. Colenbrander, door U in de vorige Algemeene Vergadering tot bestuursleden benoemd, waren thans in deze functie aanwezig. Tot leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde verkoos men in diezelfde bijeenkomst, de beide aftredende HH. Dr. J. te Winkel en Dr. G.J. Boekenoogen; tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde de beide aftredende HH. Dr. A. Eekhof en Dr. P.C. Molhuysen; tot lid der Bibliotheekcommissie, in de plaats van den Heer Dr. P.J. Blok, die aan de beurt van aftreden was en zich niet herkiesbaar stelde, den Heer Dr. L. Knappert.

De Maandvergaderingen hadden geregeld plaats. De onderwerpen van de daarin gehouden voordrachten waren als gewoonlijk van een bonte verscheidenheid.

Den 6^{den} October sprak de Heer Henri van Booven 'Over het ontstaan van Tropenwee'.

Spreker verzocht den aanwezigen zijn lezing te willen beschouwen als een bekentenis in den zin van Jean Jacques Rousseau's 'Confessions' en als een uitstorting des harten.

‘Tropenwee’ heeft verscheidene drukken beleefd. Zoowel in Nederland, de Koloniën als in, Zuid-Afrika vindt het nog steeds veel lezers. In Vlaanderen is het populair en er zal een vertaling in het Fransch van verschijnen. Al deze feiten doen spreker veronderstellen, dat het belangrijk genoeg is om als onderwerp eener lezing te dienen.

Als onafscheidelijk daaraan verbonden achtte spreker het noodig eerst enkele zijner nieuwe werken te behandelen, nl. ‘Bij vreemde Menschen’, ‘De Wegen der Verbeelding’, en ‘Naar de Diepte’. Beide eerste werken zijn reeds verschenen bij de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 't laatste moet het volgend jaar het licht zien. Evenals ‘Tropenwee’ zijn het alle auto-biografieën. Spreker begon met naar deze werken te verwijzen, omdat zij handelen over opvoeding in het einde der 19de eeuw, terwijl ‘Tropenwee’ kan beschouwd worden als het gevolg van die min of meer verwaarloosde opvoeding en van een verkeerde zelfopvoeding.

In ‘Bij vreemde Menschen’ heeft spreker willen laten uitkomen een beschuldiging, niet alleen tegen de opvoeders van den hoofdpersoon van dat boek, maar ook tegen den opgevoede.

Spreker wenschte er ook vooral den nadruk op te leggen, dat er wat opvoeding betreft, maar één wil bestaat, nl. de Voorzienigheid. In dit licht alleen moeten de bovenbedoelde drie werken en ook ‘Tropenwee’ bekeken worden.

In ‘Bij vreemde Menschen’ en in ‘Naar de Diepte’ zijn het nog menselijke wezens, die invloed schijnen uit te oefenen op den hoofdpersoon, doch in dit laatste werk is er alleen sprake van een eenzame, wiens lot geheel en al door de Voorzienigheid bepaald wordt. De man, die ‘Tropenwee’ onderging, is spreker zelf. Zijn vertrek naar de ongezonde Congo, nu 25 jaar geleden, waande hij als een sprong in de vrijheid, na een onverschillige en liefdelooze opvoeding bij vreemden in huis.

In den breede werd eerst de inhoud van ‘Bij vreemde Menschen’ behandeld: de aard en afstamming van den hoofdpersoon in dit boek, Thomas de Maere geheeten, het hersenschimmige en avontuurlijke in diens karakter. Zijn onophoudelijke teleurstellingen in het leven, zijn opvoeding en omstandigheden, zijn mislukkingen, zijn familie, die hem reeds als mislukt beschouwt, doen hem zichzelf voelen als iemand, die bezig is zich naar de diepte te sleuren, tot hij besluit het voorbeeld van een ander te volgen en naar de Congo te gaan, om daar als employé van een Handelsmaatschappij te werken.

Thomas, in ‘Tropenwee’ Jules de M.... genoemd, houdt in Congo een dagboek bij.

Spreker verhaalde hoe dit dagboek de kern is, waaruit ‘Tropenwee’ is ontstaan. Het heeft hem op al zijn misère-tochten gevolgd, hij heeft het weten te beschermen tegen diefstalige aanslagen en nadat alles hem gedurende zware ziekten was ontstolen, weten te behouden.

Hij las voor uit het begin van ‘Tropenwee’, en legde uit hoe de naam ‘de Witte’ ontstond. Hij herinnerde zich den tijd, waarin hij, doodziek in Holland terug, bij een nieuwen vriend op diens kamer, door diens werken uit zijn apathie opgewekt, met het schrijven van het eerste hoofdstuk van het boek begon (nu het 8ste) en memoreerde dat alle hoofdstukken door elkaar zonder eenig systeem zijn geschreven, en dat het boek toch één sterk geheel is en één van toon.

Zijn groote weerzin tegen het dagboek, dat voor hem een symbool was van zijn mislukkingen in de Tropen, deed hem daarna drie jaar wachten, voor hij onder den invloed van een jonge vrouw, er toe kwam nieuwe hoofdstukken te schrijven, die alle in ‘Groot Nederland’, ‘De Gids’ en ‘Elsevier’ verschenen.

Spreker las stukken voor uit het dagboek en vergeleek ze met den tekst in het boek. Het door elkaar schrijven der hoofdstukken heeft zeventien jaar geduurd. Het zijn vooral de brieven aan zijn moeder, die hem ook veel stof hebben gegeven voor het boek.

Spreker besloot met het voorlezen van het aangrijpende achtste hoofdstuk en verhaalde ten slotte van de gretigheid, waarmee hij de vruchten van zijn moeizaamsten arbeid heeft gewijd aan haar, die hem in de wereld het heiligst is geweest.

Den 3^{den} November hield de Heer Dr. A.W. Bijvanck een voordracht getiteld: ‘Utrechtsche miniaturen’.

Uit de 15de eeuw - aldus ving spreker aan - zijn een aantal groote handschriften bewaard, met den tekst van den Bijbel in het Nederlandsch; verschillende van deze handschriften zijn met miniaturen verlicht. Reeds dikwijls had men vermoed, dat zij in Utrecht waren ontstaan, maar onlangs heeft men, door een uitvoerig onderzoek van de handschriften die nog uit de boekerijen der voormalige Utrechtsche kloosters zijn bewaard, kunnen bewijzen, dat deze Bijbels inderdaad te Utrecht zijn geschreven en versierd, en wel in het Klooster der Karthuizers aan de Vecht even buiten Utrecht.

Men is thans in staat om de ontwikkeling der schilderkunst in dit klooster gedurende ten minste 50 jaar, van omstreeks 1420 tot omstreeks 1470, te volgen. Het onderzoek moet daarbij uitgaan van den grooten Bijbel in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Niet minder dan zeven meesters hebben aan dit handschrift medegewerkt. Miniaturen van hun hand vindt men in andere Bijbels te Brussel (gedateerd 1431), Neurenberg, in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag, in een handschrift van H.M. de Koningin en op merkwaardige wijze vereenigd ook in een getijdenboek, dat omstreeks 1900 voor de Koninklijke Bibliotheek is aangekocht. Met deze groep van handschriften kan men ook een aantal andere in verbinding brengen.

Van de tweede groep, die men van 1438 tot omstreeks 1450

kan dateeren, is het merkwaardigst een getijdenboek van het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag. Daarbij behooren een getijdenboek te Leiden en Bijbels te Londen, München (gedateerd 1439), de twee deelen van denzelfden Bijbel, die thans te Amsterdam aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en te Middelburg aan het Zeeuwsch Genootschap behooren, en een handschrift in de verzameling van den Hertog van Arenberg.

Een derde en laatste groep is te dateeren omstreeks 1465. De merkwaardigste handschriften die daartoe behooren zijn het getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode te Luik en de Bijbel van Ewout van Soudenbalch te Weenen. Bovendien kan men nog noemen een Bijbel, waarvan een deel is in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en een tweede deel te Gent (gedateerd 1468), een *Legenda Aurea* te Londen en een groot aantal getijdenboeken.

Het zou niet moeilijk zijn de lijst dezer handschriften nog aanmerkelijk uit te breiden. Ook voor den tijd na 1470, toen de kunst in het klooster der Karthuizers blijkbaar in verval was, hebben wij nog enkele gegevens. Zeer fraaie voorbeelden van de kunst in dit klooster bezitten wij evenwel uit den tijd vóór 1430, dus ouder dan de Bijbel in Den Haag, die het eerst werd genoemd: nl. een Latijnschen Bijbel te Cambridge en een Nederlandschen Bijbel, versierd met penteekeningen, te Londen. Deze beide laatste handschriften hebben aan leden van het geslacht Lokhorst, te Utrecht, behoord.

Spreker besloot met er op te wijzen, dat alle hier genoemde handschriften besproken zullen worden in de groote publicatie der 'Noord-Nederlandsche miniaturen', die Dr. A.W. Bijvanck en Dr. G.J. Hoogewerff bij de firma Nijhoff uitgeven.

De Heer Bijvanck luisterde zijn voordracht op, door vele fraaie reproducties rond te geven.

Den 1sten December sprak de Heer Dr. D.C. Hesseling over: 'Het Frans in Noord-Amerika en het Nederlands in Zuid-Afrika'.

Spreker gaf allereerst een kort overzicht der geschiedenis van Canada, als volksplanting door de Franschen gesticht, toonde de punten van overeenkomst en verschil met de door Nederlanders gestichte Kaapkolonie aan en wees op de merkwaardige overeenkomst van zeden en karakter, die men opmerkt bij Canadeezen en Afrikaners. Vervolgens besprak hij de taal der Fransche bewoners van Canada en meer in 't bijzonder die van de Acadiërs, de kolonisten van het schiereiland dat thans Nieuw-Schotland heet. Hoewel sedert 1713 zoo goed als geheel van het moederland gescheiden, hebben zij het Fransch, zooals dat in Frankrijk door eenvoudige boeren en burgers in de 17de eeuw gesproken werd, bijna ongewijzigd gehandhaafd. In andere streken van Noord-Amerika, in Louisiana, in een uithoek van Michigan en in het verre Westen, waar de Franschen in nauwe aanraking kwamen

met sterk afwijkende talen, is daarentegen een idioom ontstaan, dat een geheel verschillende vormleer vertoont en zeer veel verder verwijderd is van het Europeesche Fransch, dan het Afrikaansch van het Nederlandsch.

Ook in de letterkunde bemerkt men het verschil tusschen den taaltoestand in Canada en in Zuid-Afrika. In Amerika is, in proza en poëzie, het Europeesche Fransch de eenige taal, waarvan men zich bedient en waarin men de groote schrijvers navolgt; in Zuid-Afrika zien wij een krachtige jonge literatuur opkomen, met een zeer oorspronkelijk karakter.

Een en ander toonde spreker aan met uitvoerige bewijzen, ontleend aan de literatuur.

Den 12^{den} Januari hield de Heer Dr. A.A. Beekman een voordracht die den titel droeg: 'Iets over grensbepaling in de Middeleeuwen, in 't bijzonder die van Zeeland (de Honte-Wielinge en de Heidensee)'

Spreker begon met er op te wijzen, dat sedert de ordening en opening den archieven, in den laatsten tijd meer licht is ontstaan over hetgeen vroeger duister was of onjuist werd voorgesteld, wat ook aan de historische geographie ten goede is gekomen.

Moeilijk is het echter soms, om bij de pogingen om tot een betere voorstelling van zaken te geraken, de traditie te overwinnen. En die kwesties wilde spreker behandelen.

Hij merkte op, dat de grenzen der gewesten van de lage landen aan de zee in de middeleeuwen aangeduid werden, niet door die geheele grenzen, maar door de punten of zeer korte wateren, waarmede die aan zee sloten, of elders gelegen. Zoo bijv. die van Holland in de 13de eeuw tusschen 'die Maese ende die Sijpe', waarin 'die Maese' niet anders kan beteekenen dan de korte Maasmond en 'die Sijpe', de zeer korte verbinding was van den zeeboezem de Zijpe met de Noordzee ten N. van Petten. Zoo werd de zuidgrens van Kennemerland nu en dan aangeduid door 'het Hout' (Haarlemmerhout), hoewel de grens zich ook ten O. van het Haarlemmermeer uitstreckte. Een der zeven Friesche zeelanden, ongeveer het tegenwoordige Friesland, heette Friesland tusschen het Vlie en de Lauwers, al was dit laatste slechts een weinig beteekenend, kort kustriviertje.

Ook de grenzen van Zeeland werden op die wijze bepaald. Alvorens hierover te spreken, bracht spreker den toestand van eenige wateren in dit gewest in de 18de eeuw in herinnering en beschreef hij de geaardheid van de Schelde (nu de Ooster-Schelde) en van de Honte-Wielinge (nu de Wester-Schelde). Deze laatste was toen een ongeveer even wijde zeeboezem als thans, want er zijn geen plaatsen bekend, die daar gelegen hebben, en hij werd in 1183 te Ossensisse, in 1280 te Saafdinge z e e genoemd; alleen langs de kusten zijn eenige plaatsen verdwenen, terwijl een paar andere opnieuw aangedijkte deelen zijn ontstaan. Spre-

ker toonde dit aan op een door hem ontworpen kaart van den toestand in 1300. Maar die zeeboezem was in het algemeen veel ondieper dan nu; een nog veel grooter gedeelte dan thans viel bij eb droog: het was niet meer dan een wad, waardoor misschien een enkele, waarschijnlijk niet doorlopende geul van de Honte liep, 'petite étroite et peu profonde', zooals Jacoba van Beieren zich uitdrukte, van de Hontemude, den bovenmond van de Schelde, tot in zee. Door uitschuren en het vreeselijk verschijnsel der 'vallen' zijn er langzamerhand de breedte, tot 40 decimeter diepe geulen van thans in ontstaan.

De mond aan zee van dezen zeeboezem heette de Wielinge, welke naam op de kaarten van 1504 en 1540 tot zuidwaarts van Walcheren en tot bij Borsele voorkomt.

Aan dien mond, aan de Vlaamsche zijde, lag weleer het eiland Wulpen, door het water de Vloer van Groede en door het Zwarte Gat van Kadzand gescheiden.

Wat nu de grenzen van Zeeland Bewesten-Schelde, dien twistappel tusschen Holland en Vlaanderen, betreft, men vindt dat gedeelte in de 12de en de 13de eeuw aangeduid als te liggen 'inter Scaldam et Hedinese'. En in charters van de 13de eeuw heet 't voor geheel Zeeland: inter Bornesse et Hedenese, Hedenzee, Hedensee - de Bornesse was de korte, doch vroeger belangrijke, stroom tusschen deelen van Voorne en Putten, langs Geervliet-, of ook wel 'tusschen Masemude ende Hedinsee'. De waarschijnlijk afgedwongen en nooit toegepaste keuren van 1290 zouden gelden tusschen 'Caesant' (Kadzand) 'ende Greveninghe' (de stroom ten N. van Duiveland en het tegenwoordige Tolen). Maar later, zelfs nog in de keur van Zeeland van 1495, vindt men de grensbepaling 'tusschen Bornesse ende Heydenzee'. Wat was nu die Heidenzee?

Het eiland Wulpen in zijn grootsten omvang is gevormd door de aaneenhechting van twee eilanden: Wulpen, het westelijke, en Coesant, het oostelijke. Zij waren gescheiden door een korten N.-O.-Z.-W. gericht stroom en deze was de Heidenzee. Deze slibde grootendeels dicht, en door afdamming aan de beide uiteinden in de 13de eeuw werden de twee eilanden met elkaar tot één vereenigd, dat binnen de duinrij langs de Wielinge toen een aantal bedijkingen of polders bevatte. De door die aaneendijking ontstane polder, die het geringe overblijfsel van de Heidenzee bevatte, heette Heidenzeepolder (verg. de Zwinpolder, de Zwakepolder, de Schengepolder, enz.).

Het bewijs voor een en ander geven: ten 1ste een kaart van 1514, aanwezig in het Staatsarchief te Brussel, waarop langs het overblijfsel van den stroom den naam 'Eyenzee'; ten 2de een kaart van Kadzand van 1555, door Fr. v.d. Velde, waarop langs dat overblijfsel 'Heydensee'; ten 3de de bekende kaart van het Vrije van Brugge van 1571 door Pourbus, waarop wèl dat overblijfsel in den Heydenzeepolder geteekend is, maar zonder den naam.

Spreker toonde een en ander aan op copieën van die kaarten op grootere schaal. Uit het noemen van deze Heidenzee en ook van Kadzand als zuidgrens van Zeeland volgt, dat deze aan den Vlaamschen oever lag, zooals dan ook door een bekende sententie van den Raad van Mechelen van 1504 is uitgemaakt. En op de kaarten van de 17de en de 18de eeuw, van Visscher, Smallegange en Hattinga is die grens dan ook geheel langs dien oever geteekend.

Men heeft gezegd, dat 'Heidensee' de benaming was van een gedeelte van de Honte of Wielinge. Maar de naam komt nooit anders voor dan in de genoemde grensbepalingen. Heeft iemand ooit gehoord van plaatsen aan de Heidensee of van scheepvaart of tollen op dat water? Men heeft misschien gedacht aan een samenstelling met 'zee', maar waarschijnlijk is het laatste deel 'ee', voorafgegaan door de *s* van den genitief, zooals in Syrigsee, Vernoutsee, enz.

Nog onlangs schreef Mr. Meerkamp van Embden in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap, dat spreker zich vergist had in de ligging van de Heidenzee op Wulpen; op de kaart van 1555 beteekent 't woord Heidensee-polder. Maar een polder kan natuurlijk niet Heidensee, wel Heidensee-polder genoemd worden.

Spreker eindigde met de opmerking, dat de gezamenlijke zeegaten van de Honte ook wel de Wielingen genoemd werden.

In de 16de eeuw reeds kende men een Wielingen en een Inner-Wielingen, gescheiden door de ondiepte, de Fransche Pol, evenals er nog tal van andere ondiepten zijn evenwijdig aan de Vlaamsche kust. De Baljuw van de Wateren van Zeeland oefende jurisdictie uit, ook over de daartusschen gelegen vaarwaters.

De Heer Beekman verduidelijkte zijne uiteenzettingen met een reeks door hemzelf geteekende kaarten, waarop de oude waterwegen, die van zooveel historisch belang zijn, nauwkeurig stonden afgebeeld.

Den 2^{den} Februari vertelde ons de Heer K. Uilkema met behulp van talrijke lichtbeelden 'Een en ander over het Boerenhuis in Nederland'.

't Is bekend, aldus spreker, dat Prof. Gallée in zijn werk: 'Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners' de meening verkondigt, dat de Zuidlimburgsche hoeve van Romeinschen oorsprong is.

Een studie van dit huis leert echter, dat in het Zuidlimburgsche huis de elementen van het oude huis van Midden- en Oost-Brabant zijn terug te vinden. Van dit oude Brabantsche huistype vindt men o.a. een vertegenwoordiger te Gemert. Deze hoeve bestaat uit de woning met den daaraan verbonden veestal, benevens een vrijstaande schuur. Deze schuur is dus een afzonderlijk gebouw. Daarin wordt het opgedorschte graan in de vakken - 'laast' genoemd - opgestapeld. Op den 'schuurhaard', den dorsch-

vloer in deze schuur, wordt gedorscht. In het hoofdgebouw bevindt zich tusschen den diepen (pot)stal en de woning de 'veurstal'. Dit gedeelte ligt even hoog als het maaiveld, dus gelijkvloers, evenals de woonvertrekken. De 'sopketel', waarin het veevoeder wordt gekookt, bevindt zich op den veurstal *in* den muur, die woning en stal scheidt. Vroeger stond hij in den 'haard', het eigenlijke woonvertrek, waarnaast zich links de 'geut', rechts de 'kamer' bevindt. De 'sopketel' werd toen op het 'ketelwagentje' naar den veurstal getrokken, om zijn inhoud te ledigen in de 'koebakken', op den hoogen rand van den veurstal vóór de koppen der koeien. Van den veurstal daalt men langs een hellende gang in de diepte van den potstal af, waar het vee is gestald: koeien, varkens, paarden. Boven de koeien, op de hoofdbalken der gebinten, bevindt zich de 'schelft', waar het hooi geborgen wordt. Nooit wordt hier graan gestapeld, wel somtijds stroo.

Een dergelijk huis bevindt zich te Bokend, in de buurt van Blerik. De dorschvloer wordt hier echter 'den' genoemd.

Nu zijn, ondanks uiterlijk verschil in bouwtrant, in de Zuidlimburgsche hoeve steeds de deelen van het Brabantsche huis te onderkennen. Bovendien vindt men allerlei overgangsvormen. In de tot volkomen ontwikkeling gekomen Zuidlimburgsche hoeve zijn ook de paarden- en varkensstallen afzonderlijke afdeelingen geworden, als gevolg van de voortschrijdende evolutie in het bedrijfsgebouw. Trouwens ook elders ziet men langzamerhand paarden en vooral varkens uit den rundveestal verdwijnen.

Bedoelde overgangsvormen kan men vinden te Baarlo in den 'Boekenderhof', te Kessel-Eyck in de hoeve 'de Krekel', te Reuven in den 'Camperhof', te Tegelen in den 'Bakenbosch'. Al deze hoeven liggen in het grensgebied van het zoogenaamde Romeinsche villa-type. Maar ook de hoeven binnen het terrein van dit type vertoonen met volkomen duidelijkheid de elementen en het bouwprincipe van den stamvorm. Zoo bijv. 'het Nieuwe Huis' te Doenrade, waar de veestal geen potstal meer is en de mest gedeponeed wordt in den mestput op de binnenplaats, die door het gebouwencomplex afgesloten wordt, maar waar de aan de graanschuur verbonden veestal, toch door een tot de nok opgetrokken muur van de eerste gescheiden blijft. Het bouwprincipe van het oude Brabantsche huis, - het gescheiden zijn van graanschuur en veestal, dat ook in het nieuwe Brabantsche huis, het langgeveltype van Gallée, tot uiting komt, - is alzoo in de typische hoeve te Doenrade aanwezig.

Op grond van waarnemingen in Zuid-Limburg, Noord-Brabant en het grensgebied tusschen deze streken, kan men niet ontkomen aan de conclusie, dat zich in dit grensgebied heden dezelfde evolutie afspeelt, die in meer of minder ver achter ons liggende tijden in het vruchtbare Löss-gebied heeft gevoerd tot het Romeinsche villa-type van Gallée. Naar de meening van spreker is zelfs dit type ook daar betrekkelijk jong.

Echter is de inrichting van de Zuidlimburgsche graanschuur afwijkend van die der schuren van het oude Brabantsche huis. De schuur van een boerderij te Linne bijv., die, behalve den nog ontbrekenden mestput op de binnenplaats, thans het villa-type vertoont en welke schuur te voren volkomen los van de andere gebouwen stond, vertoont reeds een constructie, die moeilijk kan zijn afgeleid van eenige andere inheemsche schuurconstructie. Het eigenlijk gebint is nl. niet aanwezig. Deze afwijkende constructie doet bijzondere invloeden vermoeden. Maar welke?

Tegenwoordig vindt men in Brabant-behalve in het Westen- een huistype, waarbij de schuur verbonden is aan den veestal; de eerste is dus achter den stal aangebouwd, maar blijft door een muur daarvan gescheiden, volgens het principe van het Brabantsche huis: het is het reeds genoemde langgeveltype. Kleine boerderijen in dit gebied hebben misschien steeds dezen vorm gehad. In elk geval zijn de kleine hoeven van dit type de oudste.

Ook in Zeeland constateert Gallée het langgeveltype. De uiterlijke overeenkomst tusschen dit en het oude Zeeuwsche huis, vooral het oude Zuidbevelandsche, waarbij, in tegenstelling met het nieuwe, woonhuis en schuur aan elkander verbonden waren, is treffend. Maar inwendig, dus wat het plan betreft, is die gelijkenis totaal afwezig. Zoo is bij het langgeveltype uit den aard der zaak één van de groote zijdeuren steeds de 'mestdeur' van den veestal; op Zuid-Beveland bevindt zich achter elke groote deur steeds een dorschvloer, terwijl vele kleine mestdeuren zich aan de andere lengtezijde van het gebouw bevinden. Met vrij groote zekerheid waren deze mestdeuren, behalve één, vroeger niet aanwezig. Dit leert o.a. Walcheren. Een ander belangrijk punt van verschil is de gebintenconstructie. In Zeeland, behalve in Zeeuwsch-Vlaanderen, bezitten de schuren hetzelfde gebint als in Noord-Holland, Friesland, Groningen en de Wadden-eilanden. (Voor Friesland en Groningen moet men hier de oude huizen in Z.O.-Friesland en Westerwolde uitzonderen). Dit gebint kan voorloopig worden aangeduid als het Friesche gebint: de hoofdbalk rust op den kop der stijlen; op dezen hoofdbalk ligt verder ter weerszijden het draaghout, dat het dak draagt. In de overige streken van ons land vindt men een gebint van geheel andere constructie. Nu hebben de oude Brabantsche schuren het laatste gebint, de Zeeuwsche daarentegen het Friesche.

Van zeer groote beteekenis ten definiëring van het Zeeuwsche boerenhuis is verder het feit, dat de Zeeuw het deel achter de woning de 'schuur' noemt, juist als in Friesland. De veestal is in de schuur ingebouwd en strekt zich uit langs de vakken. Wij vinden hier alzoo de inrichting van het Friesche huis terug, waarin ook de veestal langs de vakken in de buitenstijlruimte is ondergebracht. Een belangrijker verschil is echter de niet-Friesche opstelling van het vee in den stal: de koeien zijn opgesteld met de koppen *naar* de vakken gericht. Doch, waar het

een feit is, dat de stal op Zuid-Beveland een modificatie is van den ouden Walcherenschen en deze volkomen identiek is met den stal op Terschelling, daar wordt het Friesche karakter van het Zeeuwsche huis eerst recht duidelijk. Het plan van een oud huis te Koudekerke (Walcheren) is, voorzoover het bedrijfsgedeelte betreft, zelfs volmaakt gelijk aan dat van een boerderij te Mid-land, die het oude Terschellingsche huis vertegenwoordigt. Want ondanks de niet-Friesche opstelling van het vee op Terschelling, is daar de stal als geheel toch volkomen Friesch: ook daar loopt men als in Friesland, achter en niet vóór de dieren langs. Hoogstens zou men dus den stal op Terschelling (en Walcheren) omgekeerd-Friesch kunnen noemen.

Conclusie: het Zeeuwsche huis en het langgeveltype hebben geen gemeenschappelijken stamvorm; het Zeeuwsche en het Friesche huis hebben dien wel.

Den 2^{den} Maart sprak de Heer Dr. N.J. Krom over: 'De Nederlandsche Oudheden in de Molukken'.

Spreker ving aan met te wijzen op den ongelukkigen toestand, waarin het meerendeel der oudheden uit den Compagnietijd in Nederl.-Indië verkeert, vooral tengevolge van het gebrek aan belangstelling, zoowel van bestuurswege als van particuliere zijde. De sinds 1913 met het toezicht op de oudheden in het algemeen belaste oudheidkundige dienst heeft door een samenloop van omstandigheden zich, op enkele uitzonderingen na, weinig aan dit deel van zijn taak gelegen kunnen laten liggen. Tot die uitzonderingen behoort de opnemingsreis in de Molukken, gedurende 1921 door den ambtenaar V.J. van der Wall en den fotograaf-teekenaar J.J. de Vink ondernomen. De resultaten van die reis zijn verheugend door het groot aantal monumenten, dat nog aanwezig bleek te zijn; men hoopt, dat thans ook het noodige gedaan zal worden om te voorkomen, dat er nog meer verloren gaat dan door de verregaande verwaarloozing nu reeds het geval is.

In 1599 kwamen de eerste Nederlandsche schepen in de Molukken en gedurende de eerste jaren der 17de eeuw stelde de Compagnie alles in het werk, om zich van het monopolie in dit middelpunt van den specerijhandel te verzekeren, hetgeen na zwaren strijd, vooral tegen de Portugeezen, dan ook gelukte. De oudste forten, dikwijls van de eene hand in de andere overgegaan, zijn bepaald gebouwd ter verdediging tegen den Europeeschen vijand, - bij lateren bouw werd allereerst rekening gehouden met de bewoonbaarheid en geschiktheid voor bestuur en administratie. Een paar der grootste kasteelen zijn nog steeds onder militair bestuur, hetgeen het voordeel heeft dat ze worden onderhouden, maar het nadeel, dat zij als militair gebouw en niet als historisch monument beschouwd en behandeld worden.

Behalve de groote en kleine forten zijn er dan ook nog ver-

sterkingen van een ander karakter, de blokhuisen, die veelal slechts handelsposten waren en een weinig sterke bezetting hadden, soms zelfs maar van één soldaat. Een ander soort forten zijn die, welke in halfgeslechten toestand ter beschikking van inlandsche vorsten werden gesteld; ook de pakhuizen verdienen afzonderlijke vermelding. Particuliere woningen van ouden datum zijn er slechts weinig over, doch wel is men gaarne blijven voortbouwen volgens vroegere tradities. Eigenaardig zijn vooral de pakhuizen op de Banda-eilanden, d.w.z. de woningen der perkeniers, die er voor de Compagnie de producten wonnen. Van de kerken is alleen die te Ambon belangrijk; oude meubels, zilver, enz. zijn hier en elders in groote hoeveelheid te vinden.

Met behulp van lichtbeelden gaf spreker van dit alles een verduidelijking. Achtereenvolgens werden Ternate met het fort Oranje en verschillende versterkingen op de andere eilanden vertoond, waaronder het fort de Verwachting op Soela Besi een der weinige voorbeelden van goed onderhoud is. Daarna werd de Banda-archipel besproken, vooral de hoofdplaats en de pakhuizen op Lontor, en eindelijk Ambon en omgeving, in het bijzonder het kasteel Victoria, een aantal blokhuisen en tot slot een paar kerkgebouwtjes.

Den 6^{den} April sprak de Heer J.W. Enschedé over: 'De Psalmen te Genève in de zestiende eeuw'. Mej. Lucie Vos, sopraanzangeres gaf de muzikale toelichting bij deze voordracht.

Van meet af aan heeft, volgens spreker, Calvijn de waarde begrepen, welke toegekend moet worden aan de muziek in an voor de Gereformeerde godsdienstoefening. Zoodra hij in 1541 voorgoed in Genève teruggekeerd was, heeft hij hieraan zijn volle aandacht gewijd. In Bourgeois, een Parijschen musicus, vond hij den persoon die hem kon helpen. Een jaar later verschenen te Parijs eenige Psalmen, door Marot berijmd en door de theologische faculteit van Parijs goedgekeurd: daarmede waren zij dus verklaard voor deugdelijk Roomsche. Later verzette zich de Sorbonne. Deze Psalmen bracht Bourgeois op éénstemmige muziek. Zeven jaar later deed Bourgeois hetzelfde voor een andere groep Psalmen, berijmd door De Bèze, die na het overlijden van Marot, diens taak heeft overgenomen. Weer een paar jaar later vertrok Bourgeois uit Genève; de resterende Psalmen, eveneens door De Bèze berijmd, werden van muziek voorzien door een zekeren maître Pierre, evenals Bourgeois chantre te Genève. Bovendien zijn in den Psalmbundel opgenomen enkele melodieën, die waarschijnlijk op aandringen van Calvijn zelf overgenomen waren uit de oudere Straatsburgsche Psalmen, en die, welke hun waarde als zoodanig moge zijn, in den psautier stylistisch een zonder ling figuur maken. In 1562 verscheen de Fransch-Zwitsersche psautier compleet in onderscheidene formaten.

Het zijn deze Psalmwijzen, die overal bij het Protestantisme

in gebruik zijn gekomen, ook in ons land, waar zij, hoe ook verminkt, nog alle Zondagen in de Hervormde en Gereformeerde kerken gebruikt worden.

De drie groepen, Bourgeois-Marot, Bourgeois-De Bèze en maître Pierre-De Bèze, zijn, muzikaal gezien, van uiteenlopende waarde. Het werk van Bourgeois is uitnemend, vooral het oudste; de eerste groep is als doordrenkt met den Roomschen cantus planus; in de laatste zijn moderne elementen op te merken.

Een en ander heeft den Heer Enschedé mede gebracht tot de opvatting, dat, hoewel ook de oudste particuliere uitgaven gedrukt zijn met mensueel-noten, er niettemin geen maat in valt aan te wijzen - deze zijn de notenbeelden, die nog immer gehandhaafd worden in de Psalm-uitgaven van de Nederlandsche Bijbel-compagnie - en zij geen andere beteekenis hebben als lang-kort, zonder een 1-2, 1-2.

Dat ontbreken van een eigenlijke maat, waarbij in de scansie van het woordvers, met zijn heffingen en dalingen, de eenige norm gezien mag worden voor de dictie van het muziekvers, dwong spreker er toe niet te aanvaarden de veelal gehuldigde meening, dat in Calvijn's gemeente, althans in den eersten tijd, gemeenschappelijke gemeentezang in gebruik was; eenvoudig, omdat zulks practisch onmogelijk is. De Psalmen werden door den chantre alleen, solistisch voorgedragen in overeenstemming met de beginselen, door den Roomschen priester bij het altaargezang gehuldigd.

Eerst na 1550 schijnt het rhythmisch gemeente gezang te zijn opgekomen.

Sedert bijkans twintig jaar had spreker gehoopt een auditie der Psalmen als spreekzang te kunnen geven. Eindelijk, een paar jaar geleden, vond hij in Mej. Lucie Vos te Overveen de beroepszangeres die aan zijn wenschen voldeed; immers, Mej. Vos is een Française van origine, Hervormd van geloof, religieus van sentiment en niet ontbloot van historischen zin. De wijze, waarop zij in de vergadering eenige dezer Psalmen voordroeg, was inderdaad uitnemend. Met vlakken, weinigen toon, een technisch moeilijke prestatie, liet zij eenige Psalmen hooren, gaaf, sober en met groote innigheid. Vooral Psalm 51 van Bourgeois-Marot: 'Misericorde au povre vicieux', maakte diepen indruk.

In het tweede deel zijner voordracht behandelde spreker het buitenkerkelijk Psalmlied, hier te lande. Het was Psalm 42, welke in onderscheidene bewerkingen werd voorgedragen; eerst in de versie van Dathenus (1566), daarna in een achttiende-eeuwschen maatlang van Lootens, organist te Middelburg, met de berijming van 1773; vervolgens op een volksaardige dans-melodie met de berijming van Joachim Oudaan, met muziek van Remigius Schrijver (1680), eveneens organist te Middelburg.

Besloten werd de voordracht met Psalm 42, eerst in de muzikale bewerking van Emanuel Weiss, Hernhuttersch predikant te

Haarlem, waarvan vijf jaar geleden de zes-en-twintigste druk verscheen en daarna als koraal in den trant als in onze vaderlandsche kerken gezongen wordt door de schare, op noten van gelijken duur. Ook in deze Hollandsche bewerkingen, welke eveneens door den heer Enschedé op het klavier begeleid werden, vond Mej. Vos volop gelegenheid haar religieus gevoel te doen kennen en blijk te geven van haar geroutineerdheid en slagvaardigheid.

Den 4^{den} Mei sprak de Heer Dr. G. von Antal, buitenlandsch lid der Maatschappij, over den Hongaarschen dichter Alexander Petöfi, ten herdenking van diens 100-jarigen geboortedag.

Spreker trachtte de vraag: wat maakt Petöfi, dien nog onlangs Hermann Grimm voor een der weinige incarnaties van den waren poëtischen geest verklaard heeft, tot een uitnemenden lyrischen dichter? te beantwoorden met een schets der karakteristiekste trekken van zijn individualiteit. De lyrische dichter moet een groote sensibiliteit bezitten om op indrukken in sterke mate te kunnen reageeren. Deze eigenschap bezat Petöfi in bijzonder hooge mate, zoodat zijn gevoelsleven voortdurend in trilling was, en hij zocht door de natuur gedreven de sterkste emoties.

De dichter moet een zeer levendige phantasie hebben, de phantasie van Petöfi was buitengewoon levendig, maar ondanks die levendigheid volstrekt niet vaag, integendeel zich met vastheid bij het onderwerp bepalend. Van de terreinen waaraan de phantasie haar stof kan ontleenen: geschiedenis en natuur, wendde zich Petöfi bij voorkeur tot de natuur, maar vond ook in de personen der geschiedenis evenzeer zichzelf terug, als de natuur tot symboliek van zijn gevoelens diende.

Een verder karakteristiek kenmerk van zijn individualiteit was de gave zich op de meest natuurlijke, door iedereen verstaanbare wijze uit te drukken. Hij beweerde dan ook dat het geheele verschil tusschen hem en anderen hierin bestond dat hij in rijmvorm hetzelfde zeide, wat anderen in proza plachten te zeggen.

In dezen eenvoud toont zich Petöfi eenswillend met de volkspoëzie, en zoo kwam spreker van den invloed te gewagen, welken de geestelijke stroomingen, in de eerste helft der 19de eeuw op Petöfi uitoefenden, om van haren kant ook den invloed van Petöfi's persoonlijkheid te ondervinden. De machtigste dezer stroomingen waren de bewegingen, welke de democratie en het nationaliteitsidee teweeg hebben gebracht.

De democratie werd op letterkundig gebied voorbereid door het opsporen der producten van volkspoëzie in Engeland, Duitschland, ook in de kleinere landen in het oosten van Europa, en zoo ook, kort voor het optreden van Petöfi, in Hongarije. De politieke democratie ging telkens weer terug tot de ideeën der Fransche revolutie, welke door de reactie van het Weenske

congres wel tijdelijk onderdrukt, maar met vernietigd konden worden, en in het vrijheidsjaar 1848 gedeeltelijk ten minste, hun verwezenlijking beleefden.

Het idee der nationaliteit is ook uit het idee der democratie ontstaan. In Hongarije heeft dit idee den vorm van den strijd tegen de centraliseerende macht van Weenen aangenomen. Petöfi stond in de voorste rijen der strijders en zijn poëzie werd geheel en al een politieke lyriek, zooals wij die ook bij andere naties, Engeland, Frankrijk, Duitschland, Italië aantreffen.

Na den dichter in het milieu van zijn tijd te hebben geschetst, schilderde spreker, op grond van zijn gedichten, het korte leven van dezen gedenkwaardigen man, over wiens geboorteplaats een tiental jaren onzekerheid heerschte en van wien niemand met zekerheid weet, waar hij gestorven is, ofschoon het als vaststaande kan worden aangenomen, dat hij op 31 Juli 1849 op het slagveld gesneuveld is.

Na deze schets van zijn leven, wendde spreker zich tot de beide hoofdthema's van Petöfi's lyriek, die de dichter zelf in een motto voor de uitgave van zijn verzamelde gedichten met deze beide woorden aanduidde: 'Liefde en Vrijheid'. Hierbij wijdt hij uit over zijn liefde tot Julia Szandrey, die hij tegen den wil van haren vader tot vrouw heeft verkregen en met wie hij een bijzonder gelukkig, doch kort huwelijksleven leidde.

Aangaande het woord Vrijheid liet spreker uit citaten zien wat Petöfi hieronder verstond en hoe hij deze als het eenige middel beschouwde dat tot algemeen geluk der menschheid leidt.

Ten slotte sprak de Heer Von Antal over de eigenaardige gave van Petöfi om zoo te zeggen de toekomst te kunnen voorzien, zooals deze gave zich in twee prachtige gedichten, waarin hij zijn dood op het slagveld en het spoedige hertrouwen van zijn vrouw voorspelt, in treffende woorden tot uiting komt. De gedichten van Petöfi zijn door A.S.C. Wallis uit het Hongaarsch vertaald.

Het Bestuur is zeer erkentelijk voor de medewerking, die het van de zijde der sprekers heeft ondervonden; doordat zij welwillend aan onze uitnoodigingen gevolg gaven, of wel zich uit eigen beweging bereid verklaarden een spreekbeurt te vervullen, heeft de samenstelling van het rooster der voordrachten geenerlei moeielijkheid opgeleverd, en de vele belangrijke bijdragen hebben bij de bezoekers der Maandvergaderingen aangename herinneringen achtergelaten.

De bundel Handelingen en Levensberichten 1921-1922, verscheen als gewoonlijk in het najaar. Het Bestuur heeft het bijzonder op prijs gesteld dat de Heer Dr. W. Vogelsang - de spreker op onze vorige Jaarvergadering - de kopij van zijne rede aan ons heeft willen afstaan, zoodat de door hem gehouden voordracht in de Handelingen kon verschijnen. Aan de schrijvers

der Levensberichten - veertien in tal - heeft het Bestuur zijn hartelijken dank betuigd voor hunne medewerking.

Het tweede, door den Heer Dr. N. van der Laan bewerkte deel van 'Uit Roemer Visscher's Brabbeling', eene uitgave voor welke totstandkoming de Maatschappij eene subsidie verleend heeft, is thans verschenen.

Op advies van de Commissie voor Schoone Letteren, heeft het Bestuur den 'Haagsche-Post-Prijs' van het jaar 1922, in November l.l., toegewezen aan Mevrouw Carry van Bruggen, te Laren, voor haar boek 'Het Huisje aan de Sloot'.

De Maatschappij heeft wederom den Heer Dr. C.G.N. de Vooy bereid gevonden haar op het Vlaamsch Philologencongres, gehouden te Brugge in September 1922, te vertegenwoordigen. De Heer Dr. G.J. Boekenoogen gaf gevolg aan de uitnoodiging van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen om, als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, deel te nemen aan de Jaarvergadering, die den 5^{den} Juni l.l. gehouden is en bij welke gelegenheid het 150-jarig bestaan van het Genootschap op feestelijke wijze werd herdacht. Voorts heeft het Bestuur de gelukwensen der Maatschappij overgebracht aan haar buitenlandsch medelid, den Heer K.M. Pol de Mont, bij diens huldiging op den 10^{den} December te Antwerpen.

De Maatschappij had in het afgelopen jaar den dood te betreuren van 11 gewone en 3 buitenlandsche leden. Zij telt op dit oogenblik 2 eereleden, 523 gewone leden in Nederland, 7 in onze overzeesche gewesten, 25 in het buitenland en 162 buitenlandsche leden, van wie 18 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben: een totaalcijfer dus van 719, tegen 714 in het vorige jaar.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

De Bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 26 handschriften, eenige verzamelingen brieven, 160 boeken, 52 overdrukken en de vervolgen van een groot aantal tijdschriften en genootschapswerken.

De handschriften zijn, op een enkele uitzondering na, afkomstig uit de nalatenschap van wijlen ons eerlid Dr. J. Verdam. Voor het meerendeel zijn het afschriften en collatiën van Middelnederlandsche handschriften o.a. van werken als Maerlant's Spieghel Historiael, zijn Historie van Troyen, de Seghelijn van Jerusalem, die Rose, de Chirurgie van Yperman enz. Ook eenige fragmentjes van Middelnederlandsche handschriften, perkamenten blaadjes of strookjes bevattende een aantal regels uit den roman van Lancelot en den Lapidarijs. Ten slotte eenige taalkundige opstellen van Verdam in handschrift. Ook de genoemde verzamelingen brieven mochten wij uit dezelfde nalatenschap verkrijgen. Zij bevatten in de eerste plaats de volledige briefwisseling tusschen Verdam en Verwijs, waarin zeer belangrijke gegevens voorkomen voor de geschiedenis der Nederlandsche filologie in de jaren 1870-1880, en verder een groot aantal brieven van binnen- en buitenlandsche geleerden aan Cosijn, na diens dood in het bezit van Verdam gekomen, en waarvan die van Verwijs, Beckering Vinckers, Bellaar Spruyt en Bolland over een aantal jaren loopen.

Het is mij een aangename taak hier nogmaals aan de familie Verdam, inzonderheid aan Mevrouw Verdam-Van Ketwich, den grooten dank onzer Maatschappij voor deze zeer belangrijke schenking uit te spreken. Zij heeft hierdoor niet alleen onze Maatschappij grootelijks aan zich verplicht, maar allen die belangstellen in de studie der Nederlandsche, in 't bijzonder Middelnederlandsche filologie: immers al deze handschriften en brieven

kunnen nu op de Universiteitsbibliotheek worden geraadpleegd en gelezen.

Een kostbaar geschenk mocht onze boekerij ook van de familie Beets, aan wie onze Maatschappij reeds zooveel dank verplicht is, ontvangen nl. een portefeuille met vier blaadjes teekeningen van Nicolaas Beets naar tafereelen uit eenige stukken in de Camera Obscura (Een tentoonstelling van schilderijen, Varen en Rijden, 's Winters Buiten); op een der blaadjes is het slot geschreven, zij het in een eenigszins andere redactie dan in den lateren druk, van het opstel over een tentoonstelling van schilderijen; men zou dit dus het eenige overblijfsel van het handschrift van de Camera Obscura kunnen noemen.

Onder de boeken zijn dit jaar wederom vele geschenken, meer dan dit in de vorige jaren het geval was. Stemt dit zeer zeker tot dankbaarheid, toch is het Bestuur in dezen wel dankbaar, maar nog niet voldaan. Nog veel meer leden zouden kunnen bijdragen tot de vermeerdering der boekerij onzer en hunner Maatschappij, waarmede de beoefening der Nederlandsche Letterkunde in den ruimsten zin des woords gediend zoude zijn.

Het kort bestek van dit verslag gedooft niet, dat ik alle geschenken met de namen der schenkers, hoe gaarne ik dit ook zou willen, hier noem. Maar voor enkele wil ik hier een uitzondering maken, terwijl natuurlijk alle gevers zich overtuigd kunnen houden van den dank der Maatschappij.

Van Zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen mochten wij een groot aantal werken, meest op historisch gebied, ontvangen, waaronder kostbare uitgaven als bv. de Bibliotheca Reformatoria Neerlandica en de Bescheiden omtrent het verblijf van Jan Pieterszoon Coen in Indië. Prof. Kalff schonk ons het 1ste deel zijner Westeuropesche Letterkunde; Mej. Dr. Serrurier den tweeden druk harer Pensées van Pascal; Dr. J.F.M. Sterck zijn 'Hoofdstukken over Vondel en zijn kring'; de heer J.H. Gunning JHzn. het eerste deel van het Leven en de Werken van Prof. Dr. J.H. Gunning. De heer Jacobus van Looy bood ons eenige zijner werken aan, op Hollandsch papier gedrukt en van een eigenhandige opdracht voorzien; ook Dr. K.H. de Raaf zond ons een exemplaar op geschept papier van zijn vertaling van Hebbel's Gyges en zijn Ring. Just Havelaar schonk zijn werk over Het Leven en de Kunst; Dr. Walch zijn Drie Vertellingen en In een laaiende lente; Gerard van Eckeren zijn De Wrok van het Bloed; Mevr. van Zeggelen o.a. haar De Gouden Kris; mej. H.S.S. Kuyper een drietal harer werken. Van den heer D.F. Malherbe ontvingen wij eenige zijner Afrikaansche geschriften.

Over de tijdschriften en genootschapswerken valt niet veel te vermelden. Wij traden in ruilverkeer met het te Rostock verschijnende Zeitschrift für deutsche Mundarten en met het Afrikaansche Tijdskrif vir Wetenskap en Kuns.

Ten slotte betuig ik gaarne mijn dank aan de Bibliotheek-commissie, waarin Prof. Knappert de plaats van Prof. Blok heeft ingenomen, voor den mij verleenden steun en raad, alsmede aan den Directeur, de ambtenaren en beambten der Universiteits-bibliotheek voor de goede zorgen waarmede zij ook dit jaar weder de belangen onzer boekerij hebben behartigd.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1922.****A. Algemeene rekening.**

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1921	f 2124,17 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 54,66
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher</i> <i>en Verdam</i>	f 519,90
IV.	Verkoop Handelingen en Levensberichten	f 3,50
V.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	f 95,80
VI.	Contributiën 1922/23	f 5730,03 ⁵
VII.	Legaat van iemand die onbekend wenschte te blijven	f 300,-
	Legaat van mevrouw de wed. <i>Dr. W.N. du Rieu</i>	f 2000,-
VIII.	Afgeloste obligatie	f 100,-
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 10928,07

Uitgaven.

I.	Uitgave behorende tot het vorige dienstjaar	f 37,55
II.	Kosten van bestuur	f 1530,11
III.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 342,55
IV.	Kosten der vaste Commissiën	f 62,-
V.	Kosten van geschriften, door de Maatschappij uitgegeven	f 2388,70
VI.	Kosten der Bibliotheek	f 1749,34 ⁵
VII.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan het Openlucht-Museum f 5.-; met kosten	f 20,15
VIII.	Belegging van gelden	f 2913,-
	Totaal der uitgaven	<hr/> f 9043,40 ⁵
	Recapitulatie.	
	Totaal der ontvangsten	f 10928,07
	Totaal der uitgaven	f 9043,40 ⁵
	Batig saldo van het dienstjaar	<hr/> f 1884,66 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 15 April 1923.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) H.T. COLENBRANDER.

(w.g.) PH.S. V. RONKEL.

Leiden, 20 April 1923.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) S. HOFKER.

(w.g.) C. DE BOER..

Leiden, 24 April 1923.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1922.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1921	f 2,31	f 554,71
II.	Rente van het Fonds:	f 63,95 ⁵	f 191,85 ⁵
	1/2 jaar rente van f 20100 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%		
	1/2 jaar rente van f 20300 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	f 64,26	f 192,79
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		f 21,20
	Totaal der ontvangsten	<u>f 130,52⁵</u>	<u>f 960,55⁵</u>

Uitgaven.	Kapitalisatie. Vlottend.	
I. Belegging van gelden	<i>f</i> 100,91	
II. Subsidies:		<i>f</i> 50,10
Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, het tiende 1/10 gedeelte van het toegestaan subsidie		
aan de Comm. v. Geschied- en Oudheidk., derde termijn v.h. honor. v.d. samenst. v. een suppl. op 't Repert. Vad. Gesch. 1911-'20		<i>f</i> 75,-
aan de Comm. v.h. Boerenhuis in Nederl., derde 1/3 gedeelte van het toegestaan subsidie		<i>f</i> 40,-
aan de firma E.J. Brill, tweede van vijf subsidies voor de uitgave van het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde		<i>f</i> 37,50
aan de Comm. v.d. Oudfriesche handschriften		<i>f</i> 100,-
 Totaal der uitgaven	<hr/> <i>f</i> 100,91	<hr/> <i>f</i> 302,60
Recapitulatie.		
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 130,52 ⁵	<i>f</i> 960,55 ⁵
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 100,91	<i>f</i> 302,60
 Batig saldo van het dienstjaar	<hr/> <i>f</i> 29,61 ⁵	<hr/> <i>f</i> 657,95 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 15 April 1923.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) H.T. COLENBRANDER.
(w.g.) PH.S. V. RONKEL.

Leiden 20 April 1923.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt
Leden:
(w.g.) S. HOFKER.
(w.g.) C. DE BOER.
Leiden, 24 April 1923.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

Ouder gewoonte heeft de Commissie voor Taal- en Letterkunde in het verstreken genootschapsjaar achtmaal vergaderd, onder voorzitterschap van den heer Knuttel; het secretariaat was opgedragen aan den heer Muller, doch moest, wegens diens ziekte, enkele malen door andere leden worden waargenomen. De heer Kloeke was gedurende het geheele genootschapsjaar door zijn verblijf buitenslands verhinderd aan de vergaderingen deel te nemen. Daarentegen heeft de heer Frings, door de Commissie volgens art. 54, al. 4 der Wet daartoe uitgenoodigd, eenige vergaderingen bijgewoond.

Van het door de Commissie geredigeerde Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde is in 1922 het 41ste deel verschenen en thans de tweede aflevering van het 42ste ter perse.

De op advies der Commissie door de Maatschappij ondersteunde uitgave van 'Uit Roemer Visscher's Brabbeling II' door Dr. N. v a n d e r L a a n is verschenen. Van den beraamden herdruk van Smeeks' 'Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinkekesmes' door Dr. W.H. S t a v e r m a n is, na de in het vorige Verslag vermelde uitgave van den heer Hubbard, thans voorgoed afgezien. Daarentegen is thans in voorbereiding eene nieuwe uitgave, als n°. 3 der reeks 'Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde', van het proza en de liederen der in 15L4 overleden, bij de Buurkerk te Utrecht 'besloten' Suster Bertken: eene taak, waarmede Mej. Dr. J. S n e l l e n zich reeds geruimen tijd heeft bezig gehouden. De Commissie vertrouwt dat een herdruk van dit proza en vooral van deze liederen, samen vervat in een klein boekje, waarvan slechts zeer enkele exemplaren (één in de Boekerij onzer Maatschappij) bewaard zijn, in onzen tijd aan velen welkom zal blijken. Mej. Snellen zal er een beknopte inleiding en eenige tot recht verstand onmisbare woordverklaringen aan toevoegen; ook zullen de houtsneden worden gereproduceerd. Naar de Commissie hoopt, zal het werkje nog in den loop van 1922 ter perse gelegd kunnen worden.

Gaarne heeft de Commissie gunstig geadviseerd op het door het Bestuur in hare handen gestelde verzoek van Dr. G.G. K l o e k e om eene geldelijke ondersteuning zijner dialectologische onderzoekingen in de oostelijke, Sassische gewesten van ons land: een arbeid, dien zij met groote belangstelling volgt en waarvan

zij de beste verwachtingen koestert voor de studie onzer gouwspraken en de oplossing van verschillende vraagstukken uit de geschiedenis onzer taal, die daarvan hunne oplossing verwachten.

Voorts zijn in de vergaderingen der Commissie de volgende wetenschappelijke mededeelingen gedaan. De heer Muller las op twee vergaderingen verschillende brokstukken voor uit de briefwisseling tusschen Verwijs en Verdam, als bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche philologie, vooral der lexicographie. De heer Hesseling onderhield de Commissie over het vertalen van Grieksche en Latijnsche gedichten in het oorspronkelijke metrum, met name in hexameters, waarbij hij wees op een tot dusverre over 't hoofd gezien bezwaar, berustend op het verschil in de gemiddelde lengte tusschen de woorden en op de verschillende verhouding van woord en lettergreep in de classieke en de moderne talen. De heer Van der Meulen behandelde, uit oude bronnen puttende, eenige in den loop des tijds in hunne beteekenis gewijzigde Nederlandsche scheepstermen, en de verbastering van aardrijkskundige namen in den mond van zeelieden. De heer Boekenoon deelde een door hem gevonden lezing mede, nòg ouder dan de in den laatsten tijd aan 't licht gebrachte, van het verhaal van een in een pasteidoos verborgen en verkeerd besteld kind, dat thans vooral uit Van Lennep's Klaasje Zevenster bekend is. De heer Knuttel besprak enkele plaatsen en woorden uit Bredero, alsmede de beteekenis van diens lied: 'Haarlemsche drooghe harten nu enz.'. De heer Heinsius handelde over een syntactisch neologisme in het Nederlandsch van den laatsten of lateren tijd: het gebruik eener bepaling (meestal van één woord), overeenkomende met een zgn. beknopten bijzin, zonder subject en verbum finitum, alleen verbonden door redengevende, voorwaardelijke, toegevende enz. voegwoorden. De heer Beets deed, in aansluiting aan de ten vorige jare door hem geoefende, critiek op den 31sten, gecommuniqueerden druk der Camera Obscura, een kleine mededeeling over enkele Leidsche topographische onnauwkeurigheden in dat werk. Eene door den heer Frings toegezegde voordracht over woordgeographie in Nederrijnsche en aangrenzende Nederlandsche streken is, helaas, ten gevolge der tijdsomstandigheden, achterwege gebleven.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde vergaderde op 26 Oct. en 30 Nov. 1922, 25 Jan., 22 Febr. en 26 April 1923 ten huize harer leden.

De heer Huizinga nam het voorzitterschap waar; de heer Colenbrander het secretariaat.

De heer Colenbrander werd benoemd tot gewoon lid der Commissie, terwijl tot buitengewone leden werden aangenomen de heeren Prof. Mr. D. van Blom te Leiden, Prof. Mr. J. van Kan te Leiden en J. Kleyntjens te Katwijk.

Door het bestuur der Maatschappij werd in handen der Commissie gesteld een handschrift van Dr. Jan de Vries te Arnhem, getiteld 'De Wikingen in de Lage Landen bij de Zee'. De Commissie adviseerde tot subsidieering.

De navolgende leden der Commissie bespraken de achter hunne namen genoemde onderwerpen:

De heer Blok: een door hem op het kasteel Ruurlo aangetroffen medaillon en de vraag, of het kan worden beschouwd als een portret van Karel II van Engeland; - but pamphlet 'Principis Auriaci Guilielmi Nassovii caedis..... succincta et vera narratio'.

De heer Huizinga: de beschouwingen van Dr. Brandt over deechtheid of onechtheid van zekere middeleeuwsche oorkonden; - bijzonderheden uit het leven van Erasmus.

De heer Knappert: het overbrengen van Nederlandsche jonge vrouwen naar Indië in het begin der 17de eeuw; - de handschriften van van Alkemade en van der Schelling; - den vorm der Leidsche doctorsbullen in de 18de eeuw; - de uitgave van Mgr. Hensen: 'Bronnen te Rome tot de geschiedenis der Nederlanden in de 16de eeuw'.

De heer Molhuysen: de penningen, uitgereikt bij promotiën 'more maiorum' te Leiden; - hetgeen in 1787 en 1795 is ondernomen ter verdediging van de privilegiën der Leidsche universiteit.

De heer Eekhof: het monument van de Ruyter te Debreczin; - de lotgevallen van het portret van George Washington, na afloop van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog vereerd aan den Zaan-

schen reeder Klaas Taan; - een Amsterdamsch notarisprotocol uit het begin der 17de eeuw, bevattende het levendig en vermakelijk verhaal van de reden, waarom ter weerszijden van het hoofdaltaar in de kerk van San Domingo de Calzada een koperen haan en hen worden aangetroffen.

De heer Bijleveld: de familienamen Half-Noordwijk en Half-Wassenaer; - het gehalte van genealogische gegevens, aan Amerikanen verstrekt door den heer Louis P. de Boer, zich noemend University Professor te Denver (Colorado); - het leven en de werken van Jan van Scorel, inzonderheid een stuk van zijne hand in het bezit der familie van Suchtelen, een portret van Agatha van Schoonhoven op het kasteel Windesheim, en eene triptiek waarvan de vroeger verspreide deelen thans hereenigd zijn in het bezit van Jhr. van den Bogaerde en te vinden op het kasteel Heeswijk; - de weduwe van burggraaf Jan II van Wassenaar en haar portret door Mostaert; - het huisarchief Wassenaer-Catwijck en eenige daarin aangetroffen stukken.

De heer de Blécourt: curiosa uit de 'Quaestiones tumultuariae' van Bijkershoek.

De heer Meyers: de blaffaards in het archief van het hoogheemraadschap op Rijnland en de gegevens, daarin aan te treffen omtrent de ligging van den Wendeldijk; - den plaatsnaam den Briel.

De heer Colenbrander: de excessen waartoe de oorlogsgeest overigens verdienstelijke schrijvers uit de gewezen oorlogvoerende landen in hunne historische productie alsnog verleidt, gelijk dit blijkt te zijn overkomen aan Jean Brunhes, Géographie humaine de la France (Paris 1920), en von Hofmann, Politische Geschichte der Deutschen (Stuttgart 1921); - de betrekkingen tusschen Ernest Renan en de theologische faculteit te Leiden; - het bezoek van vreemdelingen aan de Leidsche hoogeschool.

Aanhangsel.

Naar oude gewoonte werd 12 Juni 1923, aan den vooravond der jaarvergadering, een voor alle leden der Maatschappij toegankelijke bijeenkomst der Commissie in het Nutsgebouw gehouden.

Tegenwoordig waren de heeren J. Huizinga, Voorzitter, D. van Blom, A. Eekhof, W.J.J.C. Bijleveld, L. Knappert, C.J. Wijnaendts Francken, N.J. Krom, A.A. van Schelven, S.A. Waller Zeper, H.E. van Gelder, W.S. Unger, Felix Driessen, J. Kleyntjens, J.E. Kroon, G.J.W. Koolemans Beynen, P.J. Blok, J. Lindeboom, H.T. Colenbrander, Secretaris.

De heer P.J. Blok opende den avond met eene verhandeling over 'De landing van stadhouder Willem III te Brixham in Tor-

bay' (15 Nov. 1688), waarvan Macaulay zulk een treffende beschrijving gegeven heeft, en waarvan de herinnering ook is bewaard in de drie fraaie platen van den ester Romeyn de Hooghe. Die drie platen vertoonende en met behulp van een kaart van de Noordzee en het Kanaal en van een serie prentbriefkaarten van het terrein om Torbay heen, beschreef spreker de geschiedenis van dien roemrijken tocht, 26 October begonnen, toen de Prins, eerst van de Staten en daarna van prinses Mary, het bewogen afscheid nam, zoo goed door Fruin beschreven, tot zijn aankomst te Londen op 28 December, aan het hoofd van zijn troepen.

Spreker bracht in herinnering de verschillende, romantische episoden, die de zeetocht opleverde, welke, naar de beschouwing onzer vaders, begunstigd werd door den 'protestantschen wind'. Hartelijk was op 15 November de verwelkoming door de bevolking, in geestdrift gebracht door een gevoel van dankbaarheid; heel anders was daarentegen de houding van den landadel van Devonshire; de toenadering was aarzelend en langzaam en de houding op de bijeenkomst in Exeter, op 22 Nov., zoo lauw, dat de ergernis van Prins Willem werd gaande gemaakt. Diens voortgaan was daardoor dubbel voorzichtig; de afval van den koning nam echter steeds meer toe. Spreker besprak de houding van Jacob II, zijn vlucht en tijdelijken terugkeer en ten slotte den intocht van Willem III, die de feitelijke voltooiing bracht van de Engelsche revolutie. De stadhouder kon daarin de zegepraal zien van zijn staatsmanskunst en niet minder van zijn voortreffelijk beleid aan het hoofd van het Hollandsche landingsleger, dat, zooals het in onze eigen taal op het standbeeld, ter plaatse van de landing opgericht, te lezen staat: 'Engelands vrijheid' kwam 'herstellen'. Het is slechts jammer, dat dit standbeeld aan de 'beach' van Brixham zoo akelig leelijk is!

De heeren C.J. Wynaendts Francken en W.S. Unger, die eenige opmerkingen maakten, werden door den spreker beantwoord.

De tweede spreker was de heer J. Lindeboom, met een voordracht over 'Het oudste Sociniaansche propaganda-geschrift in Nederland?'

Na aandacht te hebben gevraagd voor het vraagteken in den titel, deed spreker eerst eenige mededeelingen aangaande den inhoud van een 'Summa doctrinae Socinistarum', in handschrift aanwezig in de Groninger Univ. Bibliotheek, van de hand van G.J. Vossius, die echter niet als de auteur moet worden beschouwd. Het bevat in een tiental hoofdstukjes zeer in 't kort de geheele Sociniaansche dogmatiek en ethiek. Het is blijkbaar geschreven door iemand, die goed van het Socinianisme op de hoogte was; toch wijkt het belangrijk af van den bekenden Kakower catechismus in volgorde en opzet. Hier en daar kan men de dogmatische beschouwingen niet zuiver Sociniaansch noemen; zóó inzake zondenva en meritorisch karakter van Christus' heilswerk. De schrijver toont bekendheid met geschriften van Faustus Socinus;

overigens spreekt uit het geschriftje meer de geest van een latitudinaristisch humanist, dan van een overtuigd aanhanger der Poolsche kerkgemeenschap. Na velerlei zoeken bleek spreker, dat dit werkje gedrukt was, en wel in 1651 door den Franeker hoogleeraar Cloppenburg, die het tot leiddraad nam in een door hem geschreven weerlegging van het Socinianisme, en in de voorrede daarvan mededeelt, dat het indertijd deel had uitgemaakt van den in 1598 in beslag genomen boekenvoorraad van de Sociniaansche propagandisten Ostorodt en Woidowski. Nu bleek het ook voor te komen in de 'Bibliotheca Antitrinitariorum' van Sandius, die het vermeldt als 'Compendiolum Socinianismi', dezelfde titel waaronder Cloppenburg het noemt. Sandius noemt Ostorodt en Woidowski als de schrijvers, laat echter de mogelijkheid open, dat de bekende Conradus Vorstius, de beroemde opvolger van Arminius, de schrijver zou zijn geweest. Dat het werkje uit de geconfisqueerde boeken afkomstig zou zijn, is niet onmogelijk; Rogge, en later Van Slee, hebben aangetoond, dat niet alle boeken verbrand zijn. In de berichten over die, door de Generale Staten gelaste, maar niet doorgegangene boekenexecutie, duikt later ook het Compendiolum op, maar spreker toonde aan, dat wat daarover later in dit verband wordt meegedeeld, alleen berust op de gegevens van Cloppenburg en Sandius. Wat de laatste over de beide Polen als auteur vermeldt, steunt meer op een misverstaan van Cloppenburg, zoodat het meeste voor Vorstius schijnt te pleiten. Dit nu strookt volkomen met het boven meegedeelde aangaande den inhoud, zoodat men ook op grond daarvan tot Vorstius' auteurschap kan besluiten. Het oudste Sociniaansche propaganda-geschrift, zooals Cloppenburg meende, is het dus waarschijnlijk niet, maar wel een eigenaardig getuigenis, hoe het Socinianisme door latitudinaristen werd verwerkt.

De heeren Huizinga, Eekhof en Colenbrander stelden vragen of maakten opmerkingen en werden door den spreker beantwoord.

Bijlage VIII. Verslag der commissie voor schoone letteren.

Tot de werkzaamheden van de Commissie voor Schoone Letteren behoorde in de eerste plaats het uitreiken van den tweeden 'Haagsche Post-prijs'. De keuze was ditmaal niet gemakkelijk, daar de oogst van nieuwe belangrijke werken ook dit jaar niet groot was. Bemoeilijkt werd het werk der Commissie nog door het feit, dat onze auteurs totnogtoe niet, zooals in het buitenland het geval is, hun werken bij de Commissie insturen, zoodat de Commissie op eigen gelegenheid en langs verschillende wegen zich op de hoogte moet stellen van de gansche productie der jongere litteratoren.

Verschillende werken kwamen ditmaal in aanmerking, o.a. Herm. de Mans 'Aardebanden', Marie Schmitz' 'Marietje' e.a. Ten slotte vereenigden de stemmen der Commissie zich op het werk van Carry van Bruggen 'Het huisje aan de Sloot'. Dit is zeker een der meest levende, een der meest talentvolle werken ook, die in de afgelopen jaren zijn verschenen. In dit boek wordt het leven van een Joodsch meisje beschreven te midden van een klein zorgelijk levend gezin, in een afgelegen Hollandsch stadje. Een bepaald verhaal wordt niet gegeven, doch in een lange reeks korte hoofdstukken gaan de kleine gebeurtenissen en plechtigheden van het Joodsche gezinsleven aan ons voorbij.

Men kan het merkwaardige feit hier constateeren, dat de aandacht van onze schrijvers zich gedurende de laatste jaren in bijzondere mate op het kind heeft geconcentreerd. Niet minder dan vier bekende schrijvers hebben de herinneringen aan hun eerste levensjaren te boek gesteld; twee verhalen van kinderleven bereikten ons bovendien nog uit Vlaanderen nl. 'Het dochterken van Rubens' door Franz de Backer en 'Prutske' van Stijn Streuvels. - Het ligt niet op den weg der Commissie, voor dit verschijnsel een verklaring te zoeken, al willen wij hier even aanstippen, dat wij die verklaring ongetwijfeld moeten zoeken in de richting van den geestelijken vernieuwingsdrang, - den drang tot herijking van vele geestelijke waarden, - die na den oorlog is ontstaan. En het kind is de oorspronkelijke mensch, de mensch van vóór de beschaving, - in het kind treden de eeuwig-menschelijke aandriften, die door de latere opvoeding dikwijls tot onherkenbaarheid vervormd worden, telkens opnieuw in hun eigenlijkste gedaante te voorschijn. Tot dezen 'oorspronkelijken' mensch,

tot het bestudeeren der primitiefste aandriften, schijnt de kunstenaar van dezen tijd zich in 't bijzonder aangetrokken te voelen.

Naast Jaapje door Jac. van Looy, dat ondertusschen de kroon blijft spannen door diepe en bezonken schoonheid, en waaraan de Mij. d. Ned. Letterkunde den driejaarlijkschen prijs heeft toegekend, zijn dus twee nieuwe boeken over kinderleven in bijna niet mindere mate de aandacht komen vragen: 'Maretje' van Marie Schmitz en het bovengenoemde werk. De verdienste dier beide boeken is, dat zij ieder een bepaalde zijde van dit kinderleven naar voren hebben gebracht. Marie Schmitz gaf een voortreffelijke uitbeelding van het gewone, weinig begaafde, maar liefdevolle en voluit levende kind, - Carry van Bruggen daarentegen gaf met merkwaardige zuiverheid het kindertype, dat men het *fantastische* kind zou kunnen noemen, de kunstenaarsnatuur in aanleg, wier eerste onbewuste werkingen zich op sprankelende en verrassende wijze openbaren. Het is een voortdurend genot voor den lezer, deze rijke kinderlijke fantasie aan 't werk te zien, en te zien, hoe zij de kleine alledaagsche gebeurtenissen omschept tot fonkelende visioenen, zonder dat het kind zich één oogenblik bewust wordt, dat het zelf zich deze tooverwereld bouwt over een grauwe en eentonige werkelijkheid heen.

De verbeeldingskracht en de gretige intelligentie, die in deze kinderziel aan 't werk is, en dit alles vertolkt in een lenigen en zuiveren stijl, verleenen uiteraard aan dit boek een bijzondere litteraire schoonheid. En om op deze schoonheid de aandacht te vestigen, besloot de Commissie, dit werk voor den tweeden 'Haagsche Post-prijs' voor te dragen.

De beslissing over den derden H.P.-pr. zal spoedig bekend gemaakt worden.

Bijlage IX. Verslag der commissie tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland.

De Commissie voor het boerenhuis-onderzoek dient ditmaal het gebruikelijk jaarverslag niet in.

De reden hiervan is niet, dat over den gang en den stand van het onderzoek niets zou vallen te vermelden - het onderzoek is regelmatig voortgezet - doch is gelegen in het feit, dat practisch het derde en laatste normale werkjaar van den heer Uilkema met een drietal maanden, afloopende in September 1923, wordt verlengd; dan zal zijn verzameling van materiaal grootendeels beëindigd en het geschikte oogenblik voor een verslag, op te nemen in den volgenden bundel, gekomen zijn.

12 Juli 1923.

De Secretaris der Commissie. D. VAN BLOM.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 6^{den} October 1923.

Het Bestuur van de Maatschappij verzoekt den leden met aandrang hunne portretten, ter opname in de bestaande verzameling, aan de Maatschappij af te staan.

Het postrekening-nummer van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' is **79110. De leden worden uitgenoodigd, in hun geldelijke betrekkingen met de Maatschappij, zooveel mogelijk van den postchèque- en -girodienst gebruik te maken.**

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Dr. J.L. Walch, *Voorzitter.*
 Dr. C^a. Serrurier, *Secretaresse.*
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*
 Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris.*
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 D. Coster.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. H.T. Colenbrander.
 Dr. Ph. S. van Ronkel.
 F. Hopman.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. G.G. Kloeke.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. J. te Winkel.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. R. van der Meulen Rz.
 Dr. J.A.N. Knuttel.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. P.J. Blok.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. L. Knappert.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 Dr. J. Huizinga.
 Dr. A. Eekhof.
 W.J.J.C. Bijleveld.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Mr. A.S. de Blécourt.
 Dr. H.T. Colenbrander.

Commissie voor schoone letteren.

F. Mijnsen.
D. Coster.
Top van Rhijn-Naeff.
Annie Salomons.
Mr. M. Nijhoff.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. L. Knappert.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Rotterdam. 1880.
Dr. S.G. de Vries, Leiden. 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
Albers, P., Maastricht. 1909.
Alting, zie Carpentier.
Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Amsterdam. 1916.
André de la Porte, Mr. G., Leiden. 1923.
Andreae, zie Fockema.
Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
Appeldoorn, Dr. J.G., Amsterdam. 1923.
As, G.G. van, Gouda. 1914.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Bartstra, J.S., Haarlem. 1922.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., 's-Gravenhage. 1911.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
Beijnen, zie Koolemans.
Bemmelen, Dr. W. van, Haarlem. 1921.
Beresteyn, Jhr. Mr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.
Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.

Bergsma, Dr. J., Paterswolde. 1895.
Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
Beunke, Ir. H.E., Amersfoort. 1889.

- Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., Leiden. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Bloem, Mr. J.C., Rotterdam. 1922.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Böhlingk, Mejuffrouw M., Arnhem. 1921.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Leiden. 1916.
 Boer, Dr. Tj. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Haarlem. 1920.
 Bolhuis, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Voorburg. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Bothenius Brouwer, A.J., 's-Gravenhage. 1921.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Utrecht. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brouwer, zie Bothenius.
 Brown, Dr. Irwin, Rotterdam. 1921.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruine (de). zie Slotemaker.

Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.

- Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buning, zie Werumeus.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam, 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1908.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., Leersum. 1915.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Amersfoort. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, Dr. H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. J.C. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Dillen, Dr. J.G. van, Amsterdam. 1923.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Bloemendaal. 1921.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Dresselhuys, Mr. H.C., 's-Gravenhage. 1921.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Dullemen-de Wit, Mevrouw J. van, 's-Gravenhage. 1923.
 Duparc, Mr. M.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Duyvendak, J.J.L., Leiden. 1923.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
- Easton, Dr. C., Scheveningen. 1913.
 Ebbing Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.

Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.

Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.

- Eekhof, Dr. A., Oegstgeest. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Elst, Dr. J. van der, Hilversum. 1921.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Engels, Dr. G., Rotterdam. 1923.
 Enk, Dr. P.J., Leeuwarden. 1917.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Heerlen. 1915.
 Eringa, Dr. S., Rotterdam. 1922.
 Esser, Maurits, Laren (N.H.). 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Goes. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Feith, Jhr. Mr. W.G., Voorburg. 1921.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Gaay Fortman, Mr. B. de, Dordrecht. 1923.
 Gallas, K.R., Amsterdam. 1921.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder, Dr. J.J. de, Oegstgeest. 1922.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H.A. Enno van, Breda. 1922.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Genderen Stort, R. van, 's-Gravenhage. 1921.
 Geyl, Dr. P.C.A., Amsterdam.
 Ghijsen, Mejuffrouw Dr. H.C.M., Domburg. 1921.
 Giffen, Dr. A.E. van, Groningen. 1923.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.

Gilse, Jan van, Blaricum. 1920.

- Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Nijmegen. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Arnhem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., Voorburg. 1917.
 Greshoff, J., Arnhem. 1922.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Huis ter Heide. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Guarnieri, R., Amsterdam. 1921.
 Gunning, J. Hz., Dr. J.H., Serooskerke. 1888.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Haeringen, Dr. C.B. van, 's-Gravenhage. 1923.
 Hamel, Dr. A.G. van, Utrecht. 1916.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Heldring, E., Amsterdam. 1923.
 Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge. 1921.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam, 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hoefler, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.

Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.

- Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holst, zie Roland.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., 's-Gravenhage. 1920.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Honoré (l'), zie Naber.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hooft, ('t), zie Visser.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogt, C.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hooykaas, Dr. J., Arnhem. 1922.
 Hopman, Frits, Leiden. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoynck van Papendrecht; A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Hüffer, Mejuffrouw M., Nijmegen. 1923.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., Rotterdam. 1921.
 IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, Dr. J.W., Wassenaar. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Jaeger, Dr. F.M., Groningen. 1920.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Schoorl. 1896.
 Jonckbloet, G.D.A., Nijmegen. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jonge, Jonkvrouw Dr. C.H. de, Utrecht. 1919.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Haren. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Voorschoten. 1903.

Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Oegstgeest. 1914.

- Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Leiderdorp. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel Wz., Dr. G., 's-Gravenhage. 1923.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kollewijn, Dr. R.A., Helmond. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Kossmann Jr., Dr. F.K.H., Oegstgeest. 1923.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kruyt, Dr. Alb. C., 's-Gravenhage. 1915.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.

Kuiper, Dr. E.T., Hilversum. 1900.

- Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., Bloemendaal. 1913.
- Laan, Dr. N. van der, 's-Gravenhage. 1923.
 Laman Trip-de Beaufort, Mevrouw H., Oosterbeek. 1921.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.
 Laudy, A., Amsterdam. 1921.
 Leemans, W.F., Warmond. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Lohman, zie Savornin (de).
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amersfoort. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
 Lunsingh, zie Scheurleer.
- Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Mansvelt, Dr. N., Heemstede. 1894.
 Mare, A.J. de, 's-Gravenhage. 1922.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Mees P. Rz., J., Rotterdam. 1923.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Melsert, zie Lugt (van der).

Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.

- Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Middendorp, H., Amsterdam. 1923.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, Dr. B.H., Huissen. 1916.
 Mollinger-Hooyer, Mevrouw D., Overveen. 1923.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Amsterdam. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Leiden. 1916.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Musch, J., Amsterdam. 1923.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Utrecht. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Utrecht. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, Mr. M., Scheveningen. 1921.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mr. A.S., 's-Gravenhage. 1922.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Oss, S.F. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Overvoorde, Mr. Dr. J.C., Leiden. 1895.
- Pattist, J.N., Middelburg. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.

Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.

- Pennink, Mejuffrouw R., Rotterdam. 1922.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pit-de Haan, Mevrouw Carry, Laren (N.H.). 1916.
 Plasschaert, Alb., Rijswijk. 1921.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelman, Dr. H.A., Leeuwarden. 1913.
 Polak, Dr. Léon, 's-Gravenhage. 1922.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., 's-Gravenhage. 1919.
 Porte (de la), zie André.
 Posthumus, Mr. N.W., Amsterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Groningen. 1911.
 Premsele, M.J., Zwolle. 1923.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Nijmegen. 1910.
 Prinsen J.Lz., Dr. J., Amsterdam. 1904.
 Proost, Dr. K.F., Zwolle. 1923.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Rijswijk (Z.H.). 1915.
 Raëskin, P., Rotterdam. 1921.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naëff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Werkhoven. 1918.
 Riemens, Dr. K.J., Amsterdam. 1922.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijnberk, Dr. G. van, Amsterdam. 1923.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., de Bilt. 1908.
 Roggen (van), zie Graadt.
 Roland Holst, A., Bergen. 1921.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Zundert. 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Hilversum. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
 Rossem, Mr. C.P. van, Rotterdam. 1919.

Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.

- Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Bloemendaal. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Bloemendaal. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
 Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch: 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Scheltema, (C.S. van), zie Adama.
 Scheltema, Mr. F.G., Leiden. 1923.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schepper (de), zie IJssel.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R.Jz., R.J., Amsterdam. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Amsterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schoute, Dr. D., Middelburg. 1923.
 Schouten, Ir. J.L., Delft. 1922.
 Schrijnen, Dr. Jos., Nijmegen. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Schuiling, R., Deventer. 1920.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wassenaar. 1891.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Smit, Dr. H.J., 's-Gravenhage. 1923.
 Smit, Mr. J.P.W.A., 's-Hertogenbosch. 1923.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., Rotterdam. 1920.

Sneyders de Vogel, Dr. K., Groningen. 1907.

Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Lochem. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Son, C. van, Dordrecht. 1920.
 Speenhoff, J.H., Haarlem. 1918.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Haarlem. 1891.
 Stoppelaar, Mr. A. de, 's-Gravenhage. 1923.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Thiry, A., Tiel. 1922.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Tielrooy, Dr. Joh., Haarlem. 1922.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjaden, zie Modderman.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tolman, Rinke, Utrecht. 1920.
 Tonnet, J.C.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Trip, zie Laman.

Uilkema, K., Leeuwarden. 1923.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.

Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veen Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visscher, Mejuffrouw R., Leeuwarden. 1923.
 Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.

Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.

Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Haarlem. 1921.

- Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., 's-Gravenhage. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Oegstgeest. 1880.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vogelsang, Dr. W., Utrecht. 1906.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vooyo, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, Apeldoorn. 1884.
 Voûte, M.P., Amsterdam. 1923.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. J. de, Arnhem. 1922.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waalwijk, D.A. van, Bussum. 1907.
 Wackie, zie Eysten.
 Wagenvoort, Dr. H., 's-Gravenhage. 1923.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Assen. 1915.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Werumeus Buning, J.W., Amsterdam. 1923.
 Wieder, Dr. F.C., Rhenen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wijndelts, J.W., Amsterdam. 1922.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolf, Dr. H., Amsterdam. 1923.
 Wolff, Dr. M., Amsterdam. 1911.
 Woltjer, Dr. R.H., Amsterdam. 1922.
 Wubben, zie Ebbinge.
- Zaaijer Az., Dr. J., Oosterbeek. 1894.
 Zeggelen, Mevrouw M.C. van, Haarlem. 1912.
 Zeper, zie Waller.
 Zernike, Mejuffrouw E., Groningen. 1921.

Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. In onze overzeesche gewesten gevestigd.

Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Clay, Dr. J., Bandoeng. 1921.
 Dentz, zie Oudschans.
 Kunst, Mr. J., Bandoeng. 1918.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.
 Schepp, C.L., Bandoeng. 1923.

C. In het Buitenland gevestigd.

Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Bredius, Dr. A., Monte Carlo. 1884.
 Bruggen, C.J.A. van, Samois s. Seine. 1919.
 Cock, Dr. J.K. de, Leysin (Zwits.). 1917.
 Emants, Marc., Baden (Zwits.). 1902.
 Eyck, Mr. P.N. van, Londen. 1922.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Gerretson, Dr. C., Londen. 1913.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Lugano. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, Bern. 1914.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Leopold, Dr. H.M.R., Rome. 1923.
 Loon, Dr. H. van, Parijs. 1921.
 Lorentz, Mr. H.A., Pretoria. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Louw, P.J.F., San Remo. 1896.
 Muller, Dr. H.P.N., Boekarest. 1900.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Giessen (Hessen). 1920.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz (Zwits.). 1898.
 Viotta, Mr. H., Montreux. 1892.
 Visser, Ph. C., Stockholm. 1923.
 Vlugt, M.E. van der, Parijs. 1922.
 Zimmerman, Mr. A.R., Weenen. 1909.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, Dr. P.S., Oxford. 1909.

Antal, Dr. G. von, Rotterdam. 1922.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.

Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.

Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.

Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

*Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.

Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.

Boshoff, Dr. S.P.E., Potchefstroom. 1922.

Bosman, Dr. D.B., Kaapstad. 1923.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Pretoria. 1904.

*Broekhuizen, Dr. H.D. van, Pretoria. 1911.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.

Clercq, Dr. René de, Amsterdam. 1908.

Cohen, Dr. Gust., Straatsburg. 1912.

Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

*Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.

Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

Daae, L., Christiania. 1885.

Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.

Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.

Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.

Duclos, Ad., Brugge. 1905.

Duproix, I.I., Marseille. 1907.

Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.

Edmundson, G., Londen. 1886.

Eggen, Mr. J.L.M., Weenen. 1909.
Ehrle, Dr. F., Sevelen (St. Gallen). 1910.

- *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel). 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
 Grootaers, Dr. L., Leuven. 1923.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 *Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.
- Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.
- Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Jolles, Dr. A., Leipzig. 1921.
 Joos, Am., Gent. 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- *Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.
 Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 Knudsen, Joh., Kopenhagen. 1921.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.
 Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.
 *Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.

Littmann, Dr. E., Tübingen. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman-van der Willigen, Mevrouw D., Gent. 1923.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Long, Mevrouw A., Rolvenden (Kent). 1912.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.
 Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein. 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Moens, Wies, St. Gilles. 1922.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.

Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.

Obrie, Mr. J., Gent. 1880.

Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 *Phillips, W., Washington. 1921.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 *Prampolini, Dr. G., Arenzano. 1923.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, Kopenhagen. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.

Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.

Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
Ridder, André de, Antwerpen. 1918.

Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.

Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.

Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 Timmermans, Fel., Lier. (België). 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.

Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verschaeve, C., Alveringhem (België). 1922.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 *Villiers, J.A.J. de, Londen. 1923.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.

Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.

Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van Dr. Zsigmond Nagy.

Het is bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde niet de gewoonte dat, in de reeks der Levensberichten harer afgestorven leden, ook biographieën verschijnen van buitendandsche leden die haar door den dood zijn ontvallen. Maar het Bestuur heeft gemeend een uitzondering te mogen en te moeten maken ten opzichte van Dr. Zsigmond Nagy, die in April van het vorige jaar (1922) in zijn woonplaats Debreczen is gestorven, en het heeft mij - met den overledene sedert 1882 bekend en bevriend - vereerd met de opdracht om een korte levensschets van hem te schrijven. Of er meer uitzonderingen zijn gemaakt, heb ik niet nagegaan, maar zeker niet met meer recht kan van den regel zijn afgeweken, dan het nu geschiedt voor dezen uitnemenden kenner en geestdriftigen vriend van ons land en volk, onze taal, onze geschiedenis, onze geleerdheid en onze letteren, wiens waarlijk buitengemeene verdiensten als schrijver en vertaler de leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hebben erkend en geëerd door hem, in 1907, tot hun buitenlandsch medelid te kiezen, en voor wien die erkenning een vreugd en een eer is geweest in zijn aan eer en vreugd vaak zoo weinig rijke leven.

Dr. Zsigmond Nagy, geboren te Szolnok, den 25sten April 1860, heeft, als zoovele zijner landgenooten, behoort tot die Hongaarsche jongelieden, welke, ter volmaking of voltooiing van hun voorbereiding tot het predikantsambt, gedurende eenigen tijd als alumni van het Stipendium Bernardinum¹ te Utrecht de lessen van de theologische faculteit hebben gevolgd. Hij is daar gedurende den cursus 1881-1882, en nog eens weder gedurende den cursus 1883-1884 de leerling geweest van Beets, Doedes, Van Oosterzee en Valeton; ontving in 1884 een aanstelling als plaatsvervangend predikant te Nagyszeben (Hermannstadt); werd echter, tot diepe

1 Zie over dit studiefonds: S.D. van Veen, Het Stipendium Bernardinum. Geschiedenis eener Utrechtsche Academie-beurs. Utrecht. G.J.A. Ruys, 1911.

teleurstelling van zijn gemeente en van hem zelf, toen de plaats in 1885 vacant kwam, niet op de kandidatenlijst gebracht, en was dus niet beroepbaar, en heeft zich daarna geheel aan het Protestantsch gymnaasiaal onderwijs gegeven: eerst als leeraar voor Latijnsche taal en letterkunde aan het gymnasium der Hervormde gemeente te Kun Szent-Miklós, vervolgens als plaatsvervangend leeraar aan het Protestantsch Hoofdgymnasium te Nagyörös; in 1890 verkreeg hij het leeraarsdiploma en werd tot docent aan het Prot. Hoofdgymnasium te Debreczen benoemd; in 1893 verwierf hij den doctorstitel. Van 1890 tot 1914 is hij aan de laatst genoemde school als leeraar, hoofdzakelijk voor Latijn en Hoogduitsch, werkzaam geweest. Een reeds langdurig oorlijden, met steeds verergerende doofheid, noopte hem, in 1914 zijn pensioen te aanvaarden - in ruste te gaan -, maar zijn altijd bezigen geest heeft hij ook daarna geen rust gegund. Hoofd en pen zijn werkzaam en vruchtbaar gebleven tot één uur voor zijn - geheel onverwachten - dood.

Te Utrecht heeft de student Nagy zich die exacte, die fijne kennis van onze taal eigen gemaakt, die hem later, neen, spoedig in staat zou stellen haar, ik mag gerust zeggen: als de beste Nederlanders te spreken en te schrijven. De Hongaarsche theologische studenten in Utrecht, die wel wat, ofschoon ook dikwijls al niet zoo heel veel Duitsch kenden, maar voor wie het Nederlandsch, om het eenigszins grondig te leeren, doorgaans veel te moeilijk was, gingen in die dagen slechts met elkander om en met de Paltzers, die er stipendiën uit hetzelfde studiefonds genoten; zoo ook aanvankelijk de student Nagy, en hij heeft op Zaterdagavonden menig lied uit het Duitsche Commersbuch mee gezongen en menigen 'Salamander' mee 'geriepen'; doch hij wenschte en zocht ook omgang met en verkeer onder Nederlanders. Niet echter dan nadat hij onze taal - door navraag eerst bij zijn hospita, door eigen studie en lectuur, door lesnemen bij een hoofdonderwijzer - zooveel meester was dat hij er goed mede voor den dag dorst komen. Toen ging hij op de thee's der professoren (ik herinner mij den indruk van zijn eerste bezoek bij mijn Vader, waar hij allen door zijn keurig en geestig Nederlandsch verbaasde en bekoorde); vooral in het gezin van den predikant (Dr. A.W.) Bronsveld kwam hij met verscheiden Nederlandsche studenten in aanraking, onder wie hij vele vrienden maakte; hij werd gaarne gezien ten huize van den hoogleeraar Opzoomer, waar hij eerlang, voor het Hongaarsch, de leermeester werd van Mejuffrouw Adèle Opzoomer (A.S.C. Wallis - Mevrouw Antal), en dan, na afloop der lessen, met den professor geregeld een partij schaak speelde.

Sedert dien Utrechtschen tijd is er, naar hij in gesprekken en brieven dikwijls heeft verzekerd, geen enkele dag in zijn leven geweest, dat hij zich niet, op de eene of andere wijze, met onze taal - 'een taal mij dierbaar gelijk een tweede moedertaal' -

heeft bezig gehouden. En door dien Utrechtschen tijd is ons land hem geworden wat hij in zijn brieven noemt: 'mijn tweede, mijn geestelijk vaderland'; 'mijn adoptief vaderland'; 'mijn pleegvaderland'; een voorliefde die hem in zijn eigenlijk vaderland (met een woordspeling op zijn familienaam) den bijnaam deed krijgen van 'a nagy hollandus' - de groote Hollander -, maar die hem niet altijd vriendelijk afgenomen werd. Sprak hij van een geestelijken vader, dan noemde hij Nicolaas Beets, voor wiens persoon hij, als voor een patriarch, kinderlijk-vrome liefde en eerbied had, en in wiens werken, Stichtelijke Uren, Gedichten, Camera, hij leefde.

Hij heeft ons land, na zijn Utrechtsche jaren, nog meer dan eens bezocht, ook met zijn vrouw of met zijn dochter. In 1903 logeerde hij verscheidene weken achtereen bij mij in Leiden, om de stof te verzamelen voor de 'Geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde' die hij, op verzoek van de leiders, Prof. G. Heinrich e.a., te schrijven had voor (als onderdeel van) een groote 'Algemeene Literatuurgeschiedenis' in het Hongaarsch. Ik vergis mij wel niet, als ik geloof dat toen zijn bewondering voor Vondel is wakker geworden en de lust opgekomen om diens Lucifer te vertalen. In 1911 kwam hij over voor het jubileum van het Stipendium Bernardinum en hij zou de aangewezen man zijn geweest om op dat gedenkfeest uit naam van de Hongaarsche oud-stipendiaten te antwoorden en te spreken, maar zijn toen reeds bijna volslagen doofheid maakte hem elk werkzaam aandeel aan die feestviering onmogelijk.

Zulk een bezoek aan ons vaderland was voor Dr. Nagy een zielsgenot; een ontmoeting met Nederlanders op reis of in Hongarije was voor hem een feest. Niet weinige van onze landgenooten, in Hongarije reizende en al of niet toevallig met hem in aanraking komende, hebben op de roerendste wijzen ondervonden hoe hij er in genoot hun gastheer en gids te kunnen zijn; uit menigen gast van het oogenblik heeft hij er zich een vriend voor het leven mede gemaakt.

Verkwikkingen als deze waren echte verhelderingen van zijn doorgaans moeilijk leven in een zware en slechtbezoldigde betrekking, dikwijls bezocht door ernstige en langdurige ziekten, om zijn vasthouden aan beginselen veel tegen gewerkt, vaak in allerlei verwachtingen teleurgesteld, kort na zijn veertigste jaar toenemend en ongeneeslijk doof. Maar als man, als Christen, hield hij het hoofd omhoog; hij was en bleef ondanks alles de ziel en de vrolijkheid van zijn gezin en zijn omgeving. Van zijn tijdgenooten en gelijken zag hij er menigeen tot - indien hij 't gewild had - ook voor hem bereikbare, voordeelige, aanzienlijke en eervolle posten geraken, maar ten koste van hun karakter en met verzaking van de heilige belangen van hun Hongaarsche vaderland. Hem, den 'stand-Hongaar', onwrikbaar getrouw aan de beginselen van Lodewijk Kossuth, ging - als onzen

Coornhert - 's Landts Vryheidt boven eygen Wel-varen'; en de leus van zijn nationalen vrijheidsdichter: 'Bedelstaf en Onafhankelijkheid'¹, aanvaardde hij ook als eigen levensleus. Hij verfoeide kruiperij en kuiperij, en benijdde de hooggestegen *Streber* hun slagen niet, maar vergeleek ze bij 'schoorsteenvegers (de ouderwetsche, die nog *in* de schoorsteen klossen): hoe hooger zij zijn geklommen, hoe vuiler zij zijn geworden'.

De oorlog en zijn gevolg, gezwegen van het gebrek en al de andere oorlogsellenden, hem en de zijnen van den aanvang af met hun geheele volk gemeen, heeft over Dr. Nagy en zijn gezin ook een opeenvolging van bijzondere rampen gebracht. Zijn zoon werd in den strijd aan het front, door het verlies van een zijner oogen, voor het leven verminkt. Bij de bezetting van Debreczen door de Roemenen, werd de studeerkamer van Dr. Nagy opgeëischt tot kwartier voor een Roemeenschen kapitein, dien hij er - natuurlijk - den sleutel van moest afstaan. Toen moest Dr. Nagy gewaar worden dat een goed deel van zijn bibliotheek - een geliefde, groote collectie van buitenlandsche illustraties -, gebruikt was om er het vuur voor den kapitein mede aan te maken en bovendien moest hij er bij toezien dat zijn geheele boekenschat onbarmhartig overhoop werd gehaald, daar men voorgaf hem te verdenken van het verborgen houden van munitie, omdat er een leege patroonhuls, een aandenken van zijn zoon uit de loopgraven, in de kamer gevonden was. De vrede van Trianon liet de Roemenen in het bezit van Zevenbergen; daar had Dr. Nagy sinds 1909 een kleinen wijnberg, maar een paspoort om er heen te kunnen gaan en er den druivenoogst te gaan besturen kon hij niet krijgen. Een oud-leerling en vriend, over de grens, bood aan den berg in zijn plaats te beheeren; maar die 'vriend' bedroog hem, verdobbelde bij de kaart den oogst en de wijnen in den kelder, en liet, bij zijn vlucht, het goed nog daarenboven met een schuld van duizenden kronen bezwaard. Godgelaten, kloek, zwijgend, waar hij kon voor de zijnen het ergste verzwijgend, droeg hij al dit persoonlijk leed.

Maar onverdraaglijk was hem, den vurigen patriot, de verkleining (tot op één derde), de beknotting, de verminking van zijn heerlijk vaderland. Daar kon hij niet in berusten; hij kon niet gelooven dat het voor goed zou zijn; hij geloofde vast in het herstel en de wederopstanding van het oude Hongarije, en met hart en ziel, met woord en daad, zou hij er aan hebben meegewerkt. De leus der Hongaren die in de schending van hun land niet willen, niet zullen berusten (hun 'Zij zullen het niet hebben!') is een drievoudige ontkenning: 'Neen, neen, nooit'². Die leus had zijn volle instemming, en met ingenomenheid schreef Dr. Nagy in een zijner laatste brieven het snedig, en vermetel, epigram

1 Koldusbot és függetlenség (Petöfi).

2 Nem, nem, soha!

voor mij uit dat, in den nazomer van 1921, anoniem in een der bladen verschenen, door alle Hongaarsche couranten was overgenomen (op de aanwijzing van den auteur¹ werd door de overheid een prijs gesteld):

Pax Trianon! tria non tibi sunt in nomine. Nunquam
Accipit inclyta gens Hungara, te, Trianon!

Wie Dr. Nagy geweest is in zijn land, wat hij beteekend heeft voor zijn volk, heb ik eerst goed beseft na zijn dood, uit wat er door ambtgenooten en vrienden bij zijn graf is gezegd of, in artikelen aan zijn nagedachtenis gewijd, over hem is geschreven; waar men hem prijst en betreurt als een sieraad van het gymasiaal onderwijs, als steunpilaar van de Hongaarsche Protestantsche Kerk, als standvastig patriot van 1848, als geleerde van buitengewone begaafdheid, bekend en vertrouwd met vele talen en literaturen, als talentrijk schrijver en publicist, als dichterlijk vertaler van uitheemsche poëzie: Schiller, Vondel, Horatius. Uit zijne vertaling van de *Najaarsmijmering* van Beets, lievelingsgedicht van den overledene, waar hij soms een echt Hongaarschen toon in had weten te leggen², heeft, aan zijn graf, een der sprekers, Dr. Révész, eenige treffend-toepasselijke regels aangehaald.

Ook zijn ongeloofelijke werkkraft en onvermoeide werklust werden daar genoemd en bewonderd. Ik beschik niet over de gegevens voor een overzicht van het geheel der geschriften van Dr. Nagy en ik zou er ook in dit voor Nederlanders geschreven levensbericht geen plaats aan mogen geven, maar ik weet dat hij, en op nog allerlei ander gebied, veel meer heeft geschreven dan hetgeen in de lijst hierachter wordt opgenoemd. Zijn werklust verliet hem nooit, ook onder de grootste bezwaren niet; in de oorlogsjaren, ondanks het kwellendst gebrek aan voedsel en vuur, ondanks al het persoonlijk en huiselijk leed, naar vaste gewoonte om vijf uur op, hield hij kracht en opgewektheid om - onder andere - ('op het onvertaalbare na') den geheelen Horatius te vertalen; den *Tell* van Schiller, en - in een onbegrijpelijk korten tijd (door de Nationale Liga daartoe aangezocht) - *Die Sünde wider das Blut* van Arthur Dinter.

Ik mag er wel op rekenen dat men kennis zal willen nemen van de lijst van geschriften en vertalingen achter dit levensbericht geplaatst, om zich te overtuigen van de verdiensten van Dr. Nagy ten opzichte van ons land, zijn taal en zijn letterkunde; van zijn aanspraak op liefde en waardeering bij ons volk; van zijn goed recht op het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Voorzeker had niemand beter dan hij, en voor het

- 1 Men zou kunnen meenen, dat Dr. N. de auteur was. Dit is niet het geval. 'Men' (ook hij) wist wie het was, maar het werd, uit vrees voor politieke wraak, zorgvuldig geheim gehouden.
- 2 Révész Imre, *Hit és Élet*, II, 18 (30 April 1922), blz. 70a.

tegenwoordige geen ander dan hij, den leerstoel voor het Nederlandsch kunnen bekleeden, welken de Regeering van Hongarije, na den oorlog, zich voorgenomen heeft te stichten. In het voorjaar van 1922 scheen de benoeming van den Hoogleeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan de Universiteit te Debreczen zeer aanstaande te zijn; het was wel zeker dat Dr. Zsigmond Nagy voor dat ambt zou worden aangewezen. De benoeming liet zich wachten en inmiddels overleed Dr. Nagy plotseling op den 18^{den} April, tengevolge van hartverlamming. Met de benoeming zou de vervulling van een diep gekoesterden wensch zijn gesmaakt; het professoraat - welverdiend en in de rechte handen gelegd -, zou de kroon en de glans van dit leven zijn geweest. Ondanks zijn zestig jaren zou Dr. Nagy, voor gewis, de nieuwe taak met vuur hebben opgevat; er zich met bezieling aan hebben gegeven en, haar naar zijn beste vermogen te volbrengen, als een plicht ook jegens zijn 'tweede vaderland' hebben beschouwd.

Leiden, Januari 1923.

A. BEETS.

Lijst van geschriften en vertalingen.

A. Geschriften in het Nederlansch.

1884. De Hongaarsche Kerk in hare hedendaagsche organisatie. Brief aan Prof. Dr. J.I. Doedes. In: Stemmen voor Waarheid en Vrede. XXI, 633-649.
1885. Hongaarsche Correspondentie. In: Stemmen voor Waarheid en Vrede. XXII, 355-381; 1281-1313.
1905. Over de scholen van voorbereidend Hooger Onderwijs in Nederland. - Aankondiging en overzicht van den inhoud van: A hollandus középiskoláról. Irta Dr. Nagy Zsigmond (Debreczen 1903), onderteeekend: Grotius. In: Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, I. (1904-1905), 529-533.
1921. OMKE. Officieel orgaan van de Algemeene Hongaarsche Handelsvereniging. Eerste Jaargang. No. 1. Budapest, 1 Mei 1921. Nederlandsche uitgaaf van het Economisch Weekblad *O* (országos) *M* (agyar) *K* (ereskedelmi) *E* (gyesülés), Hoofdredacteur Dr. Kol. Balkányi, geheel bewerkt (gedeeltelijk gesteld en verder vertaald) door Dr. Zs. Nagy.
1922. Hongaarsche Brief (De Nederlander, 23 Februari, n°. 8694).
 Hongaarsche Brief (De Nederlander, 14 Maart, n°. 8710).
 Hongaarsche Brief (De Nederlander, 31 Maart, n°. 8725).
 Hongaarsche Brief (De Nederlander, 4 April, n°. 8728).

B. Geschriften betreffende Nederland.

1907. A Németalföldi Irodalom Története. - [De overdrukken met den ondertitel: Schets van de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde]. In: Egyetemes Irodalomtörténet. III, 343-398.
1921. Az ultramontanismus újraébredése Hollandiában [*Het wederopwaken van het ultramontanisme in Nederland*]. In: Hit és Élet. I. (1921).
- 1921-1922. Képek a hollandus református egyházból [*Schetsen uit de Protestantsche Kerk in Nederland*]. I. A vásarnapi isztentisztelet [*De wekelijksche openbare godsdienstoefening*]. II. Az Úrvacsoraosztás [*De avondmaalsbediening*]. III. A temetés [*De begrafenis*]. In: Hit és Élet, I. (1921); II. (1922).

C. Vertalingen uit het Nederlandsch.

1906. Az Irás szava a gazdagokról és szegényekről. Elmélkedés. Irta Beets Miklós. - [Vertaling van: Een woord der Schrift over rijken en armen, uit

Stichtelijke Uren van Nicolaas Beets, in uitg. 1873, Dl. I, 231]. In:
Debreczeni Lelkészi Tár. IV, 613.

1908. A Vallás Gyümölcse. Irta Opzoomer K.V... fordította Dr. Nagy Zsigmond. [Vertaling van: C.W. Opzoomer, Het Wezen der Deugd]. In: Házi Kincstár. IX, Budapest, 1908.
1913. Lucifer. Szomorújáték öt felvonásban írta Joost van den Vondel. Hollandus eredetiből fordította Dr. Nagy Zsigmond, Debreczeni Ref. Kollegiumi Tanár. Budapest, Franklin-Társulat. 1913 (Olcsó Könyvtár, N°. 1717-1720).
Zie *Neerlandia* XV (1911), blz. 165; XVIII (1914), blz. 54.
1919. Őszi merengés. Irta: Nicolaas Beets. Hollandusból: Dr. Nagy Zsigmond. [Vertaling van: Najaarsmijmering van Nicolaas Beets]. In: A Debreczeni Képes Kalendárium, 1919.
1920. Egy kellemetlen ember a hárlémi ligetben. - [Vertaling van: Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout, uit de Camera, Obscura van Hildebrand]. In: A Debreczeni Képes Kalendárium, 1920.
1921. Hollandus fiúk. [Vertaling van: Jongens, uit de Camera Obscura van Hildebrand]. In: A Debreczeni Képes Kalendárium, XXI (1921), 70-72.
1921. Utcai evangelizáció Amsterdamban [*Straatprediking te Amsterdam*]. In: Kalvinistá Szemle, II, 22 Mei 1921, 175-176.
1922. Bavinck H., A modern morál. - [Vertaling van H. Bavinck, De moderne moraal]. In: Holland-magyar kálvinista könyvtár. III, Budapest, 1922.

Verder vertalingen van: P.H. Ritter, Paedagogische Fragmenten; A. Kuyper, Vrouwen uit de Heilige Schrift (beide reeds verschenen, maar de Hongaarsche titels, alsmede plaats en jaar van het verschijnen mij alsnog onbekend); (in handschrift, nog niet gedrukt) van: de Familie Kegge; Verre Vrienden; Gerrit Witse (uit de Camera Obscura van Hildebrand) en van verschillende preeken (schrijvers, titels en waar verschenen mij nog onbekend).

Levensbericht van Jacqueline E. van der Waals.

Jacqueline van der Waals werd den 26sten Juni 1868 te 's Gravenhage geboren, waar haar vader als leeraar en later als directeur aan de H.B.S. verbonden was.

Toen zij negen jaar oud was, verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar haar vader Professor werd. Na de lagere en middelbare school voor Meisjes doorloopen te hebben, slaagde zij in 1887 voor de acte Lager Onderwijs. Tien jaar later deed zij met goed gevolg het examen Geschiedenis M.O.

Ik kan slechts gissen hoe in deze jaren van studie haar persoonlijkheid zich kon vormen, jaren, waarin zij tevens het huiselijk leven bleef genieten met alle kansen voor ontplooiing van geest en gemoed, die in haar milieu en in een stad als Amsterdam haar zoo rijkelijk geboden werden. Dit is de tijd geweest van het verzamelen van den rijken inhoud van haar geest, die eerst in de volgende levensperiode in haar werk tot uiting kwam. Buiten haar vak in engeren zin, ging toen al haar belangstelling uit naar de literatuur en blijkbaar 't meest naar die grooten onder de kunstenaars, die in hun werk den neerslag gaven van hun worsteling met de groote levensvragen. Ibsen en Kierkegaard, hielden haar in die jaren meer dan oppervlakkig bezig. Toen reeds was het lezen voor haar geen rustig-geïnteresseerde kennismaking met belangrijke persoonlijkheden en levensbeschouwingen, maar een innerlijk meeleven, partij-kiezen of protesteeren, een zoeken naar redelijke rechtvaardiging van eigen inzicht of intuïtief gevoel. Ook moet er in die jaren van groei reeds geweest zijn een altijd wakkere wisselwerking tusschen haar intellectueel en haar geestelijk-moreel wezen. Zij was er de persoon niet naar om in ruste toe te zien, waar die beide zijden van haar wezen uiteengingen of waar de theorie (in zijn eigenlijke zin van het aanschouwen) de praktijk achter zich zou laten. In dezen tijd rijpen gedachten en opvattingen in haar, die eerst jaren later uitgesproken zullen worden. Zoo volgde zij in 1894 de Aula-voordrachten door Prof. Chantepie de la Saussaye, onder

den titel 'Zekerheid en Twijfel' gehouden. Dit was de aanleiding tot haar kennismaking met Ibsen's Brand en deze kennismaking werd al aanstonds een persoonlijk doordringen in Ibsen's bedoeling, waarbij zij in innerlijke tegenspraak kwam met de opvatting van Prof. Chantepie de la Saussaye, zonder dat het nog in haar opkwam die tegenspraak anders te uiten dan door wat zij later zelf een 'innerlijk tegensputteren' noemde.

Teekenend voor haar wezen is het nu, dat deze quaestie de jaren door haar blijft bezighouden, bewust of latent, en dat zij niet moede wordt zich steeds gedocumenteerder rekenschap te geven van haar standpunt en in 1915 en in 1919 nog eens, in een uitvoerig artikel in *Onze Eeuw*, haar zienswijze uiteen te zetten.

Als ik dan ook hierboven sprak van den geestelijken rijkdom, dien Jacqueline van der Waals zich in deze jaren moet eigen gemaakt hebben, stelde ik mij daarbij een rijkdom voor, die meer door diepte van contact met de groote geesten van verleden en heden, dan door een toch niet te verwerken veelheid ontstaat.

Dat omstreeks 1894 de gedachte nog niet bij haar opkwam de vrucht van haar lectum en nadenken te publiceeren, zal mede zijn oorzaak vinden in het feit, dat toen nog te veel aandacht en tijd voor haar studie geëischt werd. Toch is er dan al de drang zich te uiten, die gereeden uitweg vond in de *Verzen* die vóór hun verschijnen in 1900 onder den schuilnaam U.E.V., (*Una ex Vocibus*), in *Onze Eeuw* zijn verschenen. Hoezeer de poëzie haar een levensnoodzakelijkheid was, die zij niet dan ten koste van veel zelfstrijd om andere plicht voor een tijd kon terzijde stellen, blijkt wel uit de eerste gedichten van dit bundeltje. Het wil mij voorkomen dat hier van dezen strijd wordt verhaald tusschen studie en poëzie en dat het van de laatste geldt:

'Vergeef mij, ik dwaalde, ik weet het nu,
Ik kan niet leven zonder U,
Het eenige, dat ik niet geven mocht,
Dat heb ik weggegeven,
Het doel, dat ik met mijn arbeid zocht,
Ik heb het veel te duur gekocht,
Ik kan niet zonder U leven!'

Nog eens, sterker, komt de tweestrijd in haar leven, waar het de keuze geldt van een blijvende levensrichting. Van 1901 tot 1904 n.l. gaf Jacqueline van der Waals les op de meisjesschool Middenbosch te Doorn, waar zij een deel van de week slechts verblijf hield. In deze jaren leidde zij een dubbel leven, verdeeld tusschen twee belangensferen en tusschen twee werk-idealen. Daar was de school en de aanraking met haar leerlingen, die zij stellig niet alleen wilde onderwijzen, maar ook helpen op-

voeden¹, en daar was het huiselijk en Amsterdamsche leven, waarin zij bleef meeleven een deel van elke week. Daar was het onderwijs, met al zijn aanspraken op fysieke en geestelijke krachten en daar waren eigen studie en kunst, die haar niet loslieten.

In deze jaren begint zij ook in proza haar gedachten te uiten en verschijnen in 'Onze Eeuw' de bespreking van Gösta Berling, van Selma Lagerlöf (1902) en de zeer verholde, maar toch veelzeggende openbaring van eigen onzekerheid: 'Die twijfelt aan eigen twijfel' (1903). Blijkens dit stuk viel de moeilijkheid tusschen deze twee, haar beide sterk aantrekkende richtingen te kiezen, samen met de diepere worsteling om een geheel eigen en doorleefden gedachten- en geloofsinhoud. Wat het eerste betreft, valt in 1904 de beslissing ten gunste van een leven van studie en literairen arbeid. In 1906 publiceert zij dan in 'Onze Eeuw' haar eenigen roman 'Noortje Velt'. Mij dunkt, dat deze roman veel autobiografische bijzonderheden bevat, maar tevens, dat het trekken van bepaalde conclusies hier gevaarlijk is.

Jacqueline van der Waals heeft altijd een zeer sterke behoefte gehad aan het 'incognito' in geestelijken zin en deze behoefte zal bij het schrijven van 'Noortje Velt' ook stellig een factor van beteekenis geweest zijn. Ik zou in dit verhaal dan ook niet gaarne parallellen gaan zoeken, ten opzichte van personen en feitelijkheden, ook al zou meer kennis van levensbijzonderheden dan waarover ik beschik, er mij toe in staat stellen. 't Autobiografisch belang van 'Noortje Velt' ligt, mijns inziens, dan ook meer in een zekere verwantschap van geest en geestelijken groei, die men tusschen de schrijfster en haar heldin bespeurt.

In deze periode ontstaan ook de verzen, die in 1909 zijn uitgegeven onder den titel: 'Nieuwe Verzen', ditmaal niet meer onder een pseudoniem. Dit laatste is belangrijk, want het pseudoniem in 1900 was niet een toevalligheid geweest, of een uiting van bescheidenheid bij 't publiceeren van een eersten bundel, maar een welbewuste daad, een uitvloeisel van haar schroom om innerlijk leven aan anderen, aan vreemden te openbaren, een schroom, die even sterk was als anderzijds haar behoefte om haar innigst wezen uit te zeggen en te moeilijker te overwinnen, waar immers haar gevoelsleven met zijn wortelen schier overal raakt in die allerintiemste sfeer van het religieus leven.

Dat Jacqueline van der Waals tot deze voor haar dus zoo belangrijke openbaarmaking van haar naam overging, vond zijn grond in de overweging, dat een mensch staan moest met zijn naam en persoonlijkheid voor de daden die hij doet, voor de woorden die hij spreekt. Het was vooral de invloed van Ds. G.F.

1 Zooals o.a. duidelijk blijkt uit haar lezing: 'Het jonge Meisje en haar lectuur'.

Haspels, die haar noopte in deze quaestie haar oorspronkelijk standpunt te herzien. Al sinds jaren had Prof. Chantepie de la Saussaye groote belangstelling voor haar persoon en werk getoond en het was bij hem aan huis, dat zij de redactie van 'Onze Eeuw' en zoo ook Ds. Haspels ontmoette, die weldra in haar de schrijfster der 'Verzen' van U.E.V. herkende.

Tusschen het verschijnen van deze 'Nieuwe Verzen' en haar volgenden bundel 'Iris' in 1918, vallen haar meeste prozastukken in 'Onze Eeuw', verhalen of sprookjes-bewerkingen met zeer persoonlijk-gedachten, symbolischen inhoud en de eerste, reeds genoemde studie over Ibsen's Brand. Ook vallen in dezen tijd haar meeste vertalingen, waarvan hierachter een zoo volledig mogelijke opgaaf volgt.

In 1921 verschijnt dan een studie over Kierkegaard, klaarblijkelijk ook de neerslag van jarenlange lectuur en overdenking, van een zeer persoonlijk geestelijk contact vooral.

In opmerkelijke overeenstemming met het direct en spontaan karakter van haar poëzie, heeft Jacqueline van der Waals nog in het laatste jaar van haar leven haar opvattingen over het wezen van de kunst als noodzakelijke zelf-uiting vrij van eenigerlei doelstelling, samengevat in een artikel, dat na haar overlijden in 'Onze Eeuw' is verschenen (Juni 1922) onder den titel 'Aesthetische Overdenking'.

In dezelfde aflevering werden de laatste gedichten opgenomen, die de stemming vertolken van de laatste levensmaanden. Deze, en een aantal verzen uit de laatste jaren, zijn uitgegeven onder den titel 'Laatste Verzen', kort na haar overlijden in April 1922. Deze 'Laatste Verzen', tesamen met den voorafgaanden bundel 'Iris', geven haar rijpste werk en daarom het zuiverste beeld van haar dichterschap. En waar haar poëtische stijl zich vooral kenmerkt door een gelukkige harmonie van soberheid en volkomen openheid, wil dit tevens zeggen, dat in deze bundels de rijkdom van haar geest en gemoed voor ons open liggen: wie de persoonlijkheid van Jacqueline van der Waals meer dan oppervlakkig wil leeren kennen, moet allereerst in den geest van deze verzen trachten door te dringen, om achter den eenvoud en natuurlijkheid dezer zielsuiting, de oorspronkelijkheid en diepte van dit innerlijk beleven na te voelen.

A.C.S. DE KOE.

Lijst der werken.***Poëzie.***

Verzen (door U.E.V.).	1900.
Nieuwe Verzen.	1909.
Iris.	1918.
Laatste Verzen.	1922.

Proza.

Selma Lagerlöf.	1902 in Onze Eeuw.
Die twijfelt aan eigen twijfel.	1903 in Onze Eeuw.
Noortje Velt.	1906 in Onze Eeuw.
Het jonge meisje en haar lectuur.	
Het sprookje van de booze fee.	1909 in Onze Eeuw.
Het klavertje van vieren.	1910 in Onze Eeuw.
Zijn of doen.	1913 in Onze Eeuw.
Repelsteeltje.	1913 in Onze Eeuw.
Als allen u verlaten.	1914 in Onze Eeuw.
Over Ibsen's Brand.	1915 in Onze Eeuw.
Over Brand en de brieven van Ibsen.	1919 in Onze Eeuw.
Kierkegaard.	1921 in Onze Eeuw.
Aesthetische Overdenking.	1922 in Onze Eeuw.

Vertalingen:

- Mystiek, Heidensche en Christelijke, van Dr. Edv. Lehmann 1905.
 Verborgene wegen, van Mathilda Roos.
 Mijn vrouw en ik, van Nicolaas (Henrik Scharlig) 1910.
 De oude dominé, van Hornsjó en andere verhalen van Runa 1912.
 De czaar, van Deborah Alcock 1913.
 Ruth's huwelijk, van Hélène Christaller.
 Een dorpsdominé, van Nathanaël Jünger.
 Jacob Brunner, van Henriëtte Schrott.
 Dien dag, van Marie Burmester 1919.
 De ondergang van de Bokelhoeve, van Nathanaël Jünger.

Levensbericht van Dr. R. Krul.

‘De schrijfjeukte, een der vele ziekteverschijnselen van den groothedswaan, woedt sinds menschenheugenis in ons gezegend vaderlandje, en breidt zich, als aanstekende ziekte, naar alle kanten uit. Het gehalte van het geschrevene wordt dagelijks wateriger, daar volgens de wet van Descartes de som der krachten in de natuur van eeuwigheid dezelfde blijft. Het jammerlijke gevolg van dien zondvloed van geschriften is, dat bijna niemand kan lezen, al zegt de statistiek, dat het letterwijze publiek jaarlijks vermeerdert. Tegen de dommekracht der cijfers echter valt niet te redeneeren; edoch *kunnen en kennen* zijn twee.

De lijder aan schrijfjeukte *moet* de pen opnemen, met onweerstaanbaren drang regel aan repel op het papier krabbelen en rusteloos doorschrijven, tot de vingers, door kramp bevangen, tot werkstaking dwingen. Dan is hij tijdelijk ongenaakbaar voor vrouw en kroost en kreunt hij als een diep rampzalige.....

Onuitstaanbaar is de ongelukkige, als hij een onderwerp ontbeert. Honderdmaal wordt de pen gedoopt, om honderdmaal te verdrogen. Het vlot niet. ‘Pak het oogeblik’, sist Mefisto. De bekoring is onweêrstaanbaar; hij hapt als een vischje in het aas, en draaft lustig van stal. Al schrijvende werkt de sukkel zich vast, en werpt eindelijk doodmoede de pen neder. Het stuk heet af, heeft al vast een slot en misschien een (eene?) val....

Ai! gedenkt den letterknecht, dat ge dien huldigt, want zijner is de kennisse der geslachten’.

Van den levensloop en de beroepsbezigheid van den man, die deze woorden ter inleiding van een opstel over Govard Bidloo neerschreef, valt slechts weinig mede te deelen, dat in wijder kring belang in kan boezemen. Ik bepaal mij dus tot enkele data: Rochus Krul, zoon van den vischhandelaar Arie Krul en van Trijntje Zuurmond, is den 3^{den} November 1833 te Scheveningen geboren. Hij werd in 1855 aan de Leidsche Hoogeschool als student in de medicijnen ingeschreven en is daar op 13 October 1857

tot med. docter gepromoveerd, na verdediging van een proefschrift, getiteld: 'De inenting van de ware pokken en koepokken als voorbehoedmiddel tegen de pokziekte.' Met de doktersbul gewapend, vestigde hij zich in den Haag, waar hij jarenlang de geneeskundige praktijk heeft uitgeoefend en, op den 24sten Juli 1920, is komen te overlijden.

Als practicus heeft Krul zich niet boven zijn vakgenooten onderscheiden. Hij was niet van het hout waaruit dokters met drukke practijken gesneden worden. Bescheiden van aard, stil van natuur, conservatief ten opzichte van de moderne geneeskundige inzichten en methoden, waarbij hij trouwens niet was grootgebracht, streefde Krul er niet naar om zich in de samenleving op den voorgrond te plaatsen. Zijn beroep was voor hem een middel van bestaan, niet om naam of fortuin te maken, en zonder hem er van te verdenken, dat hij de belangen zijner patienten ook maar in 't geringste verwaarloosde, bewijst toch de lange lijst van zijn geschiedkundige opstellen, dat hij tijd genoeg heeft weten te sparen om zijn hartstocht, de studie van het verleden, bot te vieren. Ongetwijfeld moet hij talrijke uren te midden van de archivalia hebben gesleten om den schat van data en documenten op te sporen en te ordenen, welke tot bouwstof van zijn omvangrijken historischen arbeid heeft gediend.

Hoewel de geneeskundigen door den band weinig belangstelling toonen in de geschiedenis hunner wetenschap, heeft het in ons land toch niet aan voortreffelijke medico-historici ontbroken. Dat zij allen verschillende kanten zijn uitgegaan, blijkt niet zoo vreemd, als men bedenkt hoe uitgestrekt en verscheiden van aard het gebied is, dat hen aantrok. Daardoor kon ieder hunner zijn neigingen botvieren. Ermerins doorvorschte het rijk der Klassieken, de Koning verdiepte zich in de kennis der Arabieren; Suringar wijdde zich aan het beschrijven van het geneeskundig onderwijs, dat Nederland tot bakermat heeft gehad, en Israëls die zich bij voorkeur met de bibliografie bezig hield, legde door de stichting van de boekerij der Maatschappij voor Geneeskunst, den eersten steen van dat monument, hetwelk getuigt van het belangrijke aandeel dat de Hollanders in de bevordering der Geneeskundige Wetenschap hebben gehad. Terwijl Daniëls gaarne in het tijdperk der Renaissance verwijlde, voor zoover niet de bibliografie en het leven van den diep vereerden Boerhaave zijn aandacht hadden, koos Geyll de geschiedenis der Verloskunde, van welke hij zelf een dienaar was. En Krul.... ja Krul, was hij eigenlijk wel medico-historicus? Zeker niet in den engen zin van het woord, zooals wij zullen zien. Reeds een blik op de lange lijst zijner opstellen, waarvan ik, groot en klein door elkander, veel meer dan honderd telde, doet ons aarzelen, deze vraag bevestigend te beantwoorden. Het meerendeel is niet in geneeskundige vaktijdschriften, doch in periodieken van een letterkundig karakter verschenen, met name de Spectator, de Tijdspiegel en het Jaar-

boekje van de Vereeniging 'die Haghe', waarvan Krul medeoprichter, eerlid en herhaaldelijk bestuurslid is geweest. Wel een bewijs, dat hij niet uitsluitend voor beroepsgenooten wenschte te schrijven. Wel beschouwd zijn zijn studies niet strikt als bijdragen tot de kennis van de ontwikkeling der Geneeskunde te beschouwen, zelfs niet die, welke aan de nagedachtenis van geneeskundigen zijn gewijd, zooals Hendrik van Deventer, Cornelis Solingen, Johan van Beverwijck, Cornelis Bontekoe, Govard Bidloo, Abraham Titsingh, Louis de Bills.

Omtrent van Deventer, zijn held, geeft hij allerlei levensbizonderheden ten beste, welke het onderzoek der Archieven hem heeft opgeleverd. Hij schetst van Deventer's godsdienstige overtuiging, zijn verhouding tot de Labadisten, weidt uit over de moeite, die deze hoog boven zijn vakgenooten uitstekende, doch ongelukkigerwijs 'de latijnsche spraecke niet magtigh' zijnde arts zich getroost heeft om tot den kring der domini doctissimi te worden toegelaten. Het gelukt van Deventer te Groningen 'op duits' te worden geëxamineerd; het examen cum applausu, de promotie cum laude! Wat wilde men meer? Edoch, een Groningsche bul, welke alreeds aan een ezel zou zijn uitgereikt, maakte weinig indruk op de leden van het Haagsche Collegium Medicum, aan wie van Deventer haar overleggen moest, 'om by haerl. gesien en geexamineert te werden naar behooren', ten einde verlof te verkrijgen tot vestiging in den Haag. De Haagsche doctoren, merkt Krul schamper op, zijn niet gesteld op een collega, wiens naam zoo groot en algemeen is. Dus afwijzen. Een precedent was er: twee doctoren, in 1692 te Utrecht in de moedertaal gepromoveerd, waren te Amsterdam, waar zij zich vestigen wilden, afgewezen geworden op grond, dat zij de Latijnsche taal niet machtig waren. De praetense doctor van Deventer moet den Haag verlaten. De geleerde pruiken zegevieren! Zelfs Boerhaave, die men kwalijk van wangunst of broodnijd kan verdenken, en van Deventer trouwens als 'zeer ervaren' erkende, kan het niet over zich verkrijgen hem als 'zeer geleerd' te betitelen. Wel moet het van Deventer geërgerd hebben dat hem, den grondlegger van de moderne orthopaedie en den Vader der Wetenschappelijke verloskunde, tot het verkrijgen van het recht van uitoefening der practijk in den Haag de voorwaarde werd gesteld zware gevallen onder toezicht te behandelen 'tot voorkoming van blaem en naspraeck'. Tot leering van de overigens zeer geleerde heeren ware juister geweest! 'Reeds den negenden Juli (1695)', schrijft Krul, 'opereert hij Jannetje Raatzels, Dogter van Jacob. Raatzels, Tuynman in 't Spijkermakersslop in Sgravenhage'. Achttien jaren is zij kreupel geweest en loopt op twee krukken, daar haar linkerbeen door het likteeken van een brandwond als een haak naar achteren is opgetrokken. In tegenwoordigheid van twee meester Chirurrijns verricht hij de huidsnede enz., rekt door een spalk het been langzaam uit;

zij is na verloop van zes volle maanden ‘volkomelijk genezen. En heeft zonder hulp van kruk of stock, haer been gebruykt’.

Het geval van van Deventer geeft Krul een welkome aanleiding om in levendige kleuren de verhouding der Verloskunst tot de Genees- en Heelkunst te schilderen. Zij blijft tot de achttiende eeuw de verschoppeling en ‘snakt naar haar Prometheus, die het hemelsche vuur der arme aardbewoonsters zal schenken’. ‘De oorzaak dier Duisternis ligt niet verre: De verloskunst, hoewel ouder dan de mensch, is sedert den beginne in de handen van ruwe onontwikkelde vrouwen, die zich verhoovaardigen op haar ondervinding, de dekmantel der onwetendheid. In dien goeden ouden tijd heeft het leven van de barende luttel waarde, dat van het ongeboren kind is volstrekt waardeloos. De Geneesheer, *als* hij ontboden wordt, schrijft een oceaen van geneesmiddelen voor, die ons doen zuchten of glimlachen. Dan komt de Meester met scherpe werktuigen, verbrokkelt het kind, onverschillig, of het levend of dood is, ruw en onbarmhartig als een gevoelloos slachter. Meêdoogeloos wordt het opgeofferd en de moeder, meermalen hevig gekwetst, valt letterlijk als slachtoffer van den onhandigen Meester. Want tot de achttiende eeuw is de Verloskunst of beter Afhaalkunst het stiefkind der Chirurgie, die voor deze gevallen terecht den naam van *Handkunst* verdient, want Heelkunst ware een vinnige spot! En als na uren martelens het werk niet vordert, dan wordt de vrouw aan haar lot overgelaten; langzaam en smartelijk *ontvliet* haar het leven; amechtig smacht zij naar den dood, den waren verlosser!.....?’

Men ziet het, Krul's bedoeling is duidelijk. Hij oordeelt van Deventer's verdiensten van een maatschappelijk standpunt en wil de samenleving er aan herinneren dat zij den man, die de hulp aan onze moeders tot een ware kunst heeft weten te verheffen, niet erkentelijk genoeg kan zijn. Het is hem daartoe voldoende het licht op de praktische werkzaamheid van van Deventer te laten vallen en kon, wat diens wetenschappelijke beteekenis betreft, volstaan met een bloote vermelding van zijn ‘Nieuw Licht’, ‘het eerste werk, dat aan streng wetenschappelijke eischen voldoet’. Een analyse van dit beroemde werk, een wetenschappelijke toetsing van de theoretische grouden van van Deventer's kunst, kon hij aan de mannen van het vak overlaten.

Met Bidloo's levensschets is het niet anders. Aangaande de waarde van den anatomischen atlas van dezen wel bekwamen ontleedkundige zegt Krul alleen, dat de gravures meesterlijk zijn, doch voor de wetenschap onbruikbaar, daar de praeparaten slordig en haastig zijn vervaardigd, en de teekenstift uitstapjes heeft gemaakt op het gebied der fantazie. Liever staat hij stil bij de lotgevallen van het vermaarde werk, waarop, zooals men weet, Cowper onrechtmatig de hand heeft gelegd; en hij weidt uit over zeker Professorael Tractaetje, welk vileine pennewerk heet: ‘Beurzestrijd, of Samenspraek tusschen Galenus en Baldus’.

Een schotschrift, dat zooals Krul op uitvoerige wijze aantoon, in maatschappelijke kringen veel stof heeft opgewaaid.

Het leven van Johan van Beverwijck is een andere welkome gelegenheid om de maatschappelijke toestanden van vroeger eeuwen te schetsen. Door leuke citaten geeft Krul kleur aan zijn schilderij en geen preutschheid weerhoudt hem enkele pikante plaatsen over te nemen, als zij ter kenschetsing van den smaak onzer voorvaderen kunnen dienen. Zoo gewaagt hij van van Beverwijck's ontmoeting te Florence met een Nederlandsch schilder, die 'boven door de mont de lucht inhalende, niet alleen ontallicke winders en allerley geluit en liet, maer oock allerhande liedekens soo volkomen wist na te bootsen, dat men de wijze daer van lichtelick konde verstaen'.

De overige geneeskundigen, wier nomen en gedragingen Krul aan de vergetelheid heeft ontruk, waren op hun best lokale beroemdheden, die luttel of niets tot de vermeerdering der geneeskundige kennis hebben bijgedragen. Doch hij kon hen gebruiken ter stoffeering van zijn schilderijen van vroegere zeden, wijl zij typische vertegenwoordigers zijn geweest van den stand, welke in het maatschappelijke leven onzer vaderen zulk een belangrijke rol heeft gespeeld. In die figuren waren de deugden en ondeugden, de goede en kwade eigenschappen, de kunst en de onkunde van de geheele klasse als 't ware gecondenseerd. Zij waren naar de gading van Krul, die zich - het is wel duidelijk - ten taak had gesteld de zeden en gewoonten van den 'goeden, ouden tijd' te schetsen.

Aan dit doel heeft hij zijn beste krachten gegeven, elk vrij oogenblik besteed. Zijn 'Haagsche Doctoren, Chirurgen en Apothekers' is de rijpste vrucht van dien arbeid. Dit best bekende en meest aangehaalde werk bestaat uit een reeks van opstellen, welke oorspronkelijk in verschillende tijdschriften het licht hebben gezien en later door hem tot een bundel zijn vereenigd geworden. Het zijn, zooals hij verklaart, de uitkomsten van tijdroovende naspeuringen in het Haagsche Oud-Gemeente Archief, afgerond door hetgeen tal van geleerden, na nauwlettend onderzoek, hebben te boek gesteld,

.....brockeling van tijd
Brockelingh van brockelingen,

zooals hij bescheidenlijk den ouden Constanter nazet, en die hij met de volgende woorden de wereld inzond:

'Waerde Leser, 'k heb een bede op UE: dat ghij immers mijn goede meening (gelardeerd met cinseerheyd) in dese Historien gelieft in goeden sin op te nemen'.

Waarom vond Krul dit beroep op de welwillendheid van den lezer noodig? Heeft hij misschien bedacht dat enkele van de euvelen, waaraan de geneeskundige stand eertijds zoo erg leed, nog niet volslagen zijn geheeld, al zien zij er, dank zij de louterende werking der medische fatsoensleer, veel ooglijker uit?

Hoe dit zij, Krul, van wien men niet zeggen kan dat hij afkeerig was van het pikante, kon aan de oude oorkonden der Haagsche Archieven zijn hart ophalen. Niet zonder vermaak staat hij toe te kijken als de zeergeleerde heeren malkander of de concurrerende apothekers en de kwakzalvers in de haren vliegen; hij geeft van die ruzies een getrouw relaas en spaart ons geen enkele bijzonderheid. Hij schildert de wantoestanden in de geneeskundige en artsenijsbereidkundige praktijk, de verwaandheid der doctoren, hunne jaloerschheid en geldzucht en de intriges, waartoe deze ondeugden hen verleidden; hij schetst den gebrekkigen toestand der apotheken en de bemoeizucht der apothekers, die elke gelegenheid te baat nemen om op het gebied der geneeskundigen te grasduinen. Dit alles doet hij wel gedocumenteerd en op onderhoudende wijze.

Van de officieele geneeskunst van vroeger eeuwen naar de ruwe empirie was de afstand niet bijster groot, zoodat wij ons er niet over verwonderen Krul herhaaldelijk op de gebieden der Volksgeneeskunst, Kwakzalverij en Wonderdoenerij aan te treffen. Hoe gaarne hij daar vertoefde, leeren de opstellen over de Singulieren, zooals hij de wonderbaarlijke gevallen noemt, waarvan de herinnering onder het volk is blijven voortleven; Eefke Vlieghe, genaamd Bessie van Meurs, het leugenachtig wijf, dat zeide in geen jaren gegeten te hebben, tot spot der gapende menigte op de daad betrapt, dat zij de broodkruimels van de lippen wegveegde; Engeltje van der Vlies, die eenen zeer aanmerkelijken tijd zonder eenig vast of vloeibaar voedsel heeft kunnen bestaan, tevens met stilstand van eenige functies, die hiermede in verband staan - welk wonder het volk verklaarde door de veronderstelling van een vleeschboom in haar lijf, die haar voedde en laafde; Dirk Klaasz. Bakker, de vermaarde Stolwijksche Slaper, die men 'met recht zoude moogen noemen De leevende Doode, wiens toestand de Doctoren wacker en gaende gemaakt, en een Scheuringe en Cabale geformeert'; en om nog een van de negen te noemen, die Krul beschrijft, Meester Fey van Oirschot, 'aanvangs maer een kleermakersgast' doch die, volgens getuigenis van Cornelis Bontekoe - wien anders het schelden beter afgang dan het prijzen - 'in veel dingen, zoowel zijn handwerk en konst gedaen heeft, sonder een eenige naam van een Spier te weten'.

Een oppervlakkig lezer zal Krul er wellicht van verdenken dat het hem voornamelijk te doen is geweest om de chronique scandaleuse onzer vaderen op te rakelen, doch zou hem dan verkeerd beoordeelen. Het is waar, dat Krul forsche, zwarte streken heeft gebezigd, doch zijn vaardige pen trok die om de lichtstralen, welke in dien tijd begonnen door te breken, des te feller te doen uitkomen. 'De toestand der Geneeskunst en harer beoefenaren in den goeden, ouden tijd moet beoordeeld worden naar de toenmalige zeden en gewoonten', zoo schreef Krul. Men dient het leven dier dagen, om zoo te zeggen mede te maken.

.....‘De Geneeskunde der zeventiende eeuw, zegt hij op een andere plaats, gelijk de onstuimige zee, die alles en allen dreigt te verzwelgen. De naneef ziet nog met huivering, hoe die mannen, talentvol dikwerf, storm en onweer trotseeren, elkander aanvallen en bestoken, en bespat worden met het schuim der brekende golf’.

Was Krul, wiens pen zoo ijverig in de weer was, altemet ook een slachtoffer van die, volgens zijn zeggen endemisch heerschende schrijfjeukte? Neen, hij was geen pathologisch geval en kon met gerustheid de hand in eigen boezem steken, toen hij de veelschrijverij hekelde. Hij schreef, wanneer hij iets te zeggen had, en dat zulks zoo herhaaldelijk het geval was, is te danken aan zijn onvermoeide navorschingen op een grootendeels nog braakliggend veld, waar hij telkenmale iets vond dat voor de kennis van het leven onzer vaderen waard was openbaar te worden gemaakt. Van waterigheid van den inhoud van zijn geschriften is evenmin sprake; integendeel hij placht een krachtig, pittig extract te geven van de stukken, die hij onder het stof te voorschijn heeft gehaald en van de medico-historische litteratuur, welke hij blijk gaf zeer grondig te kennen. Hier en daar ook gepeperd, want ironiek en satyriek kon hij wezen, getuige ook de tirade over *lezen* en het *kunnen* en *kennen* van het *letterwijze* publiek. Inhoud en stijl logenstraffen het vermoeden, dat hij ooit in 't geval heeft verkeerd van dien ongelukkige, die in arren moede, omdat het werk niet wilde vlotten, aan de schrijfstift zit te zuigen, want nergens verraadt zijn pen eenige aarzeling, al wil hiermede niet gezegd zijn, dat het werk zoo maar daaruit op het papier zal zijn gevloeid. De vorm is te goed, om zulks aan te nemen. Dus behoefde Krul zich niet door Mefisto te laten verleiden, om er maar wat van te maken. Zoodat men zeggen kan dat *deze* Letterknecht, die de kennis had van geslachten, wel heeft verdiend dat men zijn nagedachtenis huldigt!

E.C. VAN LEERSUM.

Lijst van geschriften.**1857.**

De inenting van de ware pokken en koepokken als voorbehoedmiddel tegen de pokziekte. Diss. Leiden 1857.

1863.

Een woordje over ontologophobie.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1863.

1881.

Philippe de Nassau.

Blauw bloed. Theepraatje.

Ik heb een glazen pruik gezien.

Ouwe Hanesoep.

De Nederlandsche Spectator 1881.

1882.

Dr. Cornelis Bontekoe, 1647-1685.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1882.

Hoe 'handjevol' ter wereld kwam.

Een middel tegen kanker.

Verloop = loop.

De Nederlandsche Spectator 1882.

1883.

Een volbloed veulen neemt een raam. De spattende vonken vormen beelden van den ouden Boerhave, den jongen Haller e.a.

Argumentatio fustis; bijdrage tot het leven van de broeders Stalpert van der Wiel en van Cornelis Solingen.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1883.

1884.

De medicinae doctor is bevoegd tot de heel- en verloskundige practijk.
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1884.

1885.

Archiefsprokkels.
Dr. Cornelis Solingen.
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1885.

1886.

Prof. Dr. Guy Patin, bijdrage tot de geschiedenis der aderlating.
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1886.

1887.

De Hage-docenten (1637-1837) en het Haagsche Chirurgijns-gilde (1591-1806).
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1887.

1888.

De woning van Hendrik van Deventer in den Haag.
Hendrik van Deventer.
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1888.

Hendrik van Deventer, de Vader der Wetenschappelijke Verloskunde.
De Tijdspiegel 1888.

1889.

De eerste eeuw van het Haagsche Chirurgijns-gilde.
De laatste eeuw van het Haagsche Chirurgijns-gilde.
De Tijdspiegel 1889.

't Was eenmaal kermis in den Haag. Bijdrage tot de geschiedenis der Kwakzalverij.
Haagsch Jaarboekje 1889.

Van Deventer.
Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaekologie 1889.

1890.

Christiaan Hendrik Damen 1754-1793.
Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1890.

De Hage-doctoren (Collegium medicum Hagae Batavorum 1594-1799).
De laatste eeuw van het Haagsche Chirurgijns-gilde.
De Tijdspiegel 1890.

Govard Bidloo.
Haagsch Jaarboekje 1890.

Archiefvoogst I. Een oog-meester-aannemer.
Archiefvoogst II. Rembertus Dodonaeus behandelt delirium.
Geneeskundige Courant 1890.

1891.

Geneeskundige Hulp ten Plattenlande.

Abraham Titsingh, Harrewarrerijen en schermutselingen tusschen Amstels Doctoren en Chirurgen, in verband met het Gildewezen.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1891.

Een folk-loristische Bijdrage.

De Tijdspiegel 1891.

De inenting tegen de pokken te 's Gravenhage in 1754.

Haagsch Jaarboekje 1891.

Archiefhoogst	III.	Breukband of zwachtel.
Archiefhoogst	IV.	De tuba Fallopiana geheel vol water.
Archiefhoogst	V.	Vroedvrouwen zetten den voet in der chirurgen schoen.
Archiefhoogst	VI.	De catheter voor Hage's schepenbank, anno 1762.
Archiefhoogst	VII.	De kerfstok van Maria Penning, vroedvrouwe.
Archiefhoogst	VIII.	Thomas Schwencke en de vroedvrouwen.
Archiefhoogst	IX.	Militaire Chirurgen. Inleiding I. Militaire Chirurgen.
Inleiding	II.	Militaire Chirurgen. Inleiding (Slot) III.

Geneeskundige Courant 1891.

Haagsche Doctoren, Chirurgen en Apothekers in den ouden Tijd. Archiefstudien, 's Gravenhage, 1891.

De Hage-doctoren. Collegium medicum Hagae Batavorum. 1594-1794.

De Confrerye van Sint-Lucas-Medecijn of het Collegium Pharmaceuticum. 1580-1806.

Het Chirurgijnsgild, genaamd de Cosmi- en Damiani-Confrerie. 1592-1683; 1683-1765; 1765-1806.

Pieter de Riemer, de laatste docent in de ontleed-, heel- en verloskunde, 1804-1831.

Hendrik van Deventer, de Vader der Wetenschappelijke Verloskunde. Govard Bidloo.

't Was eenmaal kermis in den Haag.

's-Gravenhage. W.P. van Stockum & Zn. 1891.

1892.

De cholera te Scheveningen in 1832.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1892.

De laatste dagen van den Stadhouder-Koning Willem III.

De dood van Maria Stuart II, Gemalinne van Willem III.

De Tijdspiegel 1892.

Het Jacoba-Prieel, folkloristische Studie.

Haagsch Jaarboekje 1892.

Archiefhoogst IX.	- Militaire Chirurgen	IV.
Idem.	Idem.	V.
Idem.	Idem.	VI.
Idem.	Idem.	VII.
Idem.	Idem.	VIII.
Idem.	Idem.	IX.

Idem.	Idem.	X.
Idem.	Idem.	XI.
Idem.	Idem.	XII.
Idem.	Idem.	XIII.

Geneeskundige Courant 1892.

1893.

Dr. Johan van Beverwijck.

Rapport namens de Commissie voor de Geschiedenis der Geneeskunde in Nederland. Zeven pestboekjes: 1564-1664.

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1893.

Koning Lodewijk-Asklepios.
 Dr. Daniel Jongtj's Ewoutsz.
De Tijdspiegel 1893.

Haagsche en Amersfoortsche Krukkendans.
 Bijdrage tot het leven van Joh. Friedr. Schweitzer (Helvetius).
Haagsch Jaarboekje 1893.

Archiefogst	IX.	Militaire Chirurgen XIV.
Archiefogst	X.	Scheerende Beunhazen.
Archiefogst	XI.	Practizeerende beunhazen.
Archiefogst	XII.	Tandmeesters en tandmeesteressen.
Archiefogst	XIII.	Lector J.C. Damen ontleedt een gehangene.

Geneeskundige Courant 1893.

1894.

Cornelis Rudolphus Theodorus Krayenhoff.
 Drie Singulieren. Frans van Dusseldorp, Bestje van Meurs en Engeltje van der Vlies.
 De Stadhouders Frederik Hendrik drinkt vloeibaar Goud.
Haagsch Jaarboekje 1894.

Archiefogst	XIV.	Pestaanteekeningen.
Archiefogst	XV.	De pest in Zeeland.
Archiefogst	XVI.	Consulten in de vorige eeuw.
Archiefogst	XVII.	In Parijs 1744, den 2den dag.
Archiefogst	XVIII.	Voor anderhalve eeuw en thans.
Archiefogst	XIX.	Dr. Jan Sermes.
Archiefogst	XX.	Een zeer ramspoedig ongeval bejegend aan Jacobus Brouwer.

Geneeskundige Courant 1894.

1895.

Bijdrage tot de kennis der schilderijen van het aloude chirurgijngilde.
 De Stolwijksche slaper. Een vierde singulier.
 De goudsbloem-nationale bloem. Amsterdam.
De Tijdspiegel 1895.

Oud Eigen.
Haagsch Jaarboekje 1895.

Archief oogst	XXI.	Johan Herman Francken.
Archief oogst	XXII.	De nootelaer, Stoughon-bitter en nog wat.
Archief oogst	XXIII.	Kwakzalvers.

Geneeskundige Courant 1895.

Een kunstarm.

De Nederlandsche Spectator 1895.

1896.

Luigi di Cornaro, de Honderdjarige. Een vijfde singulier.

De Tijdspiegel 1896.

Hage's Wapen.

Haagsch Jaarboekje 1896.

1897.

Margaretha van Oostenrijk, een woord over de goevernante en haar geslacht.

Jan Evertsen, de Rotterdammer vaster en waker. Een zesde singulier.

De Tijdspiegel 1897.

Aanteekeningen op de Bijdrage tot de Geschiedenis van Dr. Hendrik van Deventer door Mr. P. van Meurs.

Haagsch Jaarboekje 1897.

Het Schat der Armen. I, II, III, V.

Geneeskundige Courant 1897.

1898.

Maria Margarita van Valckenisse. Een zevende singulier.

Arnoldus Fey. Een achtste singulier.

Louis de Bils. Een negende singulier.

De Tijdspiegel 1898.

Het Schat der Armen. VI, VII.

Johannes Jonston. I, II.

Antonius Wilhelmus Peelen, pastoor-doctor.

Geneeskundige Courant 1898.

1899.

Oranje te Scheveningen.

Haagsch Jaarboekje 1899.

Tegen dollehondsbeet.

Tegen den steen.

Geneeskundige Courant 1899.

1901.

De laatste dagen van Mirabeau.

Mirabeau's stoffelijk overschot.
De Tijdspiegel 1901.

1902.

Yet-lie.

De muskuskrijg.
Hendrik van Deventer, de Vader der Wetenschappelijke Verloskunde.
De Tijdspiegel 1902.

1903.

Maria van Reigersberch.

Het bultenpaleis. Herinnering aan Johann Georg Heine.
Voor onze zieke en gekwetste soldaten. Oprakeling uit Hage's geschiedenis.
De Tijdspiegel 1903.

Bij de woning van Hendrik van Deventer, 20 Amsterdamsche Veerkade.
(Met een afbeelding).
Die Haghe, 1903.

1904.

De pers-loop te Harlingen in 1779.

De pers-loop te Amsterdam in 1783.

Geneeskundige Courant 1904.

1905.

Een eeuw genesrommel.

Die Haghe, 1905.

Oldenzaal 1781-'7, van Dr. A. Meyer, naverteld door R. Krul.

Geneeskundige Courant 1905.

1910.

Een gezondheidsleer voor onzen geest.

Tien brieven aan zenuwlijders.

Beroepshygiëne en eerste hulp bij ongelukken voor de bouwvakken.

Het beroepsgeheim van den arts. Pro en contra door Dr. H. Pinkhof en Dr. Ch.

Valentio.

De Tijdspiegel 1910.

Levensbericht van F. Buitenrust Hetteema **6 Junie 1862 - 5 Oktober 1922.**

Foeke Buitenrust Hetteema werd te Harlingen geboren, maar sinds zijn 5^e jaar opgevoed door zijn grootouders Buitenrust, buiten de stad; in Friese omgeving kreeg hij daar een oud-friese eenvoudige buitenopvoeding, waarbij door grootvader op self-help en door grootmoeder op trouw en plichtsgevoel werd aangedrongen. Hij ging school te Harlingen bij van Slijpe, Hoofd ener Biezonere School, maar toen hij in 1877 naar Utrecht, naar 't Gymnasium zou gaan, kwam hij, wegens gebrek aan wiskunde-kennis, maar in de eerste klas. In 1880 deed hij echter met sukses het admissieeksamen tot de Universiteit te Amsterdam en in 1885 werd hij als doktorandus leraar in de Nederlandse Taal en de Aardrijkskunde aan het Gymnasium te Zwolle als de eerste akademies gevormde leraar in het Nederlands, volgens de nieuwe wet op het Hoger Onderwijs.

Te Zwolle begon zijn grote werkzaamheid op school-, taal- en ander wetenschappelijk gebied. Het onderwijs in moedertaal voldeed hem niet, zoals het gegeven werd: het was prakties zonder resultaten en berustte op geheel onwetenschappelijke grondslag. Het moet verjongd: in de serie 'Analecta'-bloemlezingen (sedert 1892) krijgt het nieuwe onderwijs zijn vaste vorm. Hij noemt zich als uitgever *Dr. B.* en blijft dat, als hij over en voor de school schrijft. Tegelijkertijd ontstaat de *vereenvoudigings*-beweging na het stukje van Dr. R.A. Kollewijn 'Onze lastige Spelling' (einde 1891). Hetteema wordt Bestuurslid en Zwolle voor langen tijd het hoofdkwartier van waar zij de strijd voeren. En op wetenschappelijk gebied ondergaan onze schooluitgaven (sedert 1890) door de uitgave der *Zwolsche Herdrukken* een nodige verfrissing. N° 1 daarvan is Hetteema's uitgave van 't *Spaens Heydinnetje*' van Cats; hij ook geeft de stoot tot de tweede serie uitgaven daarvan, teksten zonder noten (1896); daarin is N^o I/II 'Liederen van Bredero' door Hetteema. Ook in de serie 'Nederlandsche Schrijvers' van 1922 bij dezelfde

uitgever, Tjeenk Willink, is een van de eerste uitgaven zijn 'Humoristen in de XIXe eeuw' (Dr. B.). N° 3 is dit en zijn naam hier weer Dr. B., omdat het voor de jongens bestemd is. In 1891 verschijnt ook nog *Taal en Letteren*, waarvan Hetteema 16 jaar lang de leiding en het Redaktiewerk heeft. Het is het eerste tijdschrift, ook te Zwolle uitgegeven, waarin de nieuwe wetenschap en het onderwijs worden samengevoegd. Hetteema is leider van de Jong-Neerlandici.

In de eerste jaren van zijn leraar-zijn heeft hij echter ook al gewerkt in *het Fries*; uit zijn *Bloemlezing* in 3 dln, *Oud-, Middel- en Nieuw-Fries*, blijkt dat en uit zijn promotie op een Friese dissertatie *Bijdragen tot het oud Friesch Woordenboek*. Aan hem wordt ook opgedragen het *Friesch Woordenboek* van Waling Dijkstra te helpen uitgaven (1893). Maar als de uitgave werkelijkheid wordt, dwingt zuinigheid tot enger grenzen. Hetteema vindt ze te eng en gaat uit de Redactie. Zijn aardrijkskundige neigingen brachten hem (in verbinding met de Friese taalstudie) tot het eerste boek over de oude aardrijkskunde van Friesland, *Friese Plaatsnamen* (Nomina Geogr. Neerl. Dl IV Kon. Ned. Aardr. Gen. (1896-1899); en al veel vroeger, terstond na zijn leraar-woorden, tot *Oud Deventer*, samengesteld in volkomen samenwerking met Mr. A. Telting; maar dit aardrijkskundig-historische pad is niet verder begaan door deze wegwijzer (zie J.H. Sébus, *In mem. Dr. F.B.H.* in *Tschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* 1922, 753, 754). Zijn liefde voor 't Fries en die voor historie samen brachten hem ook tot de studie van het oud Friese, oud Nederlandse recht, waarvan in de uitgave van 'Van den Vos Reynaerde' dl II (1909) de duidelijkste blijken te vinden zijn. Uitgaande van de hiervoor genoemde hoofdpunten van Hetteema's belangstelling en werkzaamheid kan nu verder ieder elk van deze in achterstaande bibliografie volgen.

In 1895 kwam er echter nog iets nieuws bij. Hippolyte Meert van Gent gaf de stoot tot de stichting van een *Algemeen Nederlands Verbond*.

Dit Algemeen Nederlands Verbond was nog maar heel weinig tot ontwikkeling gekomen, toen in 1897 op het Taal- en Letterkundig Kongres te Dordrecht de Voorzitter Dr. H.J. Kiewiet de Jonge, het eerste niet kennende, de noodzakelijkheid van zo'n Verbond betoogde. Ook hij stichtte dus daar een A.N.V. En toen smolten beide samen. Hetteema ging van het Hoofdbestuur van het eerste over in het Groepsbestuur (voor Nederland) van het tweede. Groepsbestuurslid bleef hij, totdat hij in 1917, verkoos naar Gent te gaan als Hoogleraar van de daar gestichte Nederlandse Universiteit. Zo gaat zijn sympathie uit tot Friezen, Afrikaners, Vlamingen, vooral tot de op de tweede plaats staande, de onderdrukte, de tweede-rangsvolken, waarin meer van het oorspronkelijke, individuele bewaard is, dan in de leiding gevende Nederlanders-niet-Friezen (Hollanders?), Engelsen en Fransen. In dat individuele van de volken vindt hij terug, wat hem in't klein

op zijn Gymnasium in de jeugd trof, n.l. de innerlike kracht der persoonlijkheid. En tot de krachtigsten, de Afrikaners, diegenen, die zich onder zijn ogen het forst gehouden hebben in de wereld, voelt hij zich het meest aangetrokken na de Friezen, wier stillere, rustiger schijnende kracht - rustiger, omdat die zich vooral in 't verleden geuit heeft in forse daden - hun twintig eeuwen heeft laten blijven op dezelfde plek, waar de eerste Romein ze aantrof.

In woorden en geschriften heeft hij van die liefde getuigd; maar dat niet alleen: evenmin als zijn liefde tot het individuele bij het schoolkind, zijn eerbied voor zuivere beginselen en voor de vrijheid om daaraan uiting te geven, zijn zucht naar wetenschappelijk zuiverder teksten bij verlangen, eerbewijzen en liefdedwoorden bleven, maar zich omzetten in daden als de *Analecta*-serie, *Taal en Letteren* en de *Zwolse Herdrukken*, zo dweept hij niet, maar was bij voortdurend werkzaam in de *Zuid Afrikaanse Vereniging* en het Algemeen Nederlands Verbond, om te komen tot de daden der samenwerking en men zal er de bewijzen voor kunnen vinden in de notulen-boeken van de beide Verenigingen. En bovendien zullen er in Zuid Afrika stukken zijn en brieven die nieuwe bewijzen leveren¹. Immers in het begin van de 20ste eeuw was er sprake van dat hij professor worden zou aan de Universiteit op te richten bij Johannesburg. In een getypte autobiografie moet hij hiervan een en ander hebben meegedeeld, of de briefwisseling neergelegd, maar deze levensbeschrijving schijnt verloren te zijn gegaan.

Meer weten we van zijn *privaatdocentschap in de Friese Taal en Letterkunde* te Utrecht. Zo iemand in Nederland, dan kon hij daar aanspraken op laten gelden. Niemand had van 't begin af, zo veelzijdige studie van het Fries gemaakt. Gaf Prof. van Helten zijn 'Altostfriesische Grammatik' en Telting zijn 'Oud Friesche Rechtsbronnen' uit, hij, Hettema, voedde hier nog aan toe zowel zijn kennis van het Fries door alle tijden heen - hij sprak het ook - als de smaak voor zijn letterkunde, het begrip van de Friese mens en zijn eigenaardigheid. Meevoelen met de humor van zijn volk deed hem veel begrijpen, waar vreemdelingen met vraagtekens op de gezichten stonden. Gallée en Cosijn voelden vóór 30 jaar de behoefte al voor de studie van het Nederlands, dat er kollege gegeven zou worden in het Fries. Een professoraat kon dit toen - en nu? - niet worden: het was te duur en zou te weinigen tot voordeel zijn, rechtstreeks ten minste. Toen kwamen er ook van andere Universiteiten geruchten van gewenste privatdocenten in de Friese taal. Nu wist Gallée zijn slag te slaan voor Utrecht; het Oud-Studentenfonds hielp en in 1896 was het klaar.

1 Een enkel aanhalinkje: E.C. Pienaar, een voorman der Afrikaners, schrijft in een brief: 'Wat heeft die lektuur (*van Taal en Letteren n.l. JBS.*) 'n klaarheid gebracht in wat ik aldoor instinktmatig gevoeld heb'.

Minister Kuyper nam daarna de reis- en verblijfkosten voor het rijt over. - En de resultaten?

Ze zullen zitten in de persoonlijke herinneringen der betrekkelijk weinige studenten, ze zijn te vinden in de Jaarboeken en Almanakken der Utrechtse Hogeschool, ze staan op rijen in de goed geordende Friese bibliotheek te Utrecht, die vrij volledig is. Zo uit zich ook hier zijn organisatietalent evenals in het voornoemde en in de strijd voor vereenvoudiging. Verder zijn ze versholten, (en, na de ordening, maar voor enkelen voorlopig toegankelijk) in de geweldige massa boeken en schrifturen door Hetteema bij zijn dood vermaakt aan de Provinciale Bibliotheek van Friesland. Daar ligt persklaar een boek van 8-10 vel over 't *Friese Lied*, en gedeelte van een *Handboek over de Friese Letteren* in 3 dln, eveneens persklaar, met een studie over *Oud Friese Rechtsagen* van circa 8 vel, met nog veel meer, dat af te werken is. Tot zijn laatste levensjaar toe studeert hij in de Oud Friese Sagen en Letterkunde, en Waling Dijkstra, spreekt er over voor Volksuniversiteit en Provinciaal Utrechts Genootschap.

Dan echter is er al weer vrij wat in zijn leven gebeurd, zoals wij allen de schok der tijden hebben ondergaan. De oorlog brak uit, wij mobiliseerden: te Zwolle vlak bij de IJselbrug werd het onrustig. Op zijn initiatief stichtten een 80-tal notabelen te Zwolle een *steunkomitee*, dat zich onder de leiding van het A.N.V., afd. Zwolle plaatste en de achterblijvenden helpen zou. Hij schreef het A.N.V. te Dordt om voor het hele Nederlandse Volk zo'n steunkomitee te vormen (3 Aug. zie Zwolse krant); het is echter niet gebeurd. Er is op andere wijze in voorzien. In hetzelfde jaar echter schiep hij de *Kommissie van Ontwikkeling en Ontspanning voor Geïnterneerden* en werd daar voorzitter van. Van hem is het 'uitgewerkt projekt', dat in zijn geheel opgenomen is in het overzicht door genoemde kommissie uitgegeven na de oorlog, toen Dr. H. Fransen Hetteema al vervangen had, die naar Gent was vertrokken. Een in forse trekken weergegeven plan is het, voor studenten en afgestudeerden, maar ook voor de grote massa der overigen, waarin onder de leus: 't Individu behoudt zijn rechten' alle mogelijkheden en middelen worden omschreven, geestelike en stoffelike, die ten slotte tot doel moesten hebben, dat bereikbaar scheen: 'Aan de heropbouw mee te werken van hun vaderland'. Bouw van woningen in plaats van de vernielde, bezigheid die verveling bestrijdt, ontwikkeling en kennis, die voor achteruitgang behoeden, ze zijn alle te zamen in dit projekt verenigd, dat - helaas! - niet tot uitvoering kwam, maar toch meesterlik in elkaar gezet is en als een ideaal voor latere internerings-noodzaak kan bewaard blijven aan het Ministerie van Oorlog. Hiermee zat dus Hetteema drie jaren in een geheel andere atmosfeer; hij raakte los van zijn school en ziedaar, daar klonk de lokstem uit *Gent*. Ze wilden hem daar tot *professor* hebben in de *Nederlandse Taal en Letterkunde*.

kennen. Hij werd hoe langer hoe meer Fries, en steeds minder Hollander. Zijn Fries was tegen 't einde van zijn leven beter, zuiverder dan vroeger wel, toen strijd met niet-Friezen en werkzaamheden op Nederlands wetenschappelijk gebied er onwillekeurig veel Nederlands doorheenbrachten. Zo heeft hij zich meer en meer vereenzaamd teruggetrokken in het Friese gedachtenleven, in zijn Friese volk, en ten slotte in het Friese graf, waar maar enkele vrienden hem heen geleidden, te Midlum, bij Harlingen (10 Okt. 1922). Noch de Hogeschool van Utrecht, noch die van Gent, noch het Gymnasium te Zwolle, noch het Algemeen Nederlands Verbond, noch de Zuid-Afrikaanse Vereniging waren vertegenwoordigd. Om Gent? Het zou wel treurig zijn. Een van de verdreven Gentse hoogleraren schreef hem nog op 13 Sept.: 'Gij hebt in uw leven een daad gesteld (Gent!), die nu of eens belooning verdient'. Het is niet de enige daad van zijn leven geweest. Er zullen vele beloningen moeten vallen. Laat ik eindigen met een woord van een oud-leerlinge: 'Zijn leven: een voorbeeld en een opwekking om te zoeken naar het enige wat waarde heeft: de innigste kern van de mensenziel, het contact van de diepste onuitgesproken gedachten'.

April 1923.

J.B. SCHEPERS.

Bibliografie van F. Buitenrust Hettema.

1886. Oud Deventer (met Mr. A. Telting), Prov. Overijss. en Zw. Ct.; in 1906 verschenen als: Een bezoek aan een Nederl. stad door Dr. F.B.H. en Mr. A.T. 's-Grav. Mart. Nijhoff.
Volksetymologie; Friesche Volksalmanak.
Hoe men uitgeeft en verklaart, beoordeling van Stoett's Borchgravinne van Vergi, Ned. Spectator.
1887. Bloemlezing uit Middel-Friesche Geschriften, Leiden, E.J. Brill.
1888. Bloemlezing uit Nieuw-Friesche Geschriften, Leiden, E.J. Brill.
Fresiska, Taalk. Tsch. N° 1.
Dietsche kleinigheden Taalk. Tdsch. N° 1.
Bijdragen tot het Oud Friesch Woordenboek, Dissertatie, Leiden, E.J. Brill.
1889. Het Nederduitsch Glossarium van Bern, Middel-Nederl. Bibliotheek Moltzer, Leiden, E.J. Brill.
1890. Bloemlezing uit Oud-Friesche Geschriften, Leiden, E.J. Brill.
Spaens Heydinetje v. Jacob Cats, ZWOLSCHE HERDRUKKEN N° 1. Zwolle, Tj. Willink.
1891. Fresiska: De Tia-eth., *Tschr. v. Ned. T. en Lett.*
TAAL EN LETTEREN, 1^e Jaarg. Zw. Tj. Willink, REDAKTIEWERK van 16 jaargangen.
De aangesproken persoon, T. en Lett. 148 vlg. (B.H.).
Bloeml. uit Mndl. dichters, Woordenlijst, ed. Penon, Stoett, T. en Lett. 74, (B.H.).
Bekn. Etymol. Wdb. d. Ned. Taal, door Prof. J. Vercoullie, T. en Lett. 237 (B.H.).
Polemiek in Zwolsche Courant over de Tentoonstelling in Den Bosch en VIIe Bliscap v. Maria.
1892. Fresiska, *Tschr. v. Ned. Taal en Lett.* N° 4.
ANALECTA, Dr. B., dl. I en II, Utrecht, Honig.
Wanneer zijn de Friesche Wetten opgesteld, avondvoordracht Friesch Genootschap (1890), Rechtsgeleerd Magazijn 341.
Uit de Spraakleer, B.H., [A] T. en Lett. blz. 313 vlg.
Die Bouc v. Seden door Dr. W.K.D. Suringar, bespr. T. en Lett. 241.
Die hystorie v. Reynaert die Vos, door J.W. Muller en H. Logeman, T. en L. 380.
1893. Voorbericht bij het Prospectus, FRIESCH WOORDENBOEK (Waling Dijkstra en F.B.H.), Leeuw., Meyer en Schaafsma.
Hoger Onderwijs buiten de Universiteit, Prov. Overijss. en Zw. Ct. Fosite, Fosete, Foste, *Tschr. v.N.T. en Lett.* N° 4.
Uit de betekenis-leer (B.H.), Taal en Lett., 153 vlg.
Maerlants werken, beschouwd als spiegel v.d. XIIIe e., (Dr. J. te Winkel). T. en L., 53.

1894. Analecta, Dr. B., 2^e druk, Utr. Honig.
Uitgeven en verklaren, (B.H.), over Sente Brandane ed. Bonebakker, T. en L., 380.
Voorgeschiedenis v. 't Germ., Kluge-Kern, (B.H.), T. en L. 189.
1895. 't Fries en z'n studie, Voorlezing Fries Genootschap, Gedrukt Gids.
FRYSKE BYBLETHEEK, Starters Frysk, Utr. Honig.
Een Algemeen Nederlands Verbond, Vragen v.d. Dag. Later Vlugschrift van het A.N.V. N° 5.
Verslag Taal- en Letterk. Kongres te Antwerpen, Prov. Overijss. en Zw. Ct.
Uit de Spraakleer, B. Over naamvallen, (B.H.), T. en L. 37 vlg. 247.
Gesch. der Nederl. Letterk. door Dr. J. ten Brink, (B.H.), T. en L. 301.
Geïll. Encyclopedie (Jan Brouwer); Voll. Wdb. der Ned. T. (R K. Kuipers), id. 215.
Bekn. Ned. Spraakk. (P. Kat Pz.), (B.H.), id. 382.
De vaderl. volksschool tijdens de Republiek (J. Koopmans), (B.H.), id. 383.
Wetenschap, Letteren en Kunst in Nederland, voorn. in de XIXe eeuw (B.H.), id 383.
1896. Lieder en van Bredero, ZWOLSCHE HERDRUKKEN, 2^e REEKS, I/II, Zwolle Tj. Will.
't Fries en z'n studie, Gids.
Gijsbert Japicx, Fryske Bybletheek, Utr. Honig.
- 1896-1899. Friese Plaatsnamen, tegelijk een bijdrage tot de oude Aardrijkskunde van Friesland, Nomina Geographica Neerlandica dl. IV, uitg. Kon. Aardr. Genootschap.
1896. Uit de spraakleer C, over spelling (B.H.) T. en L. 103.
Bekn. Spraakleer v. 't beschaafd Nederlands. De Spelling, (B.H.), T. en L., 121.
De Limburgsche Sermoenen (Dr. J.H. Kern Hzn.), (B.H.), T. en L., 263, 311.
Geschichte der Karolingischen Malerei, ihr Bilderkreis und seine Quellen, ongetekend, zie inhoud, (B.H.), T. en L., 62.
Polemiek met Dr. F.A. Stoett over Bergsma's Hoofd's Warenar en Schijnheiligh. Pantheon uitgave, T. en L. 63.
Jongenslektuur, 1, 2 en 3, ongetekend, zie inhoud, (B.H.), Taal en L. 141.
Latijnsche termen in het dagelijksch Leven (Adagiarius), Kobolden, fant. vertell. (Jonas Lie), Blanke duiven (Hel. Sw.), Ritmeester Brand (M.v. Ebner Eschenbach (B.H.), T en L. 206. 207.
Sedert Potgieters dood (Pol de Mont), Prozastukken (v.d. Bosch), Leuvensche Bijdragen, Mr. W. Bilderdijk's dichtwerken (Dr. J.v. Vloten), (B.H.), T. en L. 335.

1897. Rede Taal- en Lett. kongres te Dordrecht, niet gehouden, wel gedrukt in de N. Rott. Ct.
Over spreek- en schrijftaal, (B.H.), T. en L., 372 vlg.
Bastaardwoordenboek (Jan Broeckaert), (B.H.), T. en L., 313.
Den-appels (J.L. Ketelaar Jzn.), Zwarte Vlinders, (Mevr. M. Snijder van Wissekerke, (B.H.), T. en L., 64.
Proza v.d. Ouden Heer Smits, (Dr. B.), Schiedam, Roelants.
1898. Uit de Praktijk I. Spreekoefeningen door Dr. B., T. en L., 15 vlg
Hoe men uitgeeft en verklaart, Vondel's werken, Unger, (B.H.), T. en L. 35.

- Iets over Bredero. F. Buitenrust Hetteema, T. en L., 65 vlg.
 Inleiding tot Dichterstudie, (Dr. B.), T. en L., 209 vlg.
 Organisatie v.o. Onderwijs? (B.H.), T. en L. 516 vlg.
 Buitenbeentje, Woordverklaring, (B.H.), T. en L. 457.
 Zedelijke opvoeding, (I. Kooistra), (B.H.), Het Leemen Wagentje, (J. Ph. Vogel)
 ib. 58.
 Jongenslektuur, Afgoden, (A. Ekker), (B.H.), T. en L. 111.
 Over de Toneelspelen v. Duym, (K. Poll), Beter onderwijs enz.,
 (J.W. Gerhard), Der Urquell, Monatschrift Volkenkunde, Tijdschrift, (B.H.),
 T. en L., 347 vlg.
 Nederl. Spraakkunst (Kummer), Studiën zu den ältesten germ. Alfabeten (W.
 Luft), (B.H.), id. 397.
 Analecta dl. V, Inleiding tot dichterstudie door Dr. B., Utrecht, Honig.
 1899. Ons Onderwijs in het Nederlandsch I, Uit de Praktijk II-V, (Dr. B.), T. en L.
 1, 34, 123, 267, 329.
 Kleinigheden uit de Spraakleer (B.H.), id. 12, 33, 119, 122, 311, 443, 481.
 Asselijns Jan Klaesz, (B.H.), T. en L. 48.
 Analecta, dl. III door Dr. B., Utrecht, Honig.
 In iemands schaduw niet kunnen staan. (B.H.), T. en L. 125.
 Naschrift bij Als klokspijs, (v. Moerkerken), (B.H.), T. en L. 169.
 Over Vondel's Leeuwendalers, (B.H.), T. en L. 351.
 Gallicismen in het Zuid Nederlands, (Willem de Vreeze), (B.H.), T. en L. 373.
 Leeuwendalers van Vondel, Zw. Herdr. Zw. Tj. W.
 Pic Nic in Proza uit de Nieuwe Gids, 2^e druk, Dr. B., Amst. v. Looy.
 Inleiding Friesch Woordenboek (gedeeltelik) uit Prospectus overgenomen.

1900. Analecta dl. IV door Dr. B., Utrecht, Honig.
De Bewerking van het Friesch Woordenboek, Museum.
Jan Klaasz. of Gewaande Dienstmaagd, (met K. Poll), Zw. Herdr., Zw., Tj. W.
Mededelingen over de Geografische Indeeling v.h. Noorden v. Overijssel.
Werken Vereen. v. Overijss. Regt en Gesch.
't Nederlands en z'n studie, F. Buitenrust Hetteema, T. en L., 1, 49, 361.
Grammaire raisonnée, (B.H.), T. en L., 25, 407.
Alhier, (B.H.), T. en L., 30.
Zuid-Afrika en Oud Friesland, (B.H.), T. en L. 37.
Nieuw Nederlandse verskunst, (B.H.), T. en L. 38.
Nederlands en Afrikaans, (B. H.), T. en L. 251.
Individuele zelf-opvoeding en dwang, (B.H.), T. en L. 263.
Iedealisme? (B.H.), T. en L. 348.
't Nederlandse volk en z'n opvoeding, (B.H.), T. en L. 506.
Analecta I, II, III, (Dr. B.), T. en L. 47.
Lees- en Taalboek, (v.d. Bosch en Meyer) (B.H.), T. en L. 174, 175.
Jongenslektuur, (B.H.), T. en L. 221.
La Hollande, (B.H.), T. en L. 276.
De nieuwe bibliotheek voor de jeugd, (Stamperius), De Zoon v.d. dorpsmid
(Krienen), (B.H.), T. en L. 315.
Entwurf einer Deutschen Betonungslehre, (Reichel), (B.H.), T. en L. 355.
Unsere Muttersprache, (Weise), (B.H.), T. en L. 458.
Natuur en Leven, (Bastiaanse), (B.H.), T. en L. 507.
Het oude Nederl. Lied, (F.v. Duyse), (B.H.), T. en L. 556.

1901. Welluidendheid, hiaat en medeklinkers, (B.H.), Taal en Lett. 73.
 Het abel spel, de Esmoreit, (B.H.), Taal en Lett. 209.
 't Woord 'fiets', (B.H.), Taal en Lett. 407.
 Onze spreektaal, (B.H.), Taal en Lett. 533.
 Drepelmeid, (B.H.), Taal en Lett. 542.
 Geïllustreerd Woordenboek der Ned. T., (Kuipers), (B.H.), Taal en Lett. 455.
 Het dialect v. Elten Bergh, (Bruyel), (ongetekend), T. en L. 251.
 Gothische Casus Syntaxis (v.d. Meer), (ongetekend). T. en L. 330.
1902. Analecta VII. Dichterlijk Nederlandsch, VIII en IX. Inleiding tot Literatuur studie (dl. I en II) door Dr. B., Utrecht, Honig,
 Die Niederländische Lyrik von 1875-1900 (Hauser), (B.H.) T. en L. 298.
 Het Leven der Taal, (v. Malssen), (B.H.), T. en L. 507.
 De Upstalboom Vergadering, rede Prov. Utr. Gen. v. Kunsten en Wijsbeg.,
 Rechtsgeleerd Magazijn.
 Verslag Taal- en Lett. Kongres te Kortrijk, Telegraaf.
 Wat er tegen is en er voor, Rede kongres Kortrijk, zie Verslagen Kongres,
 later uitgave v.d. Vereniging tot Vereenv. v.o. Schr.
 FRIESE LITERATUUR¹), (1 Des.), voortgezet bij tussenpozen tot 1906, Leeuw.
 Ct.
- 1 Friese litteratuur (Leeuw. Ct. 1902-1906).
 I. 1 Des. 1902. Inleiding.
 II. 15 Des. 1902. Alwer hwet nijs, O. Nieuwenhuis.
 III. 16 Jan. 1903. Sokke mar mear. Inleiding.
 IV. Swanneblommen.
 V. 25 April 1903. Sljucht en Rjucht.
 VI. 19 Junie 1903. Selskip f. Fr. T. en Lett.
 VII. 30 Junie 1903. Antwoord aan O.H. Sytstra.
 VIII. 6 Julie 1903. Tsjibbe Gearts.
 IX. 26 Okt. 1903. C. Wielsma.
 X. 25 Des. 1903. For yens neiste, Schuitmaker.
 XI. 29 Febr. 1904. Sljucht en Rjucht, dat giet er mei.
 XII. Swanneblommen.
 Tjibbe Gearts v.d. Meulen. 1824 6 Mei 1904.
 XIII. 22 April 1904. De Fryske Husfreun.
 XIV. 4 Julie 1904. Gerben Postma.
 XV. 24 Okt. 1904. Maertebloom, Schuitmaker, Fen in âlde kwael genezen, Hagen, Op 'e planken en for 't boerdsje.
 XVI. 17 Des. 1904. Hjar twade Mem. G. Jepkema.
 XVII. Febr. 1905. As jimme it lije meie.
 XVIII. Swanneblommen.
 XIX. 8 Mei 1905. Nog eens Sljucht en Rjucht.
 XX. 23 Sept. 1905. Boun fer jongere Friezen.
 XXI. 6 Nov. 1905. Forjit my net - G. Jepkema.
 XXII. 20 Nov. 1905. Friese Psalmen.
 XXIII. 4 Des. 1905. De Slaven, Schuitmaker, It Boerke, T.E. Halbertsma.
 XXIV. 9 Des. 1905. Hwa is hjir baes, J.v.d. Tol.
 XXV. 21 Des. 1905. Japik Bûterblom, T.E. Halbertsma, As jimme 's lije meie.
 XXVI. Maart 1906. Sljucht en Rjucht.
 XXVII. 30 April 1906. Swanneblommen, 1906.
 XXVIII. 28 Mei 1906. P. Janzen Szn. (Forjit mij net, Maeye).
 XXIX. 4 Junie 1906.
 XXX. 9 Julie 1906. Friese zang.

1903. Nederlandse Taal, Proeve v.e. Nederl. Spraakleer, (met J.G. Talen en R.A. Kollewijn), Zwolle, Tjeenk Willink.
 Altfriesisches Lesebuch, Dr W. Heuser, Bespreking Museum 327.
 Des Gheestes Lusthof, (B.H.), Taal en Letteren 227.
 Deftig, (B.H.), Taal en Letteren 473.
 Van den Vos Reynaerde, Tekstuitgave (met J.W. Muller), Zw. Herdr., Zw. Tj. W.
 Nederlandse woordelijst volgens de beginselen van de Vereniging tot Vereenv. v.o. Schrijftaal, samen met R.A. Kollewijn, - en J.J. Salverda de Grave, Zwolle, Tjeenk Willink.
 Spelen van Cornelis Everaert (Muller en Scharpé), (B.H.), Taal en Letteren, 426.
1904. Pic Nic in Proza, 3e druk, 2 dln., Dr. B., Amst., S.L. van Looy. Waarom Volkstaal, waarom 't Fries bestudeerd, Amst. Holkema en Warendorf.
 Intreerede als Privaat Docent in de Friese Taal en Lett. te Utr., Groot Nederl. De 'Fryske Selskippen' buiten Friesland, 2 stukken, Alg. Handelsbl. 7 en 19 Sept. overgenomen in Die Erde; verbeterde (2e) druk Heimatkunde 1906/07.
 Uit alle de werken van Jacob Cats, Utrecht, Kemink en Zn.
 Een Praktikus uit de XVIIe e. (B.H.), Taal en Lett. 361.
 Een en ander over Jacob Cats, (B.H.), Taal en Lett. 438.
 Iets van de Vos Reinaerde, Taal en Lett. 499.
1905. Friezen en Oranjes, Leeuw. Ct. 2 Oct.
 Twee Friezen, (Gijsbert Japicx en Ds. J.H. Halbertsma), Groot Nederland.
 De oude en nieuwe Methode van Taalstudie, (B.H.), Taal en Lett. 38, 87, 151, 200.
 Pijpegaal, (B.H.), Taal en Lett. 60.
 Von der kulturwelt der deutschen Schule, (Bonus), (B.H.), Taal en Lett. 63.
 Über das Wesen des komischen, (Jahn), (B.H.), Taal en Lett. 110.
 Geschiedenis van het Drama en Toneel in Nederland, (Worp), (B.H.) Taal en Lett. 479.
 Boerenstudenten, (Garborg), (B.H.), Taal en Lett. 482.
 Over Reynaert, (B.H.), Taal en Lett. 158.
 Handbook van vreemde woorden, uitdrukkingen, (B.H.), Taal en Lett. 574.

1906. Een Bezoek aan een Nederlandse stad door Dr. F.B.H. en Mr. A. Telting, overgedrukt uit Zw. Ct. 1886, 's-Gr. M. Nijhoff.
- Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel enz. I. (Worp), (B.H.), Taal en L. 41.
- Geuzenliedje, (B.H.), Taal en L. 221.
- De oude en nieuwe methode v. Taalkunde, (vervolg 1905), Taal en L. 341.
- Mr. Willem Bilderdijk, (B.H.), Taal en L. 385.
- Naschrift Willem Bilderdijk, (B.H.), Taal en L. 412.
- De naam Bilderdijk, Taal en L. 415.
- Nog weer Bilderdijk, Taal en L. 491.
- Die friesische stammeseigenart und die 'Fryske Selskippen' auszerhalb Frieslands, veröfentlichungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe S. 48 flg.

1907. Bijbellektuur in 't Fries, uit Ned. Spectator, verbeterde uitg. 1907, Amst. J.M. Meulenhoff.
NEDERLANDSE LEKTUUR, Oude Sientje v. Justus v. Maurik, De famielie Stastok, Hildebrand, Amst. Höveker en Wormser.
1908. Taal- en Dichterstudies, Zwolle, Tjeenk W.
Een 'In Memoriam', (over Mr. A. Telting), Prov. Overijss. en Zw. Ct.
Een paar oude Friese Bruiloftssangen, Navorscher 94 vlg.
1909. Van den Vos Reynaerde, dl. II, Inleiding. Aantt. Wdb., Zw. Herdr., Zw. Tj. W.
Korte stukjes: Uitvindingen, Poberafijten, Middeleeuwse Pasteurgenezing, een Archaïsme, In Apollo verzaemt enz., Kooplui in de XVIIe eeuw, ondertekend B.H. of H., Navorscher.
1910. Mr. Jacob v. Lennep op Kongressen, Rede Taal- en Lett. Kongres Maastr. Nieuwe Gids.
1911. Coster's Eerste Nederduytsche Academie, Gids.
H.M. Kleerkoper, Bibliografie v. Starters Werken, Bespreking Museum. Over Jacob v. Lennep, Groot Nederland.
Starter en het Verbod van Toneelspelen, Vlaamsche Gids.
Korte stukjes: 't voornw. 'Du', Oost en West, Oude Leerboeken, get. B.H. of H., Navorscher.
1912. Pieter Jelles-Joun. Utr. Dagbl. 23 Febr.
Het Vermaeck der Jeugt, 2 stukken. Het Boeck.
1913. Nederlandse Taal, Proeve v.e. Ned. Spr. (met J.G. Talen en R.A. Kollewijn) 2^e druk.
Een ontvluchting en 'blijde Incomste' in de XVe eeuw, Navorscher 26.
De Kudrun in Friesland, Navorscher 28.
1914. Oude Glossen en hun betekenis, uitg. Kon. VI. Akad., 's Grav. M. Nijhoff.
1916. 't Friese Lied, Groot Nederland.
Bevordering van de knutselkunst (Tentoonstelling van werk van Geïnterneerden te Nijmegen) Nijm. Ct.
1918. Niet ondertekend stuk over de Vlaamsche Toestanden, N.R. Ct. 12 Jan.
Gerbrand Adr. Bredero, Openings Kollege v.d. VI. Hogeschool te Gent, Gentse Studenten Almanak.
Hwer it op oan komt, niet gehouden rede bij de Gearkomste van Fryske Nationale Selskippen, in 3 st., Leeuw. Nieuwsblad 29 Aug., 30 Aug., 2 Sept.
Bredero's Laatste toneelwerk, Tschr. v. Taal en Lett. Tilburg.
1919. Noach en zijn kinderen en Willebrordus' bekeringspreek (B.H.), Navorscher 301.
Generaal Botha - In herinnering, Prov. Overijss. en Zw. Ct. (B.H.), 9 Sept.
1920. Over Oud Friese Letterkunde, rede Prov. Utr. Gen., Tschr. v. Taal en Lett. Tilburg (1921).
Oud Friese Litteratuur, Seth en Delbora's Profetie, Navorscher 180.
Ibid., Thet Frêske Riim en Alvin's Tractatus, Navorscher 186 vlg.

1921. Oud Friese Letterkunde, 2 stukken, Tschr. v. Taal en Lett. (Tilburg).
Over Waling Dijkstra en zijn werk, rede Prov. Utr. Gen., Aantt. Prov.
Utr. Gen. (1921).
V.d. Vos Reynaarde, tekstuitgave, 2^e druk, (alleen, zonder J.W. Muller).

Bundel Aardrijkskundige Studies, Bespr. Prov, Overijss. en Zw. Ct
De Dawech bij Amersfoort, Navorscher 262.

1922. Humoristen, Dr. B. NEDERLANDSCHE SCHRIJVERS N°3, Zw. Tj. Will.
Boshoff's boek over 't Afrikaans, Bespr. Onze Eeuw.
Verslagen Kluiver en Muller, Aant. en krit. Utr. Dgbl.
Rimen en Teltsjes, Prachtuitgave, Bespr. Nieuwe Gids (Desember
verschenen).

Wat ik niet kon vinden was: in Nederlandse tijdschriften een stuk in het Tschr. voor
Volkskunde, iets in de Groene Amsterdammer *over Friese voordracht* en '*t Fries
Boerehuis van Uilkema*, ergens? een fuieton *over Waling Dijkstra*. Navorscher: *over
Starter* uit Archieven, dito *over Hollandse Letteren*, en *losse aantekeningen uit het
Harlinger archief*, ook over *Oude Leerboeken*, Tschr. v. Nederl. Taal en Letterkunde:
Dietse kleinigheden en over '*t OeralindaBok* in 't Handelsblad.

In buitenlandse tijdschriften: vóór 1900 Germania *Oude druk Friese Wetten
gekollationeerd*, dito: Paul Braune's Beiträge: '*t Oud Fries Woordenboek* en in het
Zschr. des Vereins für Niederdeutsche Sprachforschung: *iets uit een medies tijdschrift*.

Levensbericht van Dr. A. Kuyper.

De naam van Dr. A. Kuyper dekt een geheel tijdvak in de geestelijke ontwikkelingsgeschiedenis van ons volk.

Geestesgaven zóó buitengemeen; een karakter zóó marquant; een werkkraft zóó fabelachtig; een wil zóó heroisch; zouden een man, die zóó hooge ambten bekleedde en wiens patriarchale levensduur hem een zóó constanten invloed verschafte, op zichzelf reeds een ruime plaats in de geschiedenis van zijn volk verzekeren.

Doch dit alles volstaat niet, om den onuitwisbaren indruk te begrijpen, dien hij op zijne tijdgenooten heeft gemaakt; de diepe verbittering, die hij bij zijn tegenstanders, de onwankelbare liefde, die hij bij zijne aanhangers heeft gewekt.

Dit vordert een nadere verklaring. Kuyper was een belangrijk staatsman; een voortreffelijk literator; een oorspronkelijk theoloog; een geniaal journalist; maar deze werkzaamheid was voor Kuyper slechts het middel ter bereiking van één centraal doel: het tot samenhangend wetenschappelijk, religieus en politiek bewustzijn brengen van een verscholen, en als achterlijk verachte groep van het Nederlandsche volk.

Deze conceptie stempelt Kuyper tot een der weinige waarlijk geniale persoonlijkheden, die Nederland in de vorige eeuw heeft opgeleverd; en het is als schepper, - als 'Créateur de valeurs' - dat Kuyper moet worden beoordeeld.

Het kan mijn taak niet zijn, in de weinige bladzijden, die mij voor dit levensbericht zijn toegemeten, een volledig verslag van Kuyper's levensloop en levensarbeid te geven.

Ik meen daarom goed te doen mij te bepalen tot het naar voren brengen van Dr. Kuyper's invloed op ons nationale leven en wel zoo, dat zich daaruit èn de sympathie èn de antipathie ten opzichte van zijn persoon en werk zielkundig laat verklaren.

Het Gereformeerde volksdeel ten onzent ziet hem als den Leider, aan wien het zijn bewustwording dankt van de ideëele cultuurgoederen, die het, zonder dat het er zich bewust van was, in zijn Religie bezat; de Religie, welke hij het heeft doen verstaan als 'het Christendom van groote keur'.

Het liberale volksdeel ten onzent ziet hem als den Demagoog,

die, exclusief partijman en disciplineerd partijregeerder, toen het aan het liberale régime gelukt was de in onze volkshistorie gegronde veelvormigheid van ons nationale leven al meer te nivelleeren en dat nationale leven het stempel der eenvormigheid op te drukken, er dat stempel af heeft gerukt en daardoor in den juichtoon der neutraliteit een wanklank heeft gebracht.

Doch hoe men hem ook beschouwt van de ééne of van de andere zijde, altijd staat hij, door zijn invloed op ons nationale leven, voor ons als een nationale figuur.

En dat niet slechts in dien zin, dat zijn arbeid tenslotte het nationale leven verrijkt heeft, maar ook zóó, dat Kuyper zelf van het nationaal karakter van zijn levenswerk immer diep overtuigd is geweest.

Wellicht wekt deze uitspraak verwondering. Ten onrechte echter. Dat zijn tegenstanders, bij zijn leven, hem het nationaal karakter van zijn werk betwistten, is niet onbegrijpelijk. Doch, is het te veel gevegd, nu deze machtige strijder tot zijn rust is ingegaan, ook voor hem een ruimere beoordeeling van zijn levenswerk te vragen, dan hem in de hitte van den strijd is te beurt gevallen; een ruimere waardeering te verlangen dan tot uitdrukking komt in het zoo vaak gehoorde: ‘partij-formeerder en partijregeerder?’

Zonder twijfel: Kuyper was beide. Zoo goed als Thorbecke. Zoo goed als elk Staatsman, die in de geschiedenis van zijn volk een spoor nalaat. Doch het is het gevolg van bekrompenheid daarvoor het nationale in Kuyper's persoonlijkheid voorbij te zien.

Het is dit nationale in Kuyper, niet *ondanks* maar *krachtens* zijn arbeid als partijman, dat ik in de volgende regelen wil trachten te doen uitkomen.

Kuyper's geboorte - 29 October 1837 - valt omtrent den tijd, waarop de Nederlandsche eenheidsstaat eindelijk geconsolideerd was. Niet 1815, maar 1839 - het einde van het conflict met België, waarin het Nederlandsche Volk voor 't eerst als eenheidsnatie naar buiten was opgetreden - moet als zoodanig beschouwd worden. De zorg voor de, door zoo zware offers verworven nationale eenheid, was meer en meer het hoofddoel van het toen levende geslacht geworden. Niets werd méér gevreesd, in den kring der weldenkenden, dan de ‘Staatspartij’ en de ‘Godsdiensttwist’ die met ‘geweld of list’ die eenheid weer zou willen verscheuren. Geestelijke neutraliteit als politiek beginsel was van die psychische en fysieke afmatting de natuurlijke expressie en het is geen wonder, dat het streven openbaar werd om de machtsmiddelen van dien eenheidsstaat te bezigen tot versterking dier eenheid door hen, die men de belagers er van achtte te zijn, te vernietigen.

Vandaar de organisatie van de publieke school en de publieke kerk door de overheid volgens het type van dien staat zelf;

vandaar de vervolging der afgescheidenen, en de tegenstand tegen de vrije school. Nimmer is burgerlijke vrijheid in ons land geringer geweest, dan in de eerste halve eeuw na de herwonnen onafhankelijkheid; de stroom van het nationale leven scheen uitgemond in een poel zonder afwatering.

Begrijpelijk, dat het jongere geslacht, dat met geen mogelijkheid een toekomst kon zien, zich met voorkeur naar het verleden wendde om de bronnen en oorsprongen van het eens zoo krachtige nationale leven op te sporen.

Groen ging, met zijn historische studiën vóór; Bakhuizen riep het volksleven der zeventiende eeuw voor ons op; Potgieter verwerkte deze elementen in de literatuur. En deze nationale begeerte bleef geenszins tot enkele kringen beperkt, maar greep door het volksonderwijs ook de bredere massa van het opkomend geslacht aan. Ook Kuyper heeft als knaap den invloed van die nationale renaissance ondergaan. Een droevig beeld van achteruitgang en verlatenheid was de haven van Maassluis, waar hij tot de jaren des onderscheids kwam; doch zijn verbeelding bevolkte alras haven en rivier met driemasters; de kaden als van ouds met Cats' Pikbroeken. Trok ook hem, naar hij later placht te verhalen, het hart in die jaren niet naar zee, waar een frisschere wind woei dan in het duffe Vaderland?

Aan de Universiteit mocht dit jeugdverlangen spoedig vergeten zijn: ook daar in geheel andere verhoudingen dezelfde toestand en dezelfde reactie. Ook daar had het ondiepe supranaturalisme, dat in een van der Palm zegevierde en het onwezenlijke idealisme, waaruit, via van Heusde, de Groninger school voortkwam, plaats gemaakt voor het onbestemd verlangen naar iets kernachtigers, dat een Scholten deed terugrijpen naar de historische leer van de Vaderlandsche Kerk.

De invloed van Scholten, door Kuyper zelf meermalen herdacht, kan niet hoog genoeg worden aangeslagen, maar tevens niet eng genoeg worden begrensd. Kuyper zelf heeft dien invloed in zijn *Confidentie* met zielkundige fijnheid geschetst. Beiden voelden zich aangetrokken tot de Gereformeerde dogmatiek, doch beiden hebben op deze studie in geheel tegenovergestelde richting gereageerd. Scholten, zelf beïnvloed door de speculatieve filosofie van Hegel en het onderwerp uitsluitend als wetenschappelijk object beziende, legde in de Gereformeerde dogmata een pantheïstisch-deterministischen zin. Het was hem tenslotte te doen om een nieuwe leer: de leer van Scholten, waarvoor de historische leer der Hervormde Kerk slechts als stramien diende.

Zijn houding tegenover het historisch gegeven bleef bovenal kritisch.

Ook bij Kuyper was dit aanvankelijk zoo. Zijn, op aansporing van De Vries ondernomen, beantwoording der bekende Groninger prijsvraag staat, naar hijzelf in zijn *Confidentie* mededeelt, nog tegenover de stof. 'Wel had ik met Calvijn, wel had ik met à

Lasco kennis gemaakt, maar hen lezend kwam het nooit in mij op te denken, dat dit nu waarheid was. Mijn hart stond er nog tegen. Ik las en bestudeerde ze voor een historisch vraagstuk over een formeele kwestie en scheurde hun Kerkelijke inzicht eenvoudig van hun levenswortel af'. (Confidentie blz. 46).

Doch al spoedig verandert Kuyper's houding geheel. In Beesd komt hij in aanraking met het eenvoudige volk, met menschen in wie hij de denkbeelden, die hij tot nog toe uit doode boeken heeft leeren kennen, als levenswaarde en levenskracht gewaar wordt. Zijn studie stelt hem, beter dan vele zijner tijdgenooten, in staat, deze denkbeelden te begrijpen. Maar het wordt hem al spoedig duidelijk, dat het hier geen zaak van *begrip* maar van *beleven* geldt. Zijn liefde voor het verleden, zijn bewondering voor de gouden eeuw onzer geschiedenis moesten hem wel vaak min of meer bewust de vraag doen stellen: waaraan ontleent toch dit voorgeslacht zijn geestelijke kracht? Een overtuiging waarmee men een nieuwe wereld scheppen kon, moest toch wel krachtiger zijn dan die welke ons machteloze geslacht beheerscht!

Hier nu, in zijn eerste gemeente, doopte hij de hand in de onvertroebelde bron dier oude volkskracht. Uit zijn 'Confidentie' blijkt, dat de Gereformeerde leer aanvankelijk nog niet zoozeer zijn intellect bevredigde. Eerst allengs, naar eigen bekentenis, is die Gereformeerde leer volkomen zijn persoonlijk bezit geworden. Maar wat hem dadelijk trof was de onmiskenbare *werkelijkheid* van dit volksgeloof; was de realiteit van een geestelijke kracht, die het geheele leven beheerschte en doordrong.

Deze bewondering, deze eerbied, ook het gevoel van eigen kleinheid aan den kant van Kuyper, waren de middelen die leidden tot het doen der besliste levenskeuze.

Het moet hem - uit zijn Confidentie blijkt het - niet gemakkelijk gevallen zijn, den man met het brillante intellect. Doch zoo aan iemand, is aan Kuyper het woord bewaarheid, dat men zijn ziel slechts kan behouden, door haar te willen verliezen. Deze overgave is de groote genade in Kuyper's leven geweest; de kern van de kracht, die hem levenslang heeft gesterkt. Het intellect was voor Kuyper voortaan niet meer de *bron* der kennis, maar slechts een middel waardoor het gekende werd bearbeid. De bron der kennis bleef sedert voor Kuyper het Woord der verzoening, in dien absoluten vorm, dat de ziel er rust in vond. De arbeiders in Beesd hadden hem in hun plat-Betuwsch denzelfden klank doen hooren, die ook uit het keurig Latijn van Calvijn opklonk. In die eenvoudige landlieden op een achterlijk dorp vond hij Calvijn terug, eeuwen nadat de groote leeraar ter ruste was gelegd. Zijn naam was er niet of nauwelijks bekend, maar zijn leer hadden zij begrepen en vastgehouden. De geestelijke kracht van die leer, eerst bloot waargenomen, toen ervaren, herkende Kuyper dadelijk als dezelfde kracht, waaruit het nationale Paradise Lost, onze Gouden Eeuw, geleefd had.

In stede van Dominus van Beesd werd hij nu discipel. Deze overgave besliste over zijn leven. En door die overgave aan het eenvoudig geloof van het Gereformeerde volk werd hij tenslotte de *leider* van dit volk.

Deze bekeering van Kuiper is het groote wonder in zijn leven geweest, zonder hetwelk men het rechte inzicht in zijn verder leven niet verkrijgen kan.

De erkenning van de leiding Gods in het leven is wellicht nimmer geheel afwezig bij wie een teeder gemoedsleven heeft. Bij Kuiper treedt die erkenning telkens naar voren. Een wonder was voor hem zijn kennismaking met Pietje Baltus, het vrouwtje van Beesd. Een wonder was de vondst, geheel onverwachts, van het noodige materiaal voor zijn prijsvraag. Een wonder niet minder de kennismaking, juist op een kritisch oogenblik in zijn religieus leven, met den roman: 'The Heir of Redclyffe' en in zijn ministerieel leven in later jaren het aantreffen, tijdens de spoorwegstaking, van een geschrift, dat hem inzake de problemen, waarvoor hij zich toen gesteld vond, den juisten weg scheen te wijzen.

Het geloof in die leiding was voor hem de vaste burcht, waarop hij zich bij alle moeilijkheden in zijn leven terugtrok. In dat kinderlijk vertrouwen openbaarde zich een der aantrekkelijkste zijden van zijn persoonlijkheid.

Deze zijde van zijn gemoedsleven verklaart tevens een geheel andere eigenschap. Men heeft Kuiper, in zijn openbare leven, vaak intellectueele hooghartigheid en onchristelijke hardhandigheid verweten. Die schijnbare hoogheid was echter het gevolg van het diepe bewustzijn dat hij niet streed voor *eigen* denkbeelden, maar dat hij slechts de representant was van denkbeelden, wier verhevenheid elke persoonlijke consideratie klein schijnen deed.

En zijne schijnbare hardhandigheid in den strijd was slechts de vaandeltrouw van wie eigen en anderer wonden voor niets doet achten, indien slechts de eer van het veldteeken behouden wordt.

Toen Kuiper in 1867 oit zijn Beesder afzondering naar Utrecht geroepen werd, bracht hij, overgeplaatst in het midden van den politiek-kerkelijken strijd dier dagen, reeds het kostbaarste mede, wat hij in zijn leven bezeten heeft: zijn eenheid met het Gereformeerde volk.

Zijn levensdoel stond reeds vast: de ontwikkeling van zijn eigen persoonlijkheid zou voortaan samen vallen met die bevordering van de geestelijke kracht van het Gereformeerde volk.

Die taak was van den aanvang af tweeledig. Zij vereischte eenerzijds een ontwikkeling van die kracht in overeenstemming met haar eigen aard: zij vorderde anderzijds de oplossing der vraag op welke wijze die kracht, eenmaal tot hernieuwd leven gewekt, weer *in het nationale leven van ons Volk* tot invloed zou worden gebracht.

Het eerste deel van Kuyper's taak was niet aan een bepaalde periode van zijn leven, ja, zelfs niet aan zijn leven zelf gebonden. Hij heeft ontzaggelijk veel bijgedragen tot den uitbouw van de nieuwere Calvinistische gedachte, maar het hoogste wat hij op dit gebied heeft bereikt is wellicht, dat hij zoo talrijke problemen aan een bezielde groep jongeren ter verdere bearbeiding heeft nagelaten. De ontwikkeling van beginselen is nu eenmaal een zaak van langer duur dan de spanne tijds, die den enkeling is toegemeten.

Wel kan men zeggen dat reeds van den aanvang af Kuyper zich bewust is geweest van het *universeel* karakter van de geestesrichting, die hij in het volksleven tot nieuwe gelding hoopte te brengen. Reeds toen was zijn ideaal om, gelijk hij later in zijne Stonelezingen uitdrukte: 'Het Calvinisme uit het splinterig gewirrewar van Confessioneele bekrompenheid op te heffen tot den hoogen rang van een principieel zelfstandig stelsel, waaraan we een geheel eigen en al omvattende wereld- en levensbeschouwing danken'.

Het tweede deel van zijn taak - het in het algemeen volksleven weer tot gelding brengen van de aloude Gereformeerde volkskracht - had meer zijn onmiddellijke aandacht, ook door omstandigheden buiten Kuyper's wil om.

Het was, in den grond der zaak, een probleem van organisatie en meer nog, een probleem van leiderschap. Te Utrecht kwam hij aanstonds te staan voor een keuze.

'Hoe wordt de invloed van het Christelijk volksdeel weer vrijgemaakt van de banden, waarin de eenheidsstaat, in school en Kerk, ze geklonken heeft?' zoo kon de vraag gesteld.

Hier te Utrecht leerde hij als ambtgenoot de politiek-kerkelijke leiders zijner dagen kennen. Hier, in de consistorie van den Dom, ontmoette hij voor het eerst Groen van Prinsterer, door diezelfde ambtgenooten vereerd als mensch, maar miskend als leider.

Hier was hij getuige van de toenemende spanning tusschen twee partijen. Groen stond omstreeks 1870 voor de laatste, meest aangrijpende crisis in zijn leven van strijd; een crisis die tenslotte tot het volmaakte isolement voerde, waarin de overwinning der antirevolutionaire partij voortkwam.

Door geboorte, door opvoeding, door ambtswerkzaamheden was Groen verknocht aan de bestaande eenheidsinstituten binnen den Nederlandschen Staat. Als Kabinets-Secretaris had hij bij de afscheiding van België zijn rol gespeeld; en die ervaring had hem huiverig gemaakt voor alle verzwakking van de nationale eenheid.

Kind van de Hervormde Kerk had hij in 1837 de Afscheidenen even sterk verdedigd, als hij de Afscheiding zelve had veroordeeld. Verknocht aan de overheidsschool had hij, na 1857, 'de bijzondere school *als regel*' slechts als expedient aanvaard. Geheel zijne loopbaan door had hij gepoogd het Evangelisch-Gereformeerd

karakter der natie te handhaven *door middel van* en *binnen* de bestaande instellingen.

Niet de vrije, maar de naar gezindheden gesplitste Christelijke overheidsschool, was eigenlijk zijn *ideaal*; niet de scheiding *uit*, maar de zuivering *van* de Hervormde Kerk was zijn doel.

Was het dus niet twijfelachtig in welke richting de *neigingen* moesten worden gezocht, tegelijkertijd had een langdurige ervaring Groen geleerd, dat het eenheidsideaal niet te handhaven zou zijn dan ten koste van de zelfstandigheid en de levenskracht van het Christelijk beginsel.

Voor de *vrije* school, zij het dan als expedient, had hij zich dadelijk na 1857 reeds verklaard. In 1869 sluit hij ook de scheiding uit het kerkgenootschap niet meer buiten. Niet op dat tijdstip reeds; neen, eerst nadat in het kerkgenootschap zelve 'een herlevende Kerk, als zelfstandig geheel en rijpe vrucht, gevormd zij' (Bijdrage voor kerkgemeentelijk overleg, blz. 97).

Hoe moeilijk het prijsgeven van het oude ideaal hem intusschen, gevallen moet zijn, blijkt wel het best hieruit, dat hij, aan het einde van zijn leven, ten aanzien der school ten slotte toch nog weer terugkeerde tot het denkbeeld van de naar de gezindheden gesplitste Overheidsschool.

Ondanks de moeilijkheden, die Groen in die dagen gevoeld moet hebben, liet hij in 1871 nochtans niet na den stap te doen die leiden moest tot prijsgeving van het eenmaal door hem hoog gehouden ideaal.

Toen het hem duidelijk geworden was dat een samengaan met de conservatieven ea de conservatieve elementen in de A.R. Partij niet langer mogelijk was, aarzelde hij niet om alleen te gaan staan.

Maar dat op zichzelf gaan staan bracht tweeërlei mee.

Vooreerst beteekende het de definitieve breuk met hen die instinctmatig steeds geopteerd hadden voor het behoud der eenheid en die het scheppen van zuivere verhoudingen door het scheiden van het onvereenigbare, voor diabolisch hadden uitgekreten.

Ten tweede leidde dit isolement tot het naar voren komen van den man die sterker dan iemand anders de noodzakelijkheid voelde van het doen uiteengaan van wat in wezen *niet* bijeen behoorde.

Kuyper, schoon jong, reeds een der invloedrijkste predikanten, had te dien aanzien met beslistheid positie gekozen. Hij deed dit op de bekende conferentie te Zeist in September 1872 gehouden. 'Als hoedanig zijn wij hier samen?' vroeg Kuyper, 'als vertegenwoordiging van een uiterlijk kerkgenootschap? Maar waarom dan de Gereformeerden en Modernen buitengesloten? Of op het standpunt van geloovige Schriftaanvaarding? Maar dan behooren met de Modernen tevens de Groningers te worden uitgesloten'. In korte trekken werd hier het program gegeven en de methode aangeduid om tot vrijmaking van de Gereformeerde volkskracht te geraken.

Het gelijkgezinde vereenigen, het andersdenkende loslaten. Het criterium van gemeenschap moet innerlijk, niet uiterlijk zijn. Het was de formuleering van Groen's *ervaring*, verkondigd binnen het Sanhedrin waar Groen geen toegang had; waar men Kuyper echter niet buiten sluiten kon. Ook toen ter tijd ontveinsde men zich de beteekenis van Kuyper's optreden niet. 'Dat is uit den duivel' werd hem uit de vergadering toegeroepen. De interruptie was voorbestemd het leidend motief te worden van de critiek op Kuyper's geheele levenswerk. Voortaan zou hij voor 'de weldenkenden' zijner dagen de groote *scheurmaker* zijn.

Dit optreden rangschikte Kuyper naast Groen. Als schildknaap eerst, welhaast als opvolger. Men heeft vaak getwist over de vraag of Groen inderdaad Kuyper tot zijn opvolger had bestemd. Groen's conservatieve vrienden, Star Numan e.a. hebben het ontkend. Bedoelt men, dat Kuyper Groen's opzettelijk aangewezen geestelijke erfgenaam is geweest, dan heeft men gelijk. Groen was voor zulk een opzettelijke aanwijzing te veel individualist. Doch Groen heeft niet gearzeld te erkennen, dat Kuyper zijn opvolger *was*. Opvolger *jure suo*, door het feit zelf, dat Kuyper de wapenen opvatte, die Groen moe en oud, moest laten zinken. Inderdaad is de wijze waarop Kuyper de leiding van Groen *feitelijk* overnam karakteristiek voor den aard van Kuyper's kracht. Groen had, met zijn vlijmscherp dialectisch vermogen een merkwaardig arsenaal van, in strijdleuzen en slagwoorden raak geformuleerde, staatkundige begrippen nagelaten. Groen's theologische vrienden hadden zich nooit verwaardigd daarvan gebruik te maken. Ook zij waren daartoe te veel individualisten. Zij begeerden immers allen vooral 'zelfstandige denkers' te zijn: een iegelijk baas in zijn eigen pothuis. Kuyper bezat deze behoefte aan valsche originaliteit niet. Hij betrok Groen's stellingen zooals hij ze vond en wel verre van hierdoor aan oorspronkelijkheid in te boeten, kwam zijn eigen persoonlijkheid daardoor te sterker naar voren. Het beste blijkt dit uit de bekende voorlezing, waardoor hij zich in ruimer kring voor het eerst ook als staatsman deed kennen: 'Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden', in den titel uitdrukkelijk Groen's merkteeken dragende.

Er is in deze voorlezing bijkans niets, dat niet onmiddellijk op Groen is terug te voeren. Terminologie, gedachtengang, zelfs keuze der gebruikte literatuur duiden op het onmiskenbaarst de verwantschap aan. Het is, in een omvang van enkele vellen druks, een résumé en een paraphrase van Groen's historischpolitiek gedachtensysteem. Maar welk een samenvatting! Hoe onmiskenbaar eigen is de geest, die deze breede volzinnen stempelt, de bedwongen hartstocht, die nochtans den lezer een gloed naar de wangen jaagt! Men wist het, sedert dien avond waarop Kuyper deze lezing in een kring van studenten hield: Nederland was een man rijker!

Hoezeer Groen's leerling, toch, reeds in deze voorlezing over

het Calvinisme vertoont zich ook de trek, die, bij alle overeenstemming, naar *verschil* heenwijst. Een verschil, dat wellicht niet geheel los staat van beider persoonlijke relatie tot het Calvinisme.

Groen's liefde voor het Calvinisme kwam sterk op uit historische waardeering van de groote beteekenis dezer geestesrichting voor ons volksleven. Kuyper deelt die waardeering ten volle, maar legt meer dan Groen ooit deed den nadruk op de beteekenis van het Calvinisme als staatkundig beginsel en grijpt tegelijkertijd in deze rede met volle bewustheid terug naar de afzonderlijke volksgroep, die het Calvinisme als levensbeginsel beleed en beleefde. Daardoor een meer direct verband met het gereformeerde volksdeel in het leven roepend en alzoo den weg ontsluitend tot afzonderlijke organisatie van den kring van naaste geestverwanten.

Tot het leggen van dit meer *direct* verband met het Gereformeerde volksdeel was Kuyper in de gelegenheid gesteld sinds zijn komst te Amsterdam in 1870.

In de eerste jaren van zijn verblijf aldaar vond hij gelegenheid om dat verband althans in ééne richting, d.w.z. van Kuyper tot het volk, te leggen. Als predikant te Amsterdam vond hij willige hoorders niet slechts in den kring door het Réveil geraakte locale patriciërs, maar bovenal in de zg. Vriendenkringen, waarin zich de Gereformeerde traditie gehandhaafd had. Spoedig vond hij in de Heraut en in de Standaard tribunes, waarvan hij tot het gansche land kon spreken. Toen hij in 1874 voor Gouda naar de Tweede Kamer werd afgevaardigd scheen het, alsof hij binnenkort in staat zou zijn om Groen's leiding ook in het Parlement over te nemen. En toch, toen hij nauwelijks een jaar later voor geruimen tijd naar het buitenland vertrok, was het niet alleen overmatige arbeid, die den sterken man tijdelijk gebroken had: er was, als wij niet geheel mis zien, ook een geestelijke teleurstelling. Kuyper had in die weinige jaren ervaren dat het, ter bereiking van zijn doel, niet voldoende was het directe contact met zijn volgelingen te bezitten, wanneer deze volgelingen niet tevens in staat waren hem langs georganiseerden weg den steun te verschaffen, die aan zijn actie in Kerk en landvergadering het noodige zedelijke gezag moest verschaffen.

Hij had het gemerkt in de kerkelijke vergaderingen, waar het meerendeel der collega's wel hun instemming betuigden, maar tenslotte voor elke werkelijke *daad* terugdeinsden.

Nog sterker was hij het gewaar geworden in het Parlement, daar sommigen zijner vrienden zijn opkomen voor de regeling van het arbeidsvraagstuk slechts met nauwelijks verborgen argwaan constateerden. Kuyper begreep, dat zijn doel niet te bereiken was eer de volksgroepen, waarop hij steunde, weer mondig waren geworden.

Men heeft vaak kritiek geoeffend op het feit, dat Kuyper na 1875 zooveel jaren - inderdaad zijn beste - buiten het Parlement is gebleven.

Niets getuigt daarentegen van juist inzicht. Zoolang hij toch niet als de gekozene van het Calvinistische volk in eigenlijken zin kon optreden, was daar voor hem geen plaats.

Binnen de Kerk kwamen de wijzigingen, die een voorwaarde waren voor de vruchtbaarheid van Kuiper's werk, reeds kort na zijn optreden in de hoofdstad tot stand.

Amsterdam was, onder alle groote steden van Nederland, de gemeente waar het historisch-democratisch bewustzijn van het Gereformeerde volk het levendigst gebleven was. Nergens was in de 18de eeuw de strijd tusschen de regenten-oligarchie en de voorstanders der oude volksvrijheden scherper geweest dan daar en - weinig bekend chapter onzer geschiedenis - de oligarchie had zich niet veilig gerekend eer zij de macht ook over de Kerk zoo zeer aan zich getrokken had, dat aan het einde der 18de eeuw de Burgemeesters zichzelf het recht aanmatigden aan de predikanten voor te schrijven over welke onderwerpen zij al dan niet mochten prediken.

Doch de gemeente - de kern althans - had al was zij gedwongen geweest het verzet op te geven, het bewustzijn van het haar aangedane onrecht niet verloren. Het was uit Amsterdam, dat het krachtigste protest voortkwam toen in 1815 de Synodale regeling de usurpatie van den Amsterdamschen magistraat nationaliseerde. De invloed van de eigenlijk gemeente was echter in de besturen uiterst gering gebleven, daar zoowel het bestuur der gemeente zelf, als dat der kerkelijke instellingen (weeshuizen enz.) geheel geschoeid was gebleven op den voet van de 18de eeuwse correspondentie en voornamelijk slechts door coöptatie werd vernieuwd. Tegenover dit systeem zou ook de krachtigste actie, die zuiver lokaal ware gebleven, onmachtig hebben gestaan. Doch de wijziging door de Synode van art. 23, die in 1867 uitgevoerd werd, schiep de mogelijkheid om de historisch-democratische kerkinrichting in overeenstemming met Kuiper's gronddenkbeelden van de theorie in de praktijk om te zetten. Zoo sterk werkte echter de heerschende toestand, zelfs in dien kring als de normale gevoeld, dat men aanvankelijk van het uitgebreide kiesrecht geen gebruik wist te maken en de toestand in de kerkelijke besturen te Amsterdam de eerste jaren ongewijzigd bleef. Dit veranderde door Kuiper's invloed al spoedig. Hij zelf heeft, naar mij door anderen is medegedeeld, later wel eens uitgesproken, dat men destijds wat al te radicaal is te werk gegaan en de verwijdering van de oudere Réveil-geslachten uit de kerkelijke ambten door de opkomende kerkelijke democratie, heeft reeds toen wel een zekere gevoeligheid gewerkt die vele jaren later een niet te onderschatten factor in het uiteengaan van Christelijk-Historischen en Antirevolutionairen is geweest.

Doch de logica der ontwikkeling was niet tegen te gaan. Dit mocht des te minder, aangezien het volksstemrecht in de kerk

noodzakelijkerwijze als voorbeeld en wegwijzer moest dienen voor de ontwikkeling, die in het staatkundige leven de A.R. beginselen tot de overwinning brengen moesten.

Het was in dit opzicht dat Kuyper uit den aard zijner ontwikkeling voorbestemd was, niet alleen Groen's opvolger te worden, maar ook een bepaalde uitbreiding en gedeeltelijke wijziging van diens ideeën tot gelding te brengen. De uitbreiding van het kiesrecht voor het Parlement zou echter nog vele jaren op zich laten wachten; de tijd daarvoor werd eerst rijp, nadat het Kabinet Mackay was gevallen.

Naar bekend is, leidde het verschil van meening in de A.R. groep over de meest wenschelijke wijze van kiesrechtuitbreiding tot een breuk tusschen Lohman en Kuyper en tot een splitsing in die groep. Het ligt buiten mijn bestek op dit conflict diep in te gaan. De oorzaken waren van zeer samengestelden aard. Er was een conflict over den aard en den omvang van het gezag en de leiding in de A.R. Partij. Er waren ook andere oorzaken. Doch de hoofdoorzaak mag hier niet onvermeld blijven: het conflict was naar mijn overtuiging, mede de *eindstrijd* tusschen de oude uit het Réveil voortgekomen conservatieve Antirevolutionairen en de door Kuyper geschoolde phalanx. Het was tot zekere hoogte van secondaire beteekenis naar aanleiding van welk actueel geschilpunt die eindstrijd gestreden zou worden.

Steeds had Groen zich verzet tegen het revolutionair karakter van het algemeen individueel kiesrecht, waarin hij, niet ten onrechte, de toepassing zag van de theorie der absolute volkssouvereiniteit. Het ontwerp-Tak nu was zonder twijfel in wezen een nieuwe uitbreiding van het individueel kiesrecht zonder eenige wezenlijke poging tot organische geleiding. Kuyper's aanvaarding van Tak's voorstel kon dus niet zonder eenigen grond als een afwijking van het A.R. beginsel eener vertegenwoordiging op organischen grondslag worden beschouwd. Wel had Kuyper dat beginsel nooit verloochend en in zijn Huismanskiesrecht zelfs een poging gedaan het te redden, doch *in de praktijk* kwam zijne leiding inzake de kiesrechthervorming neer op het samengaan met de radicale elementen van de linkerzijde.

Het is reeds thans mogelijk een vrij objectief oordeel over dit strijdpunt te geven.

Zooals zoo vaak het geval is, was het ongelijk niet aan één kant. Het was een conflict tusschen theoretisch staatsrecht en praktische politiek. Uit een oogpunt van beginsel was inderdaad het samengaan met de radicaal-linksche elementen geenszins zonder bedenking. Men vergat echter, dat de politiek nu eenmaal ook een bij uitstek praktische kunst is, die niet zonder gevaar verzuimen kan rekening te houden met het bestaande. Ook in de staatkunde kan men de raderen niet laten terugdraaien. De ontwikkeling van onze volksvertegenwoordiging was nu eenmaal sedert 1848 onlosmakelijk verbonden aan het individueel anorga-

nisch kiesrecht en voordat deze ontwikkeling in het algemeen kiesrecht haar natuurlijk eindpunt gevonden had, kon er geen sprake van zijn een anderen weg in te slaan. Eerst nu door de praktijk de door Groen voorziene nadeelen van een door algemeen individueel kiesrecht samengestelde Volksvertegenwoordiging meer algemeen beginnen gevoeld te worden, is de tijd aangebroken, waarop men den weg naar een principieel betere vertegenwoordiging zal kunnen gaan zoeken.

Uit een oogpunt van praktische politiek gezien, was daarom voor Kuyper's inzicht wel redelijke grond aanwezig, tenzij men het door velen verkondigde gevoelen, dat het ontwerp-Tak in strijd was met de grondwet, als juist zou moeten aanvaarden.

Zoo was, sedert omstreeks 1880 in de Kerk en sedert het einde der 19er jaren in den Staat door de uitbreiding van het kiesrecht, de basis geschapen, van waaruit Kuyper met kracht kon aansturen op de verwezenlijking zijner idealen, op de bevrijding van de Gereformeerde volkskracht uit de boeien, waarin deze geklonken was, op de herleving van die historische volkskracht en haar inwerking op ons geheele volksleven.

Eer hij daartoe den troffel ter hand nam had hij nog een ander, voorbereidend, werk volbracht.

Reeds in 1872 had Kuyper gewezen op de wenschelijkheid om, in tegenstelling met de overheerschend Anti-christelijke Openbare Universiteiten, een Vrije Universiteit in 't leven te roepen. Die gedachte vond aanvankelijk onder de Protestantsche Christenen in Nederland instemming, gelijk blijkt uit een oproep in het midden der zeventiger jaren uitgegaan van Dr. J.H. Gunning, den lateren Leidschen hoogleeraar.

Doch toen mannen als Bronsveld, van Toorenenbergen e.a. hunne medewerking aan dit plan onthielden, werd de groote taak van Universiteitsstichting door hem ter hand genomen met de kleine groep zijner gereformeerde medestanders.

Wat aanvankelijk gedacht was als algemeen christelijke Universiteit liep deswege uit op de stichting eener Vrije Universiteit op gereformeerden grondslag. Hoewel de levensvoorwaarden voor het bestaan van zulk een Universiteit door de verenging van haren grondslag zooveel geringer waren geworden, vatte Kuyper niettemin de zaak aan en wist haar met een bewonderenswaardig organisatie-vermogen tot stand te brengen. Merkwaardig, niet slechts om de schitterende polemische vaardigheid, die Kuyper er in ten toon spreidde, maar ook om de argumenten van zijn tegenstander blijft de strijd, die Kuyper, over het recht van Universiteitsstichting, met Bronsveld voerde.

Hoezeer zelfs de beste voorgangers van de Hervormde Kerk in dien tijd geestelijk gebonden waren door hun vereering voor de almacht van den gevestigden staat en de geëtablisseeerde Kerk, blijkt uit Bronsveld's bewering, dat het alleen aan die

beide organen toekwam om Universiteiten te stichten: een argument door Kuyper zegevierend weerlegd.

In 1880 kon de Vrije Universiteit door Kuyper worden geopend met een dier magistrale redevoeringen wier titels een heel program inhielden: 'Souvereiniteit in eigen kring'; het was de praktische toepassing van de beginselen in 'Het Calvinisme; Oorsprong en Waarborg' aan de hand der historie ontwikkeld. Souvereiniteit in eigen kring; anders gezegd: organisatie van de uit de beknellende banden van de staatschool en staatskerk losgemaakte Gereformeerde volkskracht. 'Het volksdeel, dat Messias huldt, de *pars Christiana*, haars ondanks een nationale partij. Geen factie, d.i. een gemaakte groep; geen fractie, d.i. een afgebroken stuk; maar *volks*partij, d.i. volksdeel, naar het *in partes dilabi*, 'in deelen uiteenvallen', van wat uit die deelen bestaat; om, mocht het zijn, door dat tijdelijk deelen weer het geheel, weer de heerlijke volkseenheid te bezielen voor hooger ideaal.' Met deze woorden stelde Dr. Kuyper's oratie de Vrije Universiteit *in hare nationale beteekenis* op den voorgrond. Wie deze redevoering destijds aandachtig gevolgd heeft kan, over wat de toekomst brengen zou, moeilijk in het ongewisse verkeerd hebben.

Het is hier, op den door hem zelf geschapen kathedraal aan de Vrije Universiteit, dat Kuyper eerst tot zijn volle ontplooiing als leeraar van zijn volk is gekomen. Zijn werkzaamheid in die jaren als redenaar, als docent, als journalist is eenvoudig verbluffend; niet slechts door den omvang, maar ook door een veelzijdigheid, die toch altoos het ééne groote doel van zijn arbeid in het oog hield.

Slechts een enkel woord durf ik wijden aan Kuyper's beteekenis als geleerde. Indien dit gedeelte van mijn referaat niet noopte er althans iets van te zeggen, zou ik het niet onderstaan hebben er over te schrijven. En ook thans laat ik het bij een zeer algemeene opmerking. Men heeft over Kuyper als geleerde soms op min waardeerenden toon gesproken. Naar het mij voorkomt heeft men hem daarbij ten onrechte beschouwd onder een gezichtshoek van waaruit een juist oordeel over zijn verdienste als geleerde reeds bij voorbaat onmogelijk is. Ook onder de geleerden toch heeft men nu eenmaal analytische en synthetische geesten. De richting der moderne wetenschap is overwegend analytisch; zij richt zich op nauwkeurige waarneming en schifting van feiten. Nu is het voorzeker niet moeilijk voor den geringsten krullenjongen in de werkplaats der wetenschap om aan te toonen, dat Kuyper's feitenmateriaal vaak niet voldoende was, al getuigt - om niets anders te noemen - zijne uitgave van à Lasco's werken, dat Kuyper ook op het punt van nauwkeurig historisch onderzoek facile princeps kon zijn als hij dat wilde.

Met het toenemen der jaren dienden de feiten hem minder

als materiaal, waaruit zijn stellingen werden afgeleid, dan als illustratie van gevestigde overtuigingen.

Hij was een bij uitstek synthetische geest en de kracht van verbeelding, de scherpzinnigheid van bewijsvoering, de stoutheid van combinatie, die hij ten toon spreidde bij den uitbouw van het Gereformeerde beginsel, waardoor hij toonde, dat het hem om nog wat anders dan reoprinstatie te doen was, verzekerden hem - wij schrijven dit met bescheidenheid neer - naar onze meening een eervolle plaats onder de encyclopedische geleerden.

Voor hem was niet het détail der zichtbare schepping, maar de zedelijke wereldorde zelf het object van overpeinzing.

Het is wellicht zijn grootste verdienste iets van dien zin voor het universeele te hebben overgedragen ook op de geringsten naar de wereld onder de volksgroep, wier leider hij was en den geestelijken blik van tienduizenden van de beslommingen van het dagelijksch werk af te hebben gericht op de groote problemen van leven en dood en van de verhouding van den mensch tot God.

Zoo voorbereid kon het niet uitblijven of het sedert jaren latente conflict in de Kerk moest tot een crisis komen. De uitbarsting kwam in 1886.

Het schijnt onnoodig, hier feiten in herinnering te brengen, die nog versch in het geheugen liggen. Een beoordeeling dier feiten acht ik hier evenmin op hare plaats; het oordeel hangt trouwens af van de vraag, of men de Doleantie al dan niet, door voorgeschiedenis en omstandigheden, noodzakelijk en wenschelijk acht. Wel meen ik echter de opmerking te mogen neerschrijven, dat het Kerkelijke geschil van 1886 gemeenlijk te zeer als uitsluitend kerkelijk geschil wordt gezien. Zeer stellig waren bij den strijd tegen de Synodale organisatie allesbeheerschende vragen van geestelijken aard in het geding, maar hoe verder de gebeurtenissen terugwijken, hoe meer die strijd zich voor ons verbreedt. Kuiper zelf althans was het in dien strijd niet uitsluitend om Kerkreformatie te doen, maar ook om de algeheele vrijmaking van het Gereformeerde Volk, opdat dit voortaan zijn eigen leven zou en daardoor bevruchtend werken op de ontplooiing der oude nationale Gereformeerde volkskracht.

De Kerkreformatie van 1886 maakte een der boeien los; de slaking van de tweede, de vrijmaking der school uit de banden van het Staatsmonopolie, zou later volgen. Hier heeft Kuiper een minder unieke rol vervuld. Hier deelt hij de eer met voorgangers als Groen, met tijdgenooten als Lohman. Ook is de oplossing van het vraagstuk tenslotte niet die geweest, welke Kuiper begeerd had. Voor hem ging het bovenal om de vrijheid, om de gelegenheid in het schoolwezen eigen kracht te ontwikkelen en daardoor de volkskracht te sterken.

Toch neemt hij in de beweging voor de vrijmaking der school weer een geheel eenige plaats in, doordat hij van de diepe emotie van het volksgeweten, die in het petitionnement tegen de wet Kappeijne tot uiting kwam, gebruik wist te maken om het wapen voor den strijd te smeden.

Deze tijdelijke ontroering te hebben opgevangen en als drijfkracht te hebben gebruikt in een bestendige organisatie is Kuyper's uitnemende verdienste.

Het zou echter zeer vele jaren duren eer door de uitbreiding van het kiesrecht de A.R. partij de plaats in het staatkundig leven kon innemen, die zij thans bezit.

Op dit terrein, we merkten het reeds op, is Kuyper's levenswerk slechts ten halve volbracht. Wel was hem, in zijn laten levensavond, de voldoening beschoren het beginsel der financieele gelijkstelling van beide takken van ons volksonderwijs te zien aanvaard, maar de mate van vrijheid die hij altijd had begeerd werd niet verworven. De politieke strijd heeft misschien te eenzijdig den nadruk gelegd op de beteekenis van materieele gelijkheid voor beide groote takken van volksonderwijs. Dat deze *gelijkheid* echter slechts nut heeft als voorwaarde voor de paedagogische *verscheidenheid* van de scholen van verschillende richting, is daardoor te veel uit het oog verloren. Het is een noodzakelijke voortzetting van Kuyper's arbeid, daarop in de toekomst den vollen nadruk te doen vallen.

In 1894, hangende den strijd om de kiesrechtuitbreiding, kon Kuyper thans als afgevaardigde van het eigenlijke Gereformeerde volk, voor Sliedrecht naar de Tweede Kamer terugkeeren.

Thans begint de groote periode van zijn parlementaire werkzaamheid, waarvan de statige reeks zijner Adviezen getuigenis aflegt.

Een glorieuze periode, gekenmerkt door de rustige kracht waarmede hij, bij een steeds toenemend gezag zijner richting in den lande, het tijdstip afwachtte, waarop hem de teugels van het bewind zouden worden toevertrouwd.

In 1901 had de Kieswet van Houten voldoende doorgewerkt om aan de anti-vrijzinnige partijen een kleine meerderheid te verschaffen. Kuyper trad op als leider van het nieuwe Kabinet.

Dit was een hoogtepunt, doch tevens een keerpunt in zijn leven. Tot dan uitsluitend partijleider, was hij, ook parlementair, geheel in de school der oppositie gevormd. Het stond te bezien of hij in staat zou zijn het meer nationale karakter van het Ministersambt tot zijn volle recht te brengen. De verwachtingen waren in dit opzicht hoog gespannen, ook bij vele politieke tegenstanders. Kuyper's optreden in 1900 in de Europeesche pers ten behoeve van de Boeren, had hem veler genegenheid bezorgd en de hoop doen vestigen op een verhooging van het karakter van onze politiek en het toenemen van ons aanzien ook in het Buitenland.

Heeft Kuyper's Ministerschap aan die hooge verwachtingen voldaan? De tijdgenoot, zoowel vóór- als tegenstander, heeft deze vraag ontkennend beantwoord. Toch voegt hier in het oordeel groote behoedzaamheid. Het is billijk bij de beoordeeling van Kuyper's nationale persoonlijkheid scherp te onderscheiden hetgeen Kuyper als Minister bedoeld heeft en hetgeen hij - òf door eigen tekortkoming, òf door omstandigheden buiten zijn wil - niet tot stand heeft kunnen brengen.

Wat nu de opzet van Kuyper's regeering betreft, zoo is het buiten kijf, dat hij aan niets minder gedacht heeft, dan aan het voeren van een partijregeering in engeren zin. Wellicht nimmer in zijn loopbaan is Kuyper zich levendiger bewust geweest van zijn nationale roeping, dan juist bij het aanvaarden van de regeering. Zijne redevoeringen over de tegenstellingen in ons volksleven zijn voor den eerlijken en onbevangen beoordeelaar een duidelijk bewijs van zijn streven om die tegenstellingen zooveel mogelijk te verzachten en de nationale eenheid zooveel op den voorgrond te brengen als de eerbied voor eigen beginsel en de zelfstandigheid van eigen richting toelieten. Bij de beoordeeling van Kuyper's ministerieele werkzaamheid behoort men ook steeds in het oog te houden, dat hij zijn program had opgemaakt in de veronderstelling, dat zijn Kabinet een dubbele parlementaire periode zou dekken. Dit was minder onvoorzichtig, dan het thans lijkt. Ook in België was na de liberale periode een tijdperk van onafgebroken rechtsche meerderheden gevolgd. Men mocht aannemen, dat het Nederlandsche volk na de ervaringen van de voorafgaande periode niet zoo spoedig opnieuw een vrijzinnig Kabinet te paard zou helpen.

Zoo lag het in Kuyper's plan de eerste vier jaren te besteden aan het afdoen van de desiderata, waarvoor de rechtsche partijen jarenlang hadden gestreden. Beschouwt men thans van achteraf de resultaten van die wetgevende periode, dan kan men den indruk niet van zich afzetten, dat hij van de nieuw verworven macht op uiterst bescheiden wijze heeft gebruik gemaakt.

Na afdoening van dit werk zou Kuyper de handen vrij hebben gehad tot volvoering van de nationale taak, waarvoor hij vanaf zijn eerste intrede in het Parlement onophoudelijk gearbeid had: de wettelijke regeling van den arbeid met inbegrip van de sociale verzekeringen.

Het is anders uitgekomen. Gedeeltelijk zeker niet buiten Kuyper's schuld. Niet opgevoed in het ambtelijk serail, miste hij de noodige administratieve ervaring. Hij vond geen, in de lijnen zijner eigen gedachten, geschoolde ambtenaren. Zijn tijdsberekeningen moesten daardoor wel falikant uitkomen. Toch liggen de voornaamste oorzaken van de teleurstelling in omstandigheden buiten zijn wil.

De ernstige krankheid der Koningin, het naspel van den Boerenkrijg, de spoorwegstaking: dat alles kostte tijd en kracht. Doch

er was ook een andere reden. Reeds tijdens Kuyper's bewind begon de oppositie van beide flanken der linkerzijde, ook in de lengte der redevoeringen, een karakter aan te nemen, dat een spoedige afdoening der zaken belemmerde. Geboren debater liet Kuyper zich wat al te gemakkelijk verleiden te antwoorden in den breeden trant der aanvallers. Het onmatig gerekte debat over de Drankwet strekke tot bewijs.

Niet als Wetgever maar als Regent heeft Minister Kuyper indruk gemaakt: in zijn optreden tegen 'de misdadige woeling' der spoorwegstaking; eene beweging, waarvan hij het revolutionair karakter onmiddellijk doorzag.

De zedelijke moed waarmee hij dit revolutionaire opzet als zoodanig behandelde en den kop indrukte, ondanks de halfheid der vrijzinnigen in Parlement en Pers, stempelt hem, den theoreticus en kamergeleerde tot een man van de daad, die de verantwoordelijkheid voor de handhaving van het gezag, hem toevertrouwd, aandurfde.

Door dit optreden heeft Kuyper het land een dienst bewezen, die m.i. alle tekortkoming van zijn ministerieele periode ruimschoots goed maakt. In meer dan één opzicht is zijn krachtige houding beslissend geweest voor de tegenwoordige waardeering, in den boezem des volks, van de bevoegdheid tot regeeren van de verschillende partijgroeperingen. Oneindig veel minder dan men denkt wordt in sommige volkslagen de politieke voorkeur bepaald door partij-programma's en partij-leuzen.

Het volk wil geregeerd worden; het ziet onwillekeurig steeds uit naar den man of de partij, die regeeren durft.

De houding der vrijzinnigen in de stakingscrisis - dit wordt thans wel algemeen erkend - kwam geenszins voort uit beginsel, maar uit politieke berekening. De toenadering tot de sociaal-democratie destijds ingeleid, heeft in de volgende jaren wel een en andermaal aan de rechterzijde het regeeren onmogelijk gemaakt, maar zij heeft tevens tot den ondergang van de vrijzinnigen als regeeringspartij geleid. In den strijd tegen Kuyper's beleid in de spoorwegstaking heeft de vrijzinnigheid zichzelf ten doode gewijd. Nimmer sedert dien heeft zij, wat haar regeerkracht betreft, het vertrouwen der breede volksmassa herwonnen.

Kuyper heeft echter het land dezen dienst gedaan ten koste van zichzelf. Ten ondergebracht als zelfstandige meerderheid, vond de instinctieve machtsbegeerte van het oude pays légal in de oppositioneele samenwerking met de uiterste linkerzijde een onverwacht middel tot herwinning van de verloren stellingen. Juist dit volkomen gemis aan eenheid van beginsel gaf den strijd tegen Kuyper in 1905 het pijnlijke karakter van een heksensabbat tegen de persoonlijkheid van den Premier, dat ook nobele vrijzinnigen als een degradatie van den politieken strijd hebben gevoeld.

De uitslag van den strijd was een nederlaag. In verhouding

tot de gevoerde agitatie was de stemmenverschuiving betrekkelijk zeer gering, doch het verlies van de meerderheid noopte het Kabinet tot aftreden.

Die uitslag was voor Kuyper een diepe teleurstelling. Niet zoozeer het verlies van de macht schokte hem als wel het verlies van de gelegenheid het nationale deel van zijn program uit te voeren.

Als Wetgever heeft Nederland daardoor Kuyper nimmer in zijn volle kracht leeren kennen.

De geschiedenis zal het laatste woord spreken over de beteekenis van dit gemis, maar reeds nu is er aanleiding om zich teleurgesteld te gevoelen, dat de sociale Wetgeving niet dadelijk na 1905 aan de orde gesteld is kunnen worden.

Intusschen heeft men dit feit en zijn oorzaak te aanvaarden. Het is de vloek van elk klein volk, dat het in zijn midden mannen van de statuur van Kuyper moeilijk verdraagt. Ook Thorbecke, om van vroegere tijden maar te zwijgen, heeft dit ondervonden.

Kleine partijzucht vond en gebruikte de middelen, waarmede men, eenige jaren later, Kuyper als publiek man zocht onmogelijk te maken, in een actie, die zielkundig als een direct vervolg op de actie van 1905 valt aan te merken. De toekenning, door Kuyper van publieke honores aan iemand, die tot de partijfondsen had bijgedragen, was de toepassing van een systeem, dat elders - met name in Engeland - veelvuldig voorkomt, doch hier te lande - en terecht - niet gebruikelijk was.

De zaak is van beteekenis als bijdrage tot de kennis van Kuyper's karakter - menschenkennis was nimmer zijn sterke zijde - maar zij is ook belangrijk als bijdrage tot de kennis der mentaliteit van politieke tegenstanders in eene vervalperiode. Niet onwaarschijnlijk zal de geschiedschrijver ten deze het woord van den Leidschen hoogleeraar tot het zijne maken: 'zelden was in ons goede land eene oppositie zoo laag en zoo klein als die tegen Dr. Kuyper'. En ik vrees, dat die geschiedschrijver eenige minachting niet zal kunnen onderdrukken, bij de vermelding van het vertoon van verontwaardiging, waarmede het ware karakter dezer oppositie omsluiert was. Het eigenlijke doel: het verzwakken van het vertrouwen zijner eigen partij in hem is door deze actie niet bereikt. De band tusschen hem en de zijnen was van te innigen aard dan dat zij anders dan door den dood kon worden ontbonden. Het was als een 'huwelijksverhouding' 'for better for worse'. Het gevoel van het volk is in zulke zaken gewoonlijk veel zuiverder dan dat van den gemiddelden intellectueel. Dat ook Kuyper een mensch bleek, met menselijke zwakheden behept, heeft zeker in zijn eigen kring het minst verwondering gebaard.

Na zijn aftreden begaf Kuyper zich naar het buitenland. Wellicht had hij beter gedaan, van het standpunt van een partij-leider gezien, op de banken der oppositie terug te keeren. Doch hij was

de kleine verhoudingen meer en meer ontgroeid; ook voor hem was het oogenblik gekomen, waarop hij, op het hoogtepunt van zijn mannelijke kracht, nog eens een droom der jonkheid tracht te verwerkelijken. Naar het Oosten, naar de oorsprongen zijner eigen wereldbeschouwing, had hem het hart sinds jaren getrokken. Thans, vrij van beslommering, gunde hij zich de vrijheid om een vol jaar lang met zichzelf en zijne gedachten alleen te zijn. Slechts het eeuwfeest van Bilderdijk kon hem voor eenige dagen in het vaderland terugbrengen om als feestredenaar de eer te ontvangen die hem, volgens velen, krachtens zijn levenswerk toeviel.

Die reis naar het Oosten is wel, meer dan zijn Ministerschap, het hoogtepunt in Kuyper's loopbaan geweest. Althans gemeten naar de mate van zijn zelfvoldoening. Kuyper's naam was allengs in het buitenland bekend geworden, meer bekend wellicht, dan van eenig toen levend Nederlander.

Niet het minst die bekendheid verzekerde hem op zijn reis in ruime mate die voorkomendheid der internationale officieele wereld, die het reizen tot een verhoogd genot maakt.

Ook Kuyper genoot er van, en op zijn kinderlijke wijze stak hij het niet onder stoelen of banken. Niet vreemd was het zoo hij waardeerde, dat de Vreemde hem de eer bewees, die het Vaderland hem vaak had onthouden.

Het geschrift waarin hij zijn indrukken van die reis heeft neergelegd, vertoont nog eens de volle maat van Kuyper's persoonlijkheid, vooral wanneer men het in verband beschouwt met zijn feestrede over Bilderdijk. In deze laatste rede geeft hij nog eenmaal een waardeering van een nationale persoonlijkheid, wiens beteekenis juist ligt in zijne verwantschap met het Calvinistische beginsel, waarvan Kuyper de kampioen was. Er was, in beider karakter, menige verwante trek: en meer dan een opmerking in deze rede is ook voor Kuyper van bijna auto-biographische beteekenis. In 'Om de oude wereldzee' laat hij telkens doorsche meren, dat dit beginsel, buiten en boven de nationale vorm, waarin het zich in de Nederlandsche geschiedenis openbaart, tevens van wereldhistorischen oorsprong en wereldwijde strekking is. Zoo sloot als natuurlijke eindontwikkeling van zijn grondgedachten de Oostersche reis de opgaande lijn van Kuyper's loopbaan op waardige wijze af.

Over de laatste jaren voegt korthed. Met het optreden van het Kabinet Heemskerk was Kuyper's taak als leidend staatsman afgedaan. Maar zelfs al ware de loop van zaken destijds een andere geweest, een nieuw ambtsleven na 1908 zou aan het beeld van den man, zooals wij het hier hebben trachten te schetsen, nauwelijks nieuwe trekken hebben toegevoegd.

De geweldige golfslag ook van dit leven was ten langen leste gebroken; langzaam, bijna onmerkbaar eerst, begon de vloedstroom te ebbem.

In 1912 trad Kuyper uit de Tweede Kamer, wier wanden sedert van zoo machtige welsprekendheid niet hebben weerklonken. Doofheid was de gereede verklaring. Voelde Kuyper echter tevens, dat ook voor hem de avond gekomen was? In de Eerste Kamer ingetreden, werd zijn houding steeds meer oppositioneel. Ontbrak hem zelf tot nieuwe schepping de gelegenheid, hij behield tot op het laatst een scherpe kijk op de eischen der toekomst. Merkwaardig is, uit dat oogpunt, zijn laatste Deputatenrede, waarin hij, aansluitend aan wat hij reeds in 1874 verdedigd had, de aanvatting van het sociale vraagstuk in *Anti-revolutionairen zin* als de naastbijliggende taak zijner partij aanwees.

Toch begon zijn geestelijke kracht langzamerhand te verflauwen. Nog eenmaal, in zijn vlijmende rede tegen den Minister Pleyte, ter verdediging van Idenburg's beleid, toonde hij zich in zijn oude kracht; doch meer en meer verloor zijn stijl aan schittering en zijn gedachten aan scherpte.

Het langst bleef hij de oude op het gebied waar de eigenlijke kern van zijn leven lag: als leeraar en prediker. Het is wellicht in de stichtelijke overdenkingen in de *Heraut*, bijkans tot het einde van zijn loopbaan voortgezet, dat men het best al de teederheid en al de innigheid van zijn religieus gemoedsleven genieten kan.

Hier was hij wellicht het meest zichzelf; hier sprak hij uit het diepst van zijn hart; hier was het contact met zijn volk het intiemste. Letterlijk gesproken zijn sommige dezer meditatiën gelezen en genoten vanaf het Paleis tot in de armste heidehut.

De troost des geloofs, die hij aan zoo tallozen gebracht heeft, bleef hemzelf onder de schaduwen des doods niet onthouden. De strijdgenoot en vriend, die aan het ziekbed zat, mocht getuigen, dat naarmate de krachten minderden, het innerlijk licht niet verflauwde. Den 8sten November 1920 werd hij afgelost.

Een nationale persoonlijkheid. Nogmaals deze partijleider en partijregeerder?

In den aanvang zijner loopbaan heeft Kuyper zelf de oplossing van deze schijnbare paradox gegeven.

'Eenvormigheid - de vloek van het moderne leven', is de titel van een voorlezing in 1869 gehouden. Het is, in de rijke, rhetorische stijl zijner jeugd, een verdediging, een verheerlijking bijna, van de pluriformiteit van het leven, als een gave Gods.

Hij roept voor de verbeelding de middeleeuwsche stad op, doorkruist van ridders en edelen, zooals een studenten-maskerade ons die soms nog vertoont.

'Vergelijk dan dien rijken kleerendos van weleer met het stijf eenvormig gewaad van wie zich als toeschouwers verdringen bij zulk een vertooning. Wat rijke vormenweelde in die dagen, toen elk verschil van rang en stand rond en openhartig ook in het gewaad naar buiten trad. Wat weelderige verscheidenheid van

snede en costuum, van stoffen en van kleuren, teen elk, van wat streek, gewest of oord, van wat gild of groep, van wat officie of emplooi hij zijn mocht, aan zijn gewaad kenbaar bleef en elk den drang voelde om in vorm en sier van kleederdracht, in stoffen en kleuren te toonen wie hij was! O! Ik weet het met U, dat er vaak iets overlakens en wansmakerigs, iets pronkerigs in dien opschik sloop, *maar toch, mij dunkt er lag iets openhartigs in dat dragen van zijn eigen kleuren.....*

Maar thans? Alles moet gelijk gemaakt en vereffend worden en elke verscheidenheid weggeslepen. Wegvallen het verschil in bouwtrant. Wegvallen het verschil in leeftijd. Wegvallen het verschil van kunne. Wegvallen het verschil van kleeding. Wegvallen het verschil der volkstalen. Ja, wat moet niet wegvallen, zoo dit streven veld wint?.....

Of zien wij niet evenzoo elk verschil van regeeringsvorm allengs verdwijnen, om geheel het land te overspinnen met een web van eenvormige mazen, waarvan alle draden bewogen worden door een, alle macht in zich opslurpend, centralistisch monster?.... *Keert zoo bij elk staatkundig vraagstuk steeds datzelfde pleit der eenvormigheid terug, die eenvormigheid, ze blijft ook dan nog een kanker, dien we moeten uitsnijden, als we ten slotte op het vraagstuk van den ganschen staat, op de vraag naar onze onafhankelijkheid komen. De eenvormigheid van het Caesarisme is onze buitenlandsche, de eenvormigheid van het Cosmopolitisme onze binnenlandsche vijand, die te zamen, in noodlottigen bond, ons volksbestaan bedreigen..... Bestrijding dier eenvormigheid is dus strijden voor het vaderland. Haar ondermijnen, den grondslag hecht plaveien, waarop elk volksleven rust'.*

In deze woorden ligt, vanuit nationaal standpunt gezien, de rechtvaardiging van Kuyper's levenswerk. Een nationale figuur, inderdaad, niet *ondanks*, maar *krachtens* zijn partijkiezen.

Er kan, er mag meeningsverschil bestaan omtrent den omvang van de beteekenis van het Calvinisme in onze geschiedenis, doch het bestaan van deze beteekenis is buiten kijf. Niemand ontkent, dat de staatsvormende kracht van het Calvinistisch beginsel een essentiele - schoon niet de eenige - factor is geweest in de formatie van ons nationaal karakter. Daaruit volgt, dat dat beginsel in ons volk niet vermoord kan worden of verloren kan gaan, zonder dat daardoor dat volkskarakter verarmt en onttaardt. Gebonden door Staat en Kerk was dit beginsel slechts een *negatieve* kracht, die de vrije werking van de andere factoren in het volksleven belemmerde. Door Kuyper vrijgemaakt en georganiseerd kan het thans zijn *positieven* invloed in het volksleven doen gelden, voor zooveel of zoo weinig als het moreele autoriteit onder het volk verwerven kan.

Bij Kuyper's dood is van vrijzinnige zijde de verwachting uitgesproken, dat met hem de anomalie van de door hem geschapen partijgroepeering nu wel spoedig tot het verleden zou

behooren. Zulk een beschouwing bewijst hoe weinig men nog steeds de nationale waarde van Kuyper's werk begrijpt, al is het begrijpelijk, dat de praktische beteekenis dier groepeerings saamhangt met de beteekenis van hem, die haar leidt.

Ziet men in eenvormigheid van ons politieke leven met dat van het overige West-Europa, inderdaad een staatkundig ideaal, dan waarlijk is een partij-geleding, als Nederland thans bezit, een Carthago delenda. Doch men vergeet, dat deze partij-geleding de zuivere uitdrukking is van de werkelijk in het volksleven bestaande schakeeringen, *d.w.z. de expressie van onze nationale eigenaardigheid*.

Die nationale eigenaardigheid, dat nationale karakter is het werkelijke palladium onzer nationale onafhankelijkheid. Verdwijnt dit, dan zijn wal en gracht nutteloos.

Dat heeft 1795 getoond. Toen was de thans zoo gewraakte 'anomalie' van ons partijleven afwezig; toen waren er geen, op de eigenaardigheid van ons volk gebaseerde groepeerings.

Toen was de heerschende partij slechts een locale afdeeling van een Europeesche secte, gelijk thans de sociaal-democratie is. Wat wonder, dat de patriotten van die dagen eigenlijk geen grooter ideaal kenden dan uitwisseling van onze nationaliteit, en aansluiting bij 'la grande Patrie?'

Wie daarentegen, gelijk Kuyper, een essentieele karaktertrek in het nationale karakter opnieuw tot leven en invloed brengt, versterkt daardoor de nationale weerbaarheid en waarborgt Nederland's onafhankelijkheid. Het zou van belang zijn na te speuren in hoeverre de weerstandskracht, die de Nederlandsche nationaliteit in de revolutionaire crises onzer dagen ongetwijfeld getoond heeft, mede te danken is aan de door Kuyper's levenswerk veroorzaakte 'anomalie' in ons politieke leven.

Zoo beschouwd, heeft Kuyper, juist dóór zijn streven naar een geïsoleerde positie voor het Calvinistische volksdeel zich in den hoogsten zin jegens het vaderland verdienstelijk gemaakt.

H. COLIJN.

Levensbericht van Dr. G.J. Dozy.

Ik heb een moeielijke taak op mij genomen. Toch hoop ik haar met liefde en toewijding te volbrengen.

Een levensbeeld te ontwerpen van Dozy is geen kleinigheid. Hij bewoog zich op zoo velerlei wetenschappelijk en maatschappelijk gebied, dat volledigheid haast onmogelijk is.

Theologie, Latijn en Grieksch, Nederlandsche Taal- en Letterkunde, Geschiedenis, Aardrijkskunde en Ethnographie, waren zijne achtereenvolgende studiën. Voeg daarbij zijne vele liefhebberijen en bijvakken, die hij alle met lust, ijver en volhardingsvermogen beoefende en ge krijgt eenigszins een denkbeeld van 's mans uitgebreide kennis en ontwikkeling.

Op maatschappelijk gebied bewoog hij zich niet minder graag, vooral in zijn Deventer-tijd. Politiek, coöperatie, journalistiek, de vrij-metselarij, enz. enz., waren hem klokspijs, en bij alles was hij niet alleen een kracht, maar ook een motor. Vurig strijder voor zijn beginselen, was hij ook de ziel van velerlei vereenigingsleven. Als hij een zaak *goed* vond, spande hij zich er voor.

Hoe ben ik er dan toe gekomen om een levensbericht, zij 't ook maar een *bericht*, van Dozy te ontwerpen? Sedert een zestal jaren waren we vrienden, bekenden waren we reeds sedert 1876. Wij woonden beiden in Zeist, en ook een paar jaar in 't zelfde pension. Een trouwhartige vriendschap kwam als van zelf, en juist om hem, trok ik, na mijn vertrek naar den Haag, telken jare op naar Zeist, om met hem samen te zijn. Zoo voerde de maand April ons weer bijeen, en toen we op zekeren middag een pijp rookten en wij *welsprekend* zwegen, zei hij, op eenmaal als resultaat van zijn gedachtengang: '*jij*¹ moet mijn levens-

1 Ik laat dat jij cursief drukken, omdat die uitdrukking oen eigenaardige karaktertrek van hem bloot legt. Hij haatte het ge-*u* tusschen goede vrienden, en familieleden, van gelijke jaren. Hij vond daarin iets stijf-deftigs, dat de vertrouwelijkheid schaadde. Ik voeg hierbij nog een tweede karaktertrek. Hij hield niet van titulatuur. 'Den Heer', zei hij, is genoeg. Eenvoud was in hoofdzaak zijn kenmerk.

bericht voor 'Letterkunde' schrijven'. 'Ik, was mijn antwoord, maar man, hoe kom je er aan? Ik, die een paar jaar op je voor heb'. 'Ja, sprak hij toen, mijn vriend Pekelharing zou het doen, maar hij is helaas dood. Nu ben jij de man'. 'Ja, maar, repliceerde ik; ik ben geen lid meer van 'Letterkunde'. 'Dat beteekent niets; Pekelharing was ook geen lid meer'. 'Laat een van je zoons het doen'. 'Neen, liet hij er op volgen. Ik stel er prijs op, dat jij het doet'. Ik zweeg, denkende hem te zullen voorgaan.

Ziehier nu de reden van 't opvatten van mijn taak, die ik, zooals ik reeds gezegd heb, met liefde en toewijding hoop te volbrengen. Of hij er zelf tevreden over zou zijn? Ik betwijfel het, want hij was zeer critisch aangelegd. Maar zijn kritiek was opbouwend en niet afbrekend. Daarop vertrouwt ik.

Gualtherus, Jacob, Dozy, zoon van François en Wilhelmina Johanna van den Bosch, geboren in 1841 te Leiden, bezocht het Gymnasium aldaar en werd er in 1858 aan de Hoogeschool ingeschreven als student in de Theologie, welke faculteit hij echter twee jaren later verwisselde met die van de letteren. Na in het begin van 1862 candidaats-examen gedaan te hebben, verbond hij zich in Augustus van dat jaar als Leeraar in de Oude Talen aan het Instituut van den Heer Schreuders te Noordwijk-Binnen. Reeds in November 1863 werd hij benoemd tot waarnemend Rector van het gymnasium te Zalt-Bommel gedurende de ziekte van den Rector Wessels, en toen deze eenige maanden later stierf, werd hij bij Raadsbesluit van 9 Juni 1864 als zoodanig bestendigd. Het tractement was echter karig: f 1000.-, benevens een derde van het minerval, de schoolgelden die hij met zijn twee collega's moest deelen. Hij maakte daarom weldra gebruik van de goede kansen, welke de invoering van het Middelbaar Onderwijs aanbood, te eer omdat reeds aan de Hoogeschool hij zich bij voorbaat met historische studie had bezig gehouden.

De Gemeenteraad van Deventer benoemde hem, bij besluit van 24 October 1864, tot Leeraar in de Nederlandsche taal en de Geschiedenis aan de Hoogere Burgerschool, op een jaarwedde van f 1800; deze wedde werd in 1876 tot f 2000 verhoogd.

Het onderwijs in de Nederlandsche taal verruilde hij een paar jaar later voor de Aardrijkskimde, waarheen toen reeds zijn studie heenwees. Niettemin bewaarde hij de herinnering aan het eerste vak door de samenstelling van een leesboek, waaraan toen groote behoefte was. Zijn 'Proza en Poëzie' is nu nog hier en daar in gebruik. Tegelijkertijd tijd begon hij zijn letterkundigen arbeid door geregeld bijdragen te leveren in de '*Vaderlandsche Letteroefeningen*, door Braga in 1843/44 de '*Leuteroefeningen*' genoemd, maar dat was toen een andere tijd.

Na aan de Groningsche Hoogeschool doctoraal examen gedaan te hebben, promoveerde hij aldaar tot Litt. hum. Doctor, 27 Juni 1867 op een dissertatie: *De oudste stadsrechten van Zwolle*. Een

bewijs te meer hoe algemeen Dozy's studie ging. Deze dissertatie had hem den weg moeten banen naar een Archivariaat, zooals later zijn broeder, Charles Marie te Leiden aanvaardde. In het jaar zijner promotie nam hij de redactie op zich van *Onze Tijd* en in 1871 ook die van het weekblad *Onze Tolk*. Hij werkte sedert 1876 ook mede aan het weekblad *Euphonia*. Daarnaast verschenen van zijn hand letterkundige 'producten' - zooals hij ze zelf noemt - van onderscheiden aard.

Hoewel eene benoeming tot Directeur der Hoogere Burgerschool te Heerenveen in 1877 op zijn verzoek weer werd ingetrokken, nam hij het volgend jaar een benoeming aan tot leeraar in Geschiedenis en Aardrijkskunde aan het Gymnasium te Arnhem. Hij bleef hier echter niet lang, want reeds in 1879 ging hij, als Leeraar in de Aardrijkskunde aan de Hoogere Burgerschool, naar Leiden.

Het vorig jaar had hij de redactie op zich genomen van het *Aardrijkskundig Weekblad*, en de eerste jaren bewoog hij zich hoofdzakelijk op dit gebied.

De zorg voor zijn aangroeiend gezin, die hem reeds in Deventer had genoopt zich met de zorg voor eenige jongelui te belasten, bewoog hem in 1883 tot het overnemen van het Instituut Schreuders te Noorwijk-Binnen. Zijn publicistische werkzaamheid werd hierdoor meer beperkt. Zijn geest bleef vaardig, en zijn pen hield er gelijken tred mede, want in 1888 richtte hij met J.D.E. Schmeltz, Conservator aan het Ethnografisch Museum te Leiden en Dr. L. Serrurier, Directeur van het Museum, een nieuw tijdschrift op: het 'Internationales Archiv für Ethnographie', waarin hij geregeld de *Revue bibliographique* gaf, welken arbeid hij tot vlak voor zijn overlijden heeft volgehouden.

Met het instituut was hij niet voorspoedig. Hoewel hij er zijn tijd en wetenschap, plus zijn hart aan gaf, was de goede tijd voor dergelijke inrichtingen voorbij, zoodat hij in 1891 zijn instelling moest opheffen.

Gelukkig werd hij in Augustus van dat jaar benoemd tot Leeraar in Geschiedenis en Aardrijkskunde aan de Hoogere Burgerschool met 3-jarigen cursus te 's Gravenhage. Nadat hij het volgend jaar van het onderwijs in de Aardrijkskunde was ontheven, legde hij zich, naast zijn ethnografischen arbeid, meer op historische studie toe. De Amsterdamsche Archivaris, Mr. de Roever, was begonnen een werk van langen adem, *Het Leven van onze voorouders*, en stelde hem in 1893 voor dit in samenwerking voort te zetten. Toen de Roever reeds eenige maanden later stierf, nam Dozy het werk alleen op zich. Het was voor hem eene groote inspanning, want door schrijfkramp bevangen moest hij 't geheel op de schrijfmachine 'typen'.

In 1906 den 65-jarigen leeftijd bereikt hebbende, vroeg en verkreeg hij eervol ontslag met pensioen.

Dozy was 18 Juli 1866 in Goes gehuwd met Margaretha Sara

van den Bosch¹, geb. te Goes 14 Mei 1842. Uit dit huwelijk zijn 12 kinderen gesproten, waarvan nog 8 (twee dochters en 6 zonen) in leven zijn.

Den zomer van 1906 bracht het echtpaar te Zeist door ter wille van de gezondheid der echtgenoot. De ziekte nam echter een snel en ongunstig verloop, zoodat zij 23 September te Zeist overleed. Volgens haar wensch werd zij te Noordwijk begraven. Hij bleef nog een paar jaar in Den Haag wonen, maar in Mei 1909 vertrok hij naar Zeist, eerst inwonende bij zijn schoonzoon Simon H. Taconis, en daarna en pension in de Krullenlaan 19, waar hij in Mei 1922 overleed, nadat hij op 3 Mei te voren zijn 81sten verjaardag te midden van kinderen, kleinkinderen en familie gevierd had. Ik mocht ook tegenwoordig zijn en herinner mij nog gaarne zijn opgewekten en vriendschappelijken toon als gastheer. Wie kon denken dat weinige dagen later zijn verscheiden zou plaats hebben! Terecht was de aanhef van oude testamenten: 'Daar er niets zekerder is dande dood, en niets onzekerder dan de ure van dien, zoo...'

Dozy rustte in Zeist niet. Beschouwen wij alleen daartoe zijn Familie-genealogie, waarnaar in de noot hierboven reeds is verwezen.

De oorsprong van Dozy's familienaam ligt voor de hand. Op korten afstand van Valenciennes, tusschen Cambraïl en Douai, lag de heerlijkheid Oisy. Bij de verwoestingen, waaraan de omstreken van Valenciennes in de oorlogen der 16de en 17de eeuw blootstonden, is het niet te verwonderen, dat nog al eens bewoners hun toevlucht namen tot de sterke en rijke koopstad. Dozy's stamvader is niet precies na te gaan, maar reeds in 1603 is een François Dozy te Valenciennes bekend en in 1670 wordt hij als grootvader genoemd door weder een Fr. Dozy te Leiden, de wieg en bakermat der Dozy's.

De studie zat Dozy in 't bloed, want hoewel zijn voorvaderen zich onledig hielden met de 'neringhe der draperie' en dit ambacht ook eenige jaren te Leiden voorzettekeden, kwam hij bij zijn geboorte reeds in een milieu van geleerdheid, waardoor hij aansporing kreeg om ook in de wetenschap uit te munten en zelfs uit te blinken. Om dit te bewijzen, volg ik in hoofdzaak de aantekeningen, gemaakt door een zijner jongste zoons, Peter, wien ik daarvoor gaarne mijn hartelijken dank betuig. Zij zijn ontleend aan de 'Mémoires', die Dozy buiten zijn 'Genealogie' heeft nagelaten.

Dozy's vader François was te Leiden geneesheer en gehuwd met Wilhelmina v.d. Bosch.

Reeds in de prille jeugd van mijn vriend openbaarde zich een liefhebberij voor historie, zich uitende in het regelmatig en stelsel-

1 Van deze familie komt ook in zijn modelboek *Genealogie en Geschiedenis v.d. fam. Dozy*, 1911, het geslachtsregister voor.

matig verzamelen van allerlei voorwerpen tot zelfs oude kerk briefjes. Er stak eigenlijk een archivaris in hem, getuige ook zijn academisch proefschrift.

Dozy had als knaap wel een breede fantasie, maar de realiteit van het leven, na zijn vroolijken studententijd, doofde in hem al het romantische. Niets bleef er van over dan de herinnering aan zijne wandelingen in de duinen met broeders en schoolmakers, die hij dan bezig hield met verhalen en legenden, waardoor hij, met zinspeling op zijn voornaam Gualtherus, al spoedig Walter Scott werd genoemd. Van die verhalen en de tooneelstukken, door hem ter opvoering in de ouderlijke woning uit het Hoogduitsch vertaald, o.a. van Körner, is weinig anders dan de herinnering overgebleven.

Hij leefde als knaap in een zeer wetenschappelijk milieu van studie, doch vrije studie trok hem bijzonder aan. En zijn lagere onderwijs, en zijn gymnasiaal onderwijs, en dat aan de hoogeschool gaf hem niet meer dan een richtsnoer, en over zijn onderwijzers, docenten en professoren was hij later dan ook slecht te spreken. Alleen de latere hoogleeraar Fruin kon bij hem op 't Gymnasium den zin opwekken voor geschiedenis en Dr. te Winkel bracht hem op de baan der taalwetenschappen, evenals de hoogleeraar Juynboll hem tot de kennis der Oostersche talen dreef. De geleerde Cobet was hem in 't onderwijs der klassieke talen te eenzijdig, en in den strijd tegen de praetorgelden maakte hij het Cobet zuur. Toen was hij lid der redactie van den Leidschen Studenten-Almanak, waaraan hij ook menige bijdrage leverde. De strijd werd voor hem en zijne medestanders eene overwinning.

Zijn muzikaal gevoel, en de beoefening der muziek door zijn familieleden, wakkerde de lust in hem aan om ook een muziekinstrument, de viool, te bespelen, en toen we samen in Zeist in een en hetzelfde pension woonden, gingen wij 's winters samen op naar Utrecht om in Tivoli te genieten van Beethoven, e.a. klassieken in de muziek. Van de nieuwe toekomstmuziek (zonder toekomst) wilde hij niets weten. Toch was hij liberaal, Thorbeckiaansch zelfs en in Deventer speelde hij ook daarbij zelfs de eerste viool. Thorbecke was de buurman zijns vaders en met diens zonen speelde hij reeds als knaap. Later wijzigde hij zijn inzicht in de politiek, zoodat hij alleen heil zag in de richting (de latere) van Van Houten, dien hij niet als renegaat beschouwde, maar als den waren liberaal. Hij zou zelfs hebben kunnen stemmen met de Christelijk-Historischen, zooals hij eenmaal de zege bevocht van een anti-revolutionair, wars als hij was van de Roomsche partij.

Dozy drong zich op, dat hij exclusief was. De ervaringen door hem opgedaan in den omgang met anderen kunnen er hem toe geleid hebben, want in waarheid was hij dit niet. Hij had wel iets hoekigs in zijn omgang; hij haatte bezoeken; was daardoor misschien wel onbeleefd, maar geheel zijne persoonlijkheid, voor-

namelijk tegenover familie en vrienden, weersprak zijne stelling. Hij zocht nooit den omgang met collega's, maar Dr. van Pesch, de hoogleeraar Pekelharing in den Haag, en zoovelen meer zouden hebben kunnen getuigen, zooals ik nu nog mag doen, van zijne hartelijke vriendschap en velen zijner leerlingen kunnen misschien nog spreken van den paedagogischen docent, en opmerkelijken examinerator, die wist leerling en candidaat op hun gemak te stellen, en er ten slotte wist uit te halen wat er bij hen in zat. Een joviale toon bracht beide partijen tot gelijkheid.

Dozy had karakter, misschien wel wat te veel, als het 'te veel' hier ooit mag gelden. Dat karakter verloochende hij nimmer, en daardoor kwamen er dikwerf botsingen voor, die op zijn loopbann invloed hebben gehad. Hij kon heel goed tegenspraak dulden, maar de basis dier tegenspraak moest waar zijn.

Over Dozy's vele werken en geschriften te spreken zou aan dit opstel te veel uitbreiding geven, waarom ik hoofdzakelijk moet verwijzen naar de lijst daarvan hierachter gevoegd, en met liefde bewerkt door zijn zoon Peter Dozy, reeds genoemd. Zeker is die lijst niet compleet, want daar Dozy weinig waarde hechtte aan zijn geschrijf, bijna niets bewaarde, en zeer veel schreef, zonder zijn schitterenden naam op schrijversgebied er aan toe te voegen, was het hem (P.D.) moeielijk iets compleets te geven.

Dozy's grootste geestesproductie viel voor in zijn Deventertijd, die vrij wel ook de gelukkigste was van zijn leven. In Deventer bewoog hij zich op allerlei gebied, en wist toch nog tijd te vinden om wat hij dacht en wist, en goed wist, openbaar te maken. Deventer had hem wel tot eereburger mogen benoemen, want hij was daar eene algemeen bekende persoonlijkheid, die in allerlei kringen de vooraanzitting had, en zeker aan 't hoofd der H.B.S. na Burgersdijk's aftreden zou gesteld zijn, indien de booze politiek hem, niet had doen vallen. Het geïntrigeer in ons kleine Nederland heeft meer degelijke mannen niet gebracht op de plaats, waar zij behoorden. Dozy was wars van vleierij en kruiperij.

Behalve voor zijn geschiedkundigen en litterairen arbeid wist hij tijd te vinden om Deventer tot een middelpunt te maken van het muzikale leven, en zijn krachtige steun slaagde er in een Rubinstein, een Joachim en een Strauss binnen Deventer's veste te voeren. Met denzelfden ijver was hij op economisch gebied werkzaam, en waar hij sprak en vooring was hij overwinnaar. Te Deventer leverde hij al spoedig bijdragen aan het toen zoo gevierde tijdschrift 'Nederland', en weldra kon hij de redactie op zich nemen van het tijdschrift 'Onze Tijd', dat van de Gebrs. Diederichs in handen was gekomen van den uitgever Stemler, en welks eerste jaargangen dier nieuwe reeks bijna geheel gevuld zijn met opstellen van zijn hand. Later kreeg hij een staf van medewerkers, o.a. de Ingenieurs Telders en Evers, waardoor hij meer vrije uren kreeg, die hij niet minder nuttig besteedde.

Dozy heeft den tijd, dien hij als redacteur van 'Onze Tijd' vrij kreeg gewijd aan nieuwe litteraire producten.

In 1869 werd een letterkundig weekblad gesticht 'Onze Tolk' waarvoor Dozy regelmatig bijdragen leverde, en waarvan hij in '71 de redactie op zich nam. Gedurende vier jaren dit tijdschrift redigeerend werd door hem wekelijks een overzicht geleverd van wat er op letterkundig gebied was uitgekomen.

In 1872 bezorgde hij den tweeden druk van een Historisch Overzicht dat Prof. Jorissen, toen leeraar te Gouda, samengesteld had. Ook hiervan werd veel genoeg beleefd, en in 1904 verscheen de negende druk, alhoewel er een groote concurrentie op dat gebied was.

In 1874 volgde 'De Carlisten. Spanje gedurende de laatste 60 jaren' en een 'Historische Atlas', waarin - voor het eerst in ons land - afbeeldingen van bekende feiten of personen achter de kaarten werden afgedrukt.

Opkomend voor de richting van het middelbaar onderwijs, deed hij in 1876 een 'Open Brief aan Mr. P.M. Tutein Nolthenius' uitgeven, dit naar aanleiding van een brochure door dezen heer samengesteld. De 'Open Brief' was vrij scherp en de schrijver maakte er zich vrienden - doch ook vijanden mede.

Deze vruchtbare Deventer-jaren deden voorts nog verschijnen: 'De slag bij Heiligerlee' (in de *Huis-Bibliotheek*) en het 'Aardrijkskundig Weekblad' 1878-1881, geredigeerd en grootendeels geschreven door Dozy; andere pennevruchten vindt men hierachter in de Bibliographie vermeld.

Ondanks deze drukke werkzaamheden vond Dozy nog lust om deel te nemen aan een commissie voor een nieuwe Societeit en als secretaris was zijne functie stellig geen sinecure.

Een aanbod van den nieuwen rector van het Arnhemsche gymnasium, Cornelissen, was oorzaak dat Dozy, wiens finantieele positie dáár veel beter zou werden, naar Arnhem verhuisde; de huizenquaestie was daar ook gemakkelijker op te lossen dan te Heerenveen voor welke plaats hij een benoeming niet aannam.

Het verblijf te Arnhem is van korten duur geweest; reeds het volgende jaar, 1879, volgde de benoeming aan de H.B.S. te Leiden. Toch is de korte tijd te Arnhem vruchtbaar gemaakt veer het algemeen belang: een afdeeling der Coöp. Vereeniging 'Eigen Hulp' werd opgericht en georganiseerd door Dozy, die er voorzitter van werd.

Voorts schreef hij er voor den uitgever Gouda Quint een klein boekje over den 'Almanach de Gotha'.

Aangezien de benoeming te Leiden midden in den cursus plaats greep, heeft Dozy gedurende den winter '79 op '80 aan beide scholen les gegeven: de eene helft van de week te Arnhem, de andere te Leiden.

De tijd te Leiden doorgebracht vormt het keerpunt van een gelukkig leven: met de leerlingen kon Dozy uitstekend opschieten,

zijn groot gezin, acht kinderen, baarde wel veel zorg, de opvoeding van twee Indische kinderen van een broeder kwam nog daarbij, doch zijn kranige, steeds vol zorg zijnde vrouw nam die moeielijkheden gaarne op zich. Naar hartelust gaf Dozy zich naast studie en lessen aan de gemeenschap, werd voorzitter van Eigen Hulp en bestuurslid van de Muziekvereniging. Vooral de werkzaamheden in de Loge, waar hij tot voorzittend meester werd verkozen, gaven hem hooge voldoening. In de groote kwestie met Prins Alexander, wien men, na den dood van den Grootmeester nationaal, Prins Frederik, deze waardigheid wilde opdragen, werd - namens de Leidsche Orde - Dozy afgevaardigd naar den Haag, ten einde den Prins te leeren kennen. Dozy's standpunt, dat - afgescheiden van rang of stand - de waardigste en geschikste in aanmerking moest komen, bleef ongewijzigd. Hoewel Prins Alexander bij de verkiezing in het Groot-Oosten de meerderheid kreeg, heeft hij de weigering van Dozy om hem de voorkeur te geven, nimmer euvel geduid. Integendeel, kort na zijne verkiezing noodigde Z.K.H. hem uit op den Kneuterdijk te komen dineeren en ook daarna heeft de Prins meermalen blijk gegeven het zelfstandige en zuiver maçonnieke standpunt van Dozy te hebben begrepen.

Behalve dat hij zijn tijd gaf aan de werkzaamheden in de Orde, woonde hij geregeld de maandelijksche vergaderingen van het Natuurkundig Genootschap en van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bij, en daar in Leiden had hij gelegenheid op te merken hoezeer de deftigheid der oude professoren van zijn eigen studententijd, zoo omstreeks 1860, veranderd was. De hooggeleerden die de vergaderingen bijwoonden, achtten het niet beneden hun waardigheid na afloop een glas bier te drinken in cafés waar ook jongelui kwamen.

Veel aandacht trok zijn arbeid in de 'Vragen des Tijds', waarin hij een soort program schreef over zijne opvatting van de Aardrijkskunde, een vak dat te veel, naar zijn meening, als een natuurkundige wetenschap werd opgevat. De publicatie in de 'Vragen des Tijds' was oorzaak dat het 'Zeitschrift für wissenschaftliche Geografie' te Freiburg i.B. een geregeld overzicht vroeg van den stand der geographische studie in Nederland, wat een paar jaar lang dan ook geleverd is.

Prof. Pijnappel verzocht hem een nieuwen druk te bewerken van zijn *Geographie van Ned. Indië*.

Behalve een artikel in de door Prof. Drapeyron te Parijs geredigeerde 'Revue de Géographie' en een stuk over het verband tusschen geschiedenis en ethnographie ter gelegenheid van het Bastian-jubilee, gaf Dozy in dien tijd nog een Nederlandsche bewerking van Verne's *Histoire des Voyages et Découvertes*. Met veel moeite dreef hij door, dat het geen vertaling zou worden, doch een Nederlandsche bewerking, waarin de groote verdiensten der Nederlandsche zeevaarders beter tot hun recht zouden komen.

Ten slotte werd de geheele opzet gewijzigd en de twee laatste deelen van het werk van Verne werden het opensnijden der bladen zelfs niet waardig gekeurd. De historie bleek overal voor Verne's fantaisie te hebben moeten wijken en toen de uitgever, Robbers, Verne's naam wilde handhaven, en Dozy bezwaar had tegen het varen onder zoo weinig betrouwbare vlag, bleef een tweede druk achterwege. Het was echter een product van ijverige studie geworden en, behalve door de illustraties, is het werk van Verne er niet in te herkennen.

Een funeste verandering bracht de schrijfkrimp te weeg, waardoor hij, die een secretaris moest gaan houden, zijn honoraria grootendeels te loor zag gaan.

De oudste zoon was juist op het gymnasium gekomen, de andere zoons moesten allen nog hun middelbare schoolopleiding hebben; was het wonder, dat, toen van bevriende zijde er op gewezen werd dat de Directeur van de Kostschool te Noordwijk, Dr. Schreuders, zich terug wilde trekken, Dozy, aan wien de zaak zeer voordeelig werd voorgehouden, toesloeg?

Hier valt een slagboom, het geluk is voorbij: de rust en onbezorgdheid zullen eerst weêrkeeren na jaren van tobben en strijd.

Het instituut werd overgenomen, zonder dat de vorige eigenaar balans of exploitatiekosten kon overleggen. De aflossingen op de koopsom drukten in elk geval vrij zwaar. Op zijn minst moesten een dertigtal jongelui den cursus volgen, doch met het eind van den cursus zouden de meesten weggaan, zoodat er maar op een twaalfstal te rekenen viel. De aandeelhouders, bij monde van den graaf van Bylandt, later voorzitter van de 2de Kamer, verklaarden zich echter zeer optimistisch en in den zomer van 1883 verhuisde Dozy met zijne familie naar Noordwijk.

In dezen tijd kreeg hij opdrachten van uitgevers, waaraan hij gaarne voldeed. Zoo werd een globe bewerkt, die als premie voor de inteekenaars op het boek der 'Reizen en Ontdekkingen' moest dienen. Dan werden de kaarten onder handen genomen, die in de Encyclopaedie van Winkler Prins moesten komen en volgde een nieuwe druk van het leerboek der aardrijkskunde van Putz. Het bleek geheel omgewerkt te moeten worden.

Hoewel politieke kwesties Dozy maar matig belang inboezemden, was de strijd die te Noordwijk uitbrak naar aanleiding van aanstaande verkiezingen, oorzaak dat hij - als in Deventer - partij koos. Het is wel merkwaardig, dat hij, van huis uit liberaal, in den strijd tusschen den Roomschen candidaat en den zendingsdirecteur Donner, predikant bij de Afscheidenen, partij koos, met de kort geleden opgerichte kleine liberale kiesvereniging, voor den laatste, die met een groote meerderheid werd verkozen: aldus werd de anti-revolutionair met behulp der liberalen in de Kamer gebracht.

Zoo, bezig met studie, meer speciaal in dien tijd met Latijn, en met zaken van algemeen nut (ook in de Leidsche Loge, waar-

van hij na zijn vertrek eere-lid geworden was, doch waar men hem wederom tot voorzittend meester verkoos) brak het onweer los.

Het Instituut werd een mislukking; met behulp van den Leidschen advocaat Mr. Was werd de inrichting geliquideerd. Dozy kreeg hevige ijlkoorts, geknakt moest hij in den Haag, waar hij aan de H.B.S. met 3-jarigen cursus als leeraar in de geschiedenis werd benoemd, zijn loopbaan vervolgen. De directeur dezer school was vroeger hoofd eener lagere school geweest en had alle moeite gedaan te verhinderen, dat een leeraar met doctoralen graad aan zijn inrichting verbonden zou worden. Toen dit nu toch gebeurde, trachtte hij Dozy met allerlei plagerijen tegen te werken, terwijl de leerlingen, van een ander gehalte dan Dozy gewend was geweest, de prikkelbaarheid van hun leeraar niet begrepen en dikwijls van een ruwheid en ongebondenheid blijk gaven, die Dozy tot wanhoop en diepe neerslachtigheid brachten. Eerst in den loop der jaren heeft hij, met onverbidde strengheid optredend, den slechten geest aan deze H.B.S. kunnen meester worden. Waar hij zich niet bepaalde tot het overheeren van lessen, zich niet te veel om data, jaartallen en feiten bekommerde, doch de geschiedenis doceerde, op wetenschappelijke wijze, en het voortkomen der gebeurtenissen uit den loop der dingen verklaarde, gaf het bij de slechte verhouding tusschen leeraar en leerling wel zeer veel aanleiding tot wrijving en ontevredenheid want zoo'n onderwijs was alleen goed voor hen die met liefde en ijver voor het vak en den onderwijzer bezielde waren. Kon men die liefde en ijver verwachten van jongens, die, voor het meerendeel, geen hoogere illusie hadden, dan na drie jaren genoeg te weten, om in den winkel of het café van hun vader een plaats te krijgen of op een ministerie regelmatig naar boven te zullen komen?

In dezen tijd kwam het voorstel van den Amsterdamschen Archivaris, Mr. de Roever, om aan het door dezen begonnen boek *Het Leven van onze Voorouders* mede te werken. En in een tijd van deprimeerende omstandigheden was deze aanleiding tot wetenschappelijken arbeid Dozy dubbel aangenaam. Reeds tijdens het voorbereidend werk aan het Tweede Deel stierf Mr. de Roever plotseling en daar bleek dat hij geen vast plan had gehad, noch eenige aantekeningen voor het vervolg achterliet, was het niet gemakkelijk het werk zonder stagnatie voort te zetten. Het boek is zéér goed verkocht geworden en beleefde een tweeden druk. Behalve dit groote werk, de Ethnographische overzichten voor het 'Archiv' en artikelen en recensies in 'de Tijdspeigel' en in 'de Spectator', kwamen in den Haag ook de werkzaamheden in de Loge een groot deel van zijn ambitie opeischen. De Loge '*Union Royale*' verkoos hem al spoedig tot voorzittend meester.

Helaas bleef het daarbij niet; de coöperatie had altijd de liefde van Dozy bezeten en de nieuw opgerichte afdeling van Eigen Hulp, de Wasch- en Strijkinrichting, koos hem in haar bestuur. Later, als voorzitter, kwam de oude eerezucht weer boven; opti-

mistisch als altijd, de lessen vergetend die Noordwijk had gegeven, deed hij voorstellen om een terrein voor een eigen wasscherij te koopen, gebouwen aan te besteden, machines te bestellen: met groote energie werd de zaak aangepakt en volbracht, doch spoedig bleek de taak te zwaar. Toch bleek geen der andere bestuursleden genegen de taak op zich te nemen. Dus vatte Dozy moedig de zaak aan, had met allerlei moeilijkheden te kampen, met oneerlijkheid en kuiperijen, leed een zeer groot finantieel verlies, doch smaakte de voldoening dat, toen hij, na allerlei ellende, voor goed aftrad, zelfs de tegenstanders hem hulde brachten.

Over het algemeen is het Haagsche leven een zwakke weerspiegeling van de oude, mooie jaren. Overal, op wetenschappelijk als op sociaal gebied staat hij op de bres, doch zijn kracht is gebroken, hij wil doch kan niet meer zoo als 't moest. Toen in 1905-'06 de storm in Eigen Hulp losbrak, gedeeltelijk gericht tegen hem als voorzitter van het district den Haag en als penningmeester van het hoofdbestuur, belast met het toezicht op de drukkerij, boog de oude strijder het hoofd. Alleen als commissaris der Spaar- en Voorschotkas bleef hij in functie, voor 't overige had hij genoeg van Eigen Hulp.

Werden zijne sociale werkzaamheden aldus vergald, tot het eind toe is hij der wetenschap trouw gebleven. Het door Prof. Brugmans in het leven geroepen 'Historisch Gezelschap', dat slechts twaalf leden zou tellen, schonk onverdeeld geluk. De leden waren bij beurten gastheer en moesten als zoodanig om beurten ook voor geestelijk voedsel zorgen.

Ook de bijeenkomsten van de redactie van den Spectator en van de letterkundige vereniging 'Die Haghe', als die van 'de Sphinx' werden trouw bezocht. In het Jaarboekje van 'Die Haghe' werden een paar bijdragen van zijn hand geplaatst.

Zoo gingen de moeilijke Haagsche jaren voorbij, zijn kinderen gaf hij een opleiding naar hun aspiraties en over het algemeen mocht hij daarbij tevreden zijn. In 1908, toen de leeftijd bereikt was waarop hij recht op pensioen had, vroeg hij ontslag, doch een onbezorgde oude dag was niet volmaakt voor hem weggelegd: hetzelfde jaar nog verloor hij zijn vrouw, die hem, met onuitputtelijke liefde en met de grootste zelfopoffering voor haar gezin, zoowel in de gelukkigste als in de moeilijkste jaren een steun was geweest. En voor zijn gezin en voor het nageslacht stichtte Dozy wel het beste wat een mensch kan stichten: uitgaande van het beginsel dat een familiegeschiedenis evenveel recht heeft van bestaan als de historie van het land, waarin men woont, stelde hij een familiegeschiedenis samen, daartoe in staat gesteld door zijn, helaas te vroeg overleden broeder, Mr. Charles Dozy, die, als gemeente-archivaris te Leiden, veel had opgespoord, wat betrekking had op de familie Dozy en op de aanverwante familie van den Bosch.

Het is een unicum geworden, deze historie van een familie, die

sedert het midden der zeventiende eeuw in haar ontwikkeling is te volgen en die zich op een zelfde, tamelijk hoog en intellectueel niveau heeft weten te handhaven. Op zijn zeventigsten verjaardag verscheen het werk, een prachtige uitgave waarvan later een 100-tal exemplaren aan het genootschap: 'de Nederl. Leeuw' ten geschenke werden gegeven voor die leden die een voorbeeld wenschen te hebben van de wijze waarop de genealogie eener familie behandeld kan worden.

Nog elf jaren lang mocht de ijverige samensteller van dit werk, waarvoor het nageslacht hem dank is verschuldigd, van een goede gezondheid en van onverdeelde rust profiteren.

De dood verraste hem. Hij werd begraven zooals hij had geleefd, zonder klinkend erbewijs, zonder loftuitingen.

Ik ben aan 't einde van mijn taak gekomen. Ik heb mij gehouden aan 't eenigszins beperkende voorschrift van 'Letterkunde', dat geen 'lofrede' gevraagd werd. Ik zal dus niets tot lof van mijn vriend zeggen. Maar een ander vriend moge spreken. Toen ik betrekkelijk kort voor Pekelharing's dood met hem over Dozy sprak, zei hij, bij het heengaan en uitgeleide doen: 'Dozy had Professor moeten zijn en Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw. Maar hij zocht zich zelven niet'. Hooger loftuiting kan aan Dozy niet gegeven worden. De man, die de uitspraak deed, staat verre boven mij; hij kon beter dan ik Dozy's leven beoordeelen. Deze lof zal over eeuwen spreken. Het is het beste monument, dat Dozy's leven in herinnering brengt.

's Gravenhage 1922/1923.

A.J. SERVAAS VAN ROOYEN.

Lijst der boeken en geschriften van Dr. G.J. Dozy
Enkele zijn in mijn opstel besproken of slechts aangestipt.

1879. De Almanach de Gotha' voor 1808. (Arnhem).
 1881. S. Susan (in Levensberichten van leden der Mij der Ned. Letterkunde).
 1880. Bijdragen in het 'Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie'.
 1881. 'La Géographie de la politique aus Pays-Bas' in de 'Revue de Geographie'.
 1881. Aardrijkskunde (in Vragen des Tijds).
 1881. Prof. Pijnappels Geographie van Nederlandsch Indië, 3de druk. 's Gravenhage.
 1881. Het Boek der Reizen en Ontdekkingen. Rotterdam.
 1881. Recensies in 'De Nederl. Spectator'.
 1881. Recensies in 'De Amsterdammer'.
 1885. De Leeswijzer, onder redactie van Dr. G.J. Dozy en F. Smit Kleine.
 1888/1922. 'Revue bibliographique' in Intern. Archiv für Ethnographie. Leiden.
 1888. 'Ethnographie und Geschichte' in het Bastian-Album.
 1888. Lijkrede bij de rouwloge van Br. Vaillant. In 'l'Union fraternelle'.
 1888. De Latijnsche School te Noordwijk-Binnen en het Instituut Schreuders.
 1897. Recensies in 'De Tijdspiegel'.
 1888. In 'De Tijdspiegel': Op 't veld der wetenschap gesneuveld. (Daniel Veth).
 1899. In 'Die Haghe': Prins Willem IV.
 1899. In 'Die Haghe': Het huishouden van Juliana van Dorp.
 1902. Recensies in 'De Tijdspiegel'.
 1889. In 'De Tijdspiegel': Netscher's Geschiedenis van Essequibo, Demerara en Berbice.
 1890. In 'De Tijdspiegel': Voor recht en menselijkheid.
 1892/1905. Bijdragen in De Nederl. Spectator.
 1893. In 'De Tijdspiegel': Naar Siberië.
 1894. In 'De Tijdspiegel': Als iemand verre reizen doet.
 1895. In 'De Tijdspiegel': In meer dan een opzicht merkwaardig (Veth's 'Het paard onder de volken van het Maleische ras').
 1897. 'Etnographische Musea' in De 'Tijdspiegel'.
 1893-1905. Het Leven van onze Voorouders. Door Mr. N. de Roever en Dr. G.J. Dozy. Amsterdam.
 1908. In 'Uit onzen Bloeitijd': Spel en Spelen. Baarn.
 1908. 'In Memoriam J.D.E. Schmeltz'. Ethn. Arch. XIX, I. Kaarten in de Elzevier-Globe bewerkt voor Winkler Prins' Encyclopaedie.
 1901. Charles Marius Dozy. In het Bulletin des Eglises Wallonnes.
 1911. (niet in den handel). De Familie Dozy.

Levensbericht van Isaïc van Dijk. 20 Maart 1847-25 December 1922.

Isaïc van Dijk werd den 20sten Maart 1847 te Dussen, bij Heusden, in Noord-Brabant geboren. Zijn ouders, Johannes van Dijk en Cornelia van Edenburg, behoorden tot den boerenstand en mochten zich in de algemeene achting hunner dorpsgenooten verheugen. Op de boerderij, waar de kleine Isaïc met nog vijf broers en zusters in een gelukkig gezinsleven opgroeide, moest hard worden gewerkt, want Johannes van Dijk behoorde wel niet tot de minder gesitueerden, maar ook niet tot de meest welgestelde landbouwers. De godsdienstige geest, waarin het gezin leefde, zou men het best als 'gematigd-orthodox' kunnen karakteriseeren; immers de kinderen gingen, naar diens zoon, de Gepensioneerd Generaal-Majoor der Artillerie W.B. Westhoff te Rijswijk mij mededeelde, bij Ds. Westhoff, die als 'gematigd-orthodox' bekend stond, ter catechisatie. De ouders Van Dijk lieten hun kinderen eerst op de openbare dorpschool gaan, waar Meester van den Beek, een ontwikkeld man en goed paedagoog, uitstekend onderwijs gaf. Daar Isaïc van Dijk een goeden aanleg toonde, besloten zijn ouders dat hij elders meer uitgebreid onderwijs zou ontvangen.

Ofschoon Dr. van Dijk gedurende zijn geheele leven met grooten eerbied en liefde, beide over zijn vader en over zijn moeder heeft gesproken, heeft hij toch naar het schijnt het meeste aan zijn moeder gehad. Vader van Dijk, een door en door achtenswaardig man, was streng, zoodat de kinderen wel eens wat bang voor hem waren. Moeder van Dijk was een origineele, diepzinnige, vrome vrouw, die Dr. van Dijk, naar hij in latere jaren meermalen opmerkte, in vele opzichten aan boerin Poyser uit 'Adam Bede', herinnerde. Het beeld van zijn moeder is Dr. van Dijk tot het einde toe bij gebleven en in vertrouwelijken kring vertelde hij wel eens, dat hij haar in zijn herinnering nog dikwijls voor zich zag, zooals zij op Zondagochtend met haar kerkboek met gouden slot langs den dorpsweg te Dussen naar de kerk ging. Lang

heeft Dr. van Dijk haar aanwezigheid helaas niet mogen genieten. Zijn vader en moeder zijn niet oud geworden. Bij zijn promotie in 1877 leefde zijn vader nog, maar zijn moeder was toen reeds eenigen tijd gestorven.

Behalve aan zijn vader en moeder, had Dr. van Dijk ook zeer veel aan het feit dat hij op een boerderij in Noord-Brabant geboren was te danken. Meer dan aan eenige andere streek in ons vaderland, gevoelde hij zich, zooals uit zijn levensgeschiedenis blijkt, aan Noord-Brabant verbonden en hooger dan het verblijf in de stad, stelde hij den omgang met de natuur en inzonderheid ook het boerenleven. Gedurende zijn verblijf te Groningen, zocht hij, vooral in de eerste jaren toen hij nog fietste, zoo goed als nooit den Heereweg, maar de tocht ging altijd naar den Leeuwarder straatweg, waar hij zich op een hek neerzette en uren lang in de weiden rustig kon zitten te kijken. Dr. van Dijk had wat iemand genoemd heeft 'l'âme paysanne, qu'un peu d'herbe ou de feuillage attendrit'. Zijn hart trok naar de vredige rust eener boerderij, waar men in den zomeravond de verre en toch zoo vertrouwde geluiden van hoeve tot hoeve kan hooren weerklinken.

Op zijn twaalfde jaar werd Isaäc van Dijk naar het Instituut Hasselman te Emmikhoven (Almkerk) gezonden, waar onderwijs in de vier moderne talen werd gegeven. Klaarblijkelijk was het reeds spoedig de bedoeling, dat hij zou gaan studeeren, want terzelfder tijd ontving hij privaattlessen in Latijn en Grieksch, o.a. van Ds. Bavinck, predikant bij de gemeente der 'Afgescheidenen' te Almkerk. Na zijn verblijf op het Instituut Hasselman bezocht hij nog ongeveer twee jaren de Latijnsche school te Gorkum, die onder het Rectoraat stand van Dr. Romeyn. In het jaar 1866 werd hij als student in de theologie aan de Utrechtsche Universiteit ingeschreven.

Aan zijn studententijd bewaarde Dr. van Dijk de heerlijkste herinneringen. Zijn tijdgenooten verklaren, dat hij geregeld studeerde, nooit uitbundig was, maar toch vroolijk en gaarne bij een pretje. Om zijn hartelijkheid, zijn eenvoud, zijn zin voor gezelligheid en zijn geestigheid was hij zeer bemind, maar zelf had hij op zijn beurt ook vele vrienden. Onder dezen noem ik in de eerste plaats J.J.P. Valeton en vooral ook G. van Herwaarden, met wie hij in eenzelfde huis bij Berkhof op het Domplein samenwoonde. Met Valeton, die eerst te Groningen had gestudeerd, maakte hij eerst in 1867 te Utrecht kennis en de vriendschap met Valeton is geworden een heerlijke vriendschap voor het leven. Naast Valeton en Van Herwaarden noem ik De Koe, Kruyf, Pijnacker Hordijk, Van Arkel en den later als predikant te Dordrecht gestorvenen Melchior Sjoers. Met De la Saussaye Jun. kwam hij oorspronkelijk in het geheel niet in aanraking. De la Saussaye bemoeide zich minder met het groote studentenleven. Ook was hij geen lid van het gezelschap 'Elias Anne Borger', waarin Van

Dijk met andere aanstaande professoren als Kruyf, De Koe, Valeton en Van Rhijn, een groote rol speelde. Van Dijk was onder meer een jaar voorzitter van 'Borger'. Gedurende zijn studententijd is hij wel corpslid geweest, maar een bijzonder actief aandeel aan het corpsleven heeft hij niet genomen.

Dat ik tot dusver van zijn leermeesters geen melding maakte, vindt hierin zijn grond, dat Van Dijk betrekkelijk weinig aan zijn Utrechtsche professoren heeft gehad. In de theologische faculteit genoot hij het onderwijs van Doedes, Van Oosterzee en Ter Haar. Verder waren Opzoomer, de Graecus Van Herwerden, Brill en Millies zijn leermeesters. De leidende figuren Van Oosterzee en Doedes zochten geen aansluiting bij het Réveil, evenmin bij de Gereformeerde theologie van Voetius en De Moor, bij de Groningsche school of het Oude Supranaturalisme, maar voelden zich het beste thuis bij de orthodoxe theologen na Schleiermacher: Ullmann en Nitzsch, Lange en Martensen. De bovennatuurlijke openbaring hielden zij vast, de historische critiek hebben zij niet verworpen, van een scherp confessioneel karakter als bij Hengstenberg of Stahl waren zij afkeerig, zij verdedigden een milde, ruime opvatting van het Evangelie, dat van elk mensch bekeering eischte en zijn goddelijk karakter in den persoon van Christus, maar vooral ook in het wonder en de heilsfeiten, openbaarde.

Van Dijk, Valeton en De la Saussaye hebben zich van het begin af in de Utrechtsche school niet kunnen vinden en wat Doedes in 1857 uit de redactie van 'Ernst en Vrede' had gedreven, bracht hen juist tot De la Saussaye Sen. In dit verband is het wel eigenaardig, dat wij niet alleen bij De la Saussaye Jun. en Valeton, maar ook bij Van Dijk bemerken, dat hij als student bijzondere voorliefde had voor den persoon en de geschriften van den Utrechtschen hoogleeraar en geestverwant van De la Saussaye Sen.: Brill. Van Dijk hoorde en las Brill gaarne. Vooral hield hij zeer veel van Brill's boekje over de 'Faust'. Blijkt hieruit reeds, dat Van Dijk als student zich in andere banen dan die der Utrechtsche school ontwikkelde, het verschil komt met niets aan klaarheid te wenschen latende duidelijkheid voor den dag in zijn dissertatie 'Begrip en methode der Dogmatiek', die hij, nadat hij alle academische examens, ook het doctoraal, nog met goed gevolg aan de Universiteit had afgelegd, vanuit de pastorie liet volgen. Op den 30sten April 1877 promoveerde Isaäc van Dijk tot doctor in de Godeleerdheid. Van Oosterzee was zijn promotor, Valeton zijn paranymf.

De aanleiding waarom Dr. van Dijk op dit onderwerp promoveerde, lag voor een deel hierin, dat de beteekenis der Dogmatiek destijds in het geding was. Allard Pierson had in 'De Gids' van 1876 zijn bekende artikelen 'Ter Uitvaart' geschreven en Doedes had de uitvaart der christelijke Dogmatiek voorloopig afgezegd. Naast Pierson en Doedes hadden ook Van Oosterzee en Lamers zich over de waarde der Dogmatiek geuit. In streng orthodoxe

kringen werd de beteekenis der Dogmatiek hemelhoog geprezen. Het onderwerp was dus wel zeer actueel. Daarbij kwam, dat Van Dijk's aanleg niet in historische of exegetische, maar zeer beslist in wijsgeerige richting lag. Geen wonder dat hij zich tot het gekozen onderwerp getrokken gevoelde. Uit alles blijkt echter, dat hij volkomen met de Utrechtsche school heeft gebroken. Het is alsof wij De la Saussaye Sen. hooren. Geen wonder dat Van Oosterzee het blijkens het voorwoord niet met Van Dijk's dissertatie eens was. Van Dijk was en is zijn leven lang volgeling van De la Saussaye Sen. gebleven. Over de Utrechtsche school heeft hij weinig meer gesproken.

Met de bespreking van Van Dijk's vroegste theologische ontwikkeling, vooral ook van zijn promotie in 1877, zijn wij eenigszins vooruitgelopen. In 1871 was Van Dijk namelijk bij het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland candidaat tot den Heiligen Dienst geworden en reeds den 10^{den} September 1871 deed hij zijn intrede als predikant bij de Hervormde gemeente te Veen, 'bij Heusden'. Na de gemeente Veen diende hij van 1875-1877 de gemeente Baambrugge en van 1877 tot 1879 de gemeente Kollum. In de pastorie te Veen en te Baambrugge woonde Ds. van Dijk nog alleen, maar te Veen had hij reeds met een Brabantsch meisje, Maria Johanna Jiskoot, een dochter van den Notaris Jiskoot te Veen, mogen kennis maken, met wie hij den 1sten November van het jaar 1877, kort na zijn promotie en kort vóór zijn bevestiging te Kollum, in den echt werd vereenigd. Uit dit tot het laatste toe bijzonder gelukkige huwelijk werden in den loop der jaren vier kinderen geboren, waarvan Johannes Cornelis van Dijk, Ned. Herv. Predikant te Den Haag en Herbertus van Dijk, Predikant-Directeur van het Internaat te Zeist, in leven zijn. Twee kinderen zijn er tot groote droefheid der ouders gestorven. Marietje stierf te Arnhem en Isaác, toen Dr. van Dijk al te Groningen woonde, te Veen, beide op nog zeer jeugdigen leeftijd. De kleine Isaác stierf toen hij vier jaar oud was. Prof. van Dijk heeft vooral zijn zoontje Isaác niet meer kunnen vergeten, al werd het gemis eenigszins verzacht, doordat uit het huwelijk van zijn zoon Johannes Cornelis van Dijk en Caroline Lucie van Vierssen Trip een petekind Isaác werd geboren.

Had Dr. Valeton Jun. het huwelijk van Dr. van Dijk ingezegend, diens vader Valeton Sen., de Groningsche hoogleeraar, zou hem den 11^{den} November 1877 met een preek over 1 Cor. 3 : 9 bevestigen, waarna Van Dijk zijn intree hield over 1 Cor. 1 : 18: 'Het woord des Kruises'. Ook te Kollum is hij slechts kort gebleven, want reeds den eersten Juni 1879 preekte hij afscheid. Hij werd er zeer gewaardeerd, maar er waren onder degenen, die later gingen 'doleeren', velen, die het met zijn prediking niet konden vinden. Aan discussies met Gereformeerde boeren schijnt het niet te hebben ontbroken.

Van Kollum vertrok Dr. van Dijk naar Arnhem, waar hij den

15^{den} Juni 1879 zijn intrede deed en door den bekenden vriend en geestverwant van De la Saussaye Sen. Roozemeyer werd bevestigd. Zijn intree-tekst was 2 Cor. 1 : 24a: 'want gij staat door het geloof'. Ook aan den Arnheemschen tijd bewaarde Dr. van Dijk de beste herinneringen. De verhouding tot zijn collega's, zijn ouden studievriend Van Herwaarden, Roozemeyer, Creutzberg en Romeyn, was voortreffelijk en tot het eind is deze verhouding zoo gebleven. Iederen Zaterdag om vier uur kwamen de vijf predikanten samen, waarbij over de hoogste belangen der gemeente werd gesproken en het samenzijn met een bidstond werd besloten. Speciaal ook met Ds. Roozemeyer ontstond er vanaf de eerste ontmoeting een band, die in latere jaren niet meer is verbroken. Van Dijk hoorde zijn preeken gaarne, hield om de beurt met Roozemeyer de Bijbellezing, bezocht hem later in zijn emeritaat na 1909 en tijdens zijn ziekte meermalen en wijdde na zijn dood in 1916 een 'In Memoriam' aan zijne gedachtenis. Over den Arnheemschen tijd wist Ds. Roozemeyer Jun. te Amsterdam mij te verhalen, dat Dr. van Dijk er bijzonder bemind was om zijn oprecht en verdraagzaam karakter. Met zijn pikzwarte haren en correcte kleeding maakte de ruim dertigjarige jonge dominee den indruk van een heer en als gymnasiast vond men het een eer een eind met hem te mogen lopen. Zijn kerken waren matig bezet, niet leeg en niet vol. Hij had een beschaafd en ontwikkeld publiek, dat karakter-ontleding en een ethischen, zielkundigen blik op de dingen wist te waardeeren. Zijn pastoralen arbeid deed hij er trouw, met name ook zijn huisbezoek. Daarbij kwam hij ook veel bij de menschen 'die niet in de kleine straten woonden', die des avonds of des middags gaarne met hem spraken over kwestie's als geloof en Bijbelcritiek, een vraagstuk dat toen in christelijke kringen sterk aan de orde was. Ds. van Dijk voelde veel voor de 'meetings', gaf in intieme avonden Bijbelverklaringen en lezingen over onderwerpen van godsdienstig-letterkundigen aard. Onder meer hield hij te Arnhem ook zijn voordrachten over Pascal, Savonarola en Jeanne d'Arc, die later te Groningen zouden worden uitgegeven.

Uit de over Pascal e.a. te Arnhem gehouden lezingen blijkt o.a. dat Ds. van Dijk te midden van al den practischen arbeid geregeld was blijven studeeren. Toen Valeton Jun. en De la Saussaye Jun. in 1875 de 'Studiën' hadden opgericht, werd Van Dijk weliswaar niet aanstonds in de redactie gevraagd, maar hij behoorde toch direct tot de geregelde medewerkers. Uit den tijd van Baambrugge dagteekenen de eerste bijdragen. In 1877, te Kollum, werd hij, waarschijnlijk omdat hij toen gepromoveerd was, opgenomen in de redactie en tot in 1881, toen het tijdschrift werd opgeheven, is hij in de redactie gebleven en heeft hij er verschillende stukken, die nu meerendeels in het eerste deel der Gezamenlijke geschriften zijn opgenomen, in geschreven. Over het algemeen treft ons in deze eerste publicatie's Van Dijk's dogma-

tische belangstelling. Men heeft het menigmaal betreurd, dat Dr. van Dijk in latere jaren dit terrein van studie zoo geheel heeft verlaten. Nog in de eerste jaren te Groningen heeft hij zich met Reformatorische en algemeen dogmatische studiën bezig gehouden. Maar de vakken die hem als hoogleeraar waren toevertrouwd, drongen hem, vooral in de eerste jaren, een geheel andere richting uit en het kan niet worden ontkend, dat literaire voorkeur de volle ontplooiing der specifiek theologische interessen eenigszins heeft belemmerd. Wij mogen intusschen dankbaar zijn voor hetgeen hij ons heeft gegeven. Non omnia possumus omnes.

Met de vermelding van de eerste jaren te Groningen, zijn wij als vanzelf tot het professoraat te Groningen genaderd. Den 22sten Mei 1883 werd Van Dijk als opvolger van Lamers naar Groningen geroepen. Het onderwijs dat hem werd opgedragen, omvatte de Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen, de Geschiedenis der leer aangaande God en de Wijsbegeerte van den godsdienst. Den 9^{den} September 1883 nam hij met een rede over 1 Cor. 1 : 9 'God is getrouw' afscheid van de gemeente Arnhem. Den 19^{den} September 1883 aanvaardde hij zijn ambt met een oratie: 'De eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap, waarin hij de eigen methoden in historisch en wijsgeerig onderzoek uiteenzette en reeds allerlei lijnen van denken aangaf, waarlangs zijn geest zich bij voortdoring zou blijven bewegen.

Een nieuwe wereld ging nu voor Van Dijk open. In de theologische faculteit te Groningen arbeidden destijds Van Bell, Cramer en Valeton Sen., maar de samenwerking met hen duurde slechts kort en er hadden gedurende Van Dijk's professoraat allerlei veranderingen plaats. Meijboom en Lindeboom namen de plaats in van Van Bell. De Koe, Van Rhijn en De Zwaan kwamen na Cramer en op de plaats van Valeton Sen., volgden Wildeboer en Bleeker. Toen Van Dijk te Groningen kwam, waren Kruyf en Hofstede de Groot Jun. Kerkelijke professoren. Kruyf werd opgevolgd door Jonker en Van Veldhuizen. Hofstede de Groot Jun. door Reitsma, Mallinckrodt en Aalders. Het Hebreeuwsch werd sedert 1877 door Van den Ham, later door Böhl onderwezen. Met al deze collega's heeft Van Dijk gedurende de jaren van zijn Professoraat in goede verstandhouding geleefd en met meer dan één hunner was hij persoonlijk bevriend. Ik denk hier vooral aan zijn vriendschap met De Koe, Kruyf en Bleeker.

Dr. van Dijk heeft gedurende de jaren van zijn professoraat met opgewektheid zijn arbeid verricht en het verblijf in de stad Groningen over het geheel aangenaam gevonden. Daarmede is niet gezegd, dat hij er nimmermeer zorgen zou hebben gekend. Zooals wij reeds mededeelden, stierf zijn zoontje Isaäc, toen hij nog slechts korten tijd te Groningen was. Ook had hij in de eerste jaren door zijn drukken arbeid te Arnhem en de inspanning die de eerste professorenjaren vereischen, zeer te tobben met

zijn gezondheid. In latere jaren mocht Dr. van Dijk zich hoe langer hoe meer in een over het geheel goede gezondheid verheugen. Dat de trouwe en nadrukkelijke zorgen van zijn lieve vrouw en zijn gelukkig gezinsleven hierin een belangrijk aandeel hebben gehad, staat vast. Maar ook in den Groningschen professorenkring waren de verhoudingen buitengewoon aardig. Men leefde er met elkaar mee en ofschoon er wel coryphaeën waren, gedroegen zij zich, zooals Van Dijk zelf eens zeide, als gewone menschen. En wat eindelijk Van Dijk's verhouding tot de studenten betreft - zijn onderwijs sloeg in. Het heeft Dr. van Dijk aan zegen op zijn leven niet ontbroken.

Gedurende de jaren van zijn professoraat heeft Van Dijk zich buiten zijn eigenlijken arbeidskring op allerlei terrein bewogen. Vooral het terrein der z.g. 'Inwendige Zending' had zijn belangstelling. Van 17 Juni 1887 tot 28 October 1898 was hij lid van het college van regenten van de Strafgevangenis. Zeer veel heeft hij gedaan voor de Geheel-onthouding, een tijdlang had hij zitting in het Bestuur van het Diaconessenhuis, hij was eenigen tijd Voorzitter van het 'Toevluchtsoord voor meisjes.' Ook liet hij zich tot twee malen toe voor een toespraak op de conferentie voor 'Inwendige Zending' te Doetinchem vinden. Ofschoon hij zich, naar mij voorkomt, meer tot den arbeid der 'Inwendige Zending' voelde aangetrokken, heeft hij toch ook het werk der 'Uitwendige Zending' doorlopend met zijn hart gedragen. Een enkele maal voerde hij op de algemeene vergadering van het Nederlandsche Zendelinggenootschap het woord en jaren lang had hij eens in de week een zendingsavond in de A-Kerk, waar een kringetje werkers geregeld samenkwam en professor van Dijk onder meer lectuur over den arbeid der zending verdeelde.

Niet alleen den arbeid der zending, maar ook de Kerk heeft hij als hoogleeraar in verschillende vormen gediend. Geruimen tijd was hij ouderling der Hervormde gemeente en in de laatste jaren van zijn verblijf in Groningen zelfs Kerkvoogd. Op de Utrechtsche, ook op de Groningsche predikantenvergaderingen, was hij een zeer begeerd spreker en hij nam ook in andere opzichten een actief aandeel aan hare werkzaamheden. Zoowel te Groningen als later nog te Heusden gaf hij kringen voor predikanten uit de omliggende dorpen, die door de deelnemers bijzonder werden gewaardeerd. Een tijdlang stelde hij zich ook voor de 'Ethische' kiesvereniging in de gemeente Groningen beschikbaar en tot het instituut der Academiepreeken is de eerste stoot mede van hem uitgegaan. Uit dit alles blijkt duidelijk, dat Van Dijk ook als hoogleeraar de Kerk niet heeft vergeten. Van Dijk had de Hervormde Kerk lief, al was hij geenszins blind voor hare gebreken.

Het zou mij te ver voeren, wanneer ik hier de verschillende gelegenheden waarbij men Van Dijk als spreker noodigde, moest trachten te vermelden. Ik volsta met er aan te herinneren, dat

hij op de algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1907 het woord heeft gevoerd over 'Stijl' en verder onder meer op het Philologen-congres te Amsterdam (1907), op de Algemeene vergadering van de vereeniging van Academisch gevormde leeraren te Rotterdam (1912), voor de Haagsche Vereeniging 'Geloof en Vrijheid' over het 'Wezen des Christendoms', ook over Thomas à Kempis te Windesheim (1906) heeft gesproken. In den loop der jaren vielen hem verschillende onderscheidingen ten deel. Dr. van Dijk was Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Uit dit alles zou men nu misschien den indruk kunnen krijgen, alsof Dr. van Dijk min of meer een 'man van de wereld' was. Toch was dit in het geheel niet het geval. Dr. van Dijk was in den grond een wereldschuwe man, een schuchtere, min of meer vrouwelijke natuur, wiens hart naar de binnenzijde der dingen trok, waar de rust den geest adelt en ieder 'minzaam voor zichzelf pleegt te spreken'. De groote beteekenis van zijn arbeid als hoogleeraar lag dan ook niet zoozeer in zijn optreden naar buiten, in zijne redevoeringen of in zijn geschriften, als wel in de eigenaardig vormende kracht, die er, vooral in de collegekamer, van de bespiegelingen van den leermeester op de leerlingen uitging. In die colleges droeg Van Dijk's werkzaamheid als docent niet zoozeer een streng technisch karakter als wel het stempel van een geëleveerden humanen, zedelijken arbeid. Men leerde er denken. Een eigenlijke 'vakgeleerde' was Van Dijk niet. In de Godsdienstgeschiedenis was er allerlei dat zijn hart niet had en alleen de Grieksche religie - ik denk aan zijn studiën over Socrates - trok meer in het bijzonder zijn aandacht. Evenmin als een vakmatige behandeling der Godsdiensthistorie gaf Van Dijk in de Wijsbegeerte van den godsdienst een min of meer afgerond geheel van godsdienstwijsgeerig denken. Van Dijk was niet allereerst wat wij een systematisch denker plegen te noemen. Wel was op hem van toepassing, wat hij zelf eens van Kierkegaard zeide, namelijk dat men hem als een sterk concentrisch denker zou kunnen karakteriseeren.

Het middelpunt van zijn denken was de persoon van Christus. Te midden van de veelheid der levensbeschouwingen meende hij, dat de ware rijkdom der ziel nergens anders wordt gevonden, dan in het leven, dat 'met Christus verborgen is in God'. Van hieruit stelde hij dan verder met nadruk voorop, dat de volstreckte waarde van het individueele op elk terrein van het persoonlijke en het cultureele leven met kracht moest worden gehandhaafd. Handelde hij over het wezen van het christendom, dan zocht hij niet naar kosmische belichting, streefde hij niet naar metaphysische penetratie, maar het accent viel vooral op de tegenstelling zonde en genade en de reële tegenwoordigheid

van God in Christus. Bij zulke besprekingen was zijn college eigenlijk een Academische Evangelieverkondiging, waarin men naar alle zijden de diepten en perspectieven der christelijke levens- en wereldbeschouwing leerde vermoeden en waarvan men verwonderd en bewogen over de heerlijkheid van Christus, vol van genade en waarheid, scheidde.

Inzake de volstreekte waarde van het persoonlijke op elk levensterrein, zou men kunnen zeggen, dat Dr. van Dijk de waarde van het persoonlijke vooral door de inrichting van het Akademisch onderwijs, de overheersching der natuurwetenschappen en in het algemeen door geheel de nieuwere cultuur bedreigd zag.

Met zijn groote belangstelling in paedagogische vragen, is Dr. van Dijk op Universitair gebied vooral opgekomen voor wat Newman 'education of mind' noemde. Hij heeft zich altijd met kracht tegen alle overlading, tegen alle africhting verzet en er vooral op gewezen, dat men aan de Academie zou ontdekken, wat men onder wetenschappelijke methode te verstaan heeft. Aan de Universiteit mocht men in geen geval meer stof inprenten dan voor het inprenten van wetenschappelijke methode en als onmisbare grondslag voor verder onderzoek noodig is. Door het Akademisch onderwijs moest de geest zich leeren stellen boven allerlei meeningen en de student moest leeren beseffen, dat alle kennis een zedelijken wortel heeft. Bovenal heeft hij er telkens weer aan herinnerd, hoe moeilijk het is te denken en hoe gemakkelijk zelfstandig denken door allerlei oorzaken belemmerd wordt. Van een waarachtig innerlijk groeien kon naar zijn meening door de veel te uitvoerige stof en het vakleerarenstelsel bij het voorbereidend hooger onderwijs moeilijk sprake zijn. Maar ook tegen het Universitaire onderwijs had Dr. van Dijk allerlei bezwaren, die hij in zijn 'Vota Academica' en elders vrijmoedig heeft uitgesproken. Vooral de 'Vota' hebben heel wat pennen in beweging gebracht, en het blijft altijd te betreuren, dat het tweede deel niet meer is verschenen.

Niet alleen in het Akademisch onderwijs, maar ook in de toepassing der natuurwetenschappelijke methode op de geestelijke wetenschappen vreesde Dr. van Dijk een aanval op de waarde van het persoonlijke. Bij deze methode werd naar zijn meening het individueele weggespoeld en hield men alleen generalisaties over. De gevaren dezer methode zag hij in elke Darwinistisch getinte ethiek, in de theorieën van Spencer over het wezen van den godsdienst, in de godsdienstpsychologische studiën van James, in de theosophische bewering dat alle godsdiensten in den grond hetzelfde willen, vooral ook in de methode van onderzoek der 'Religionsgeschichtliche' school, waarbij de z.g. 'parallelenmethode' meermalen tot excessen voerde. Tegen de stelling van Troeltsch, die uitgaat van 'de principieele gelijksoortigheid van alle gebeuren' en de z.g. 'reductiemethode' van Harnack maakte Dr. van Dijk principieel front. Op geheel het terrein der geeste-

lijke wetenschappen werd het eigen karakter der verschijnselen opgespeurd en wie Prof. van Dijk b.v. over Philo's logosleer hoorde, zal niet weer beweren, dat het eerste hoofdstuk van het Johannesevangelie door een leerling van Philo geschreven is.

Nog in uitgebreideren zin vermoedde Dr. van Dijk een aanslag op de waarde der persoonlijkheid in geheel de moderne cultuur. Hier deelde hij de reactie's van mannen als Nietzsche, Ibsen, Eucken e.a., die zich op het einde der 19de eeuw met kracht tegen veel in de cultuur der 19de eeuw hebben verzet. Bij alle vermeerdering van wetenschappelijke cultuur, vreesde Dr. van Dijk een besliste verarming van het innerlijke leven, zag hij op allerlei wijze scherp de verschijnselen die er op wezen, dat menig innerlijk leven verdorde. Uit dien hoofde reageerde hij niet alleen tegen het materialisme, maar vooral ook tegen het intellectualisme, werd hij wrevelig als er getoast werd op den vooruitgang, omdat hij klaar inzag, dat techniek de leegte van het moderne leven niet kon bedekken. Alles zou komen met de verstandsverlichting en den vooruitgang, maar het eindigde in den wereldoorlog en in een algemeen zedelijken achteruitgang, waaraan allen zonder onderscheid schuld droegen. In dat alles en meer was er in Prof. van Dijk zeer beslist iets 'Kulturfeindliches'. Soms ging dit misschien iets te ver, maar mannen als Nietzsche, Ibsen, Tolstoï, Eucken, Heymans e.a. hebben hier in menig opzicht gedacht als hij.

Uit dit kort overzicht moge eenigszins duidelijk zijn geworden, hoe de bespiegeling over de waarde der ziel, maar dan in den breedsten, diepsten zin, telkens in het onderwijs van Prof. van Dijk terugkeerde. In zijn colleges keerden bepaalde dingen meermalen terug en toch warm zij niet eentonig. Er was bij hem de herhaling in Kierkegaardschen stijl. Maar er was nog heel wat meer. Er was een zeldzame fijnheid van observeeren, waardoor de teere kanten wonderlijk tot hun recht kwamen. Er was niet zelden een kostelijke humor, die de stilte der gehoorzaal plotseling door een schaterlach deed verbreken. Er was een rijk gevarieerd taalgevoel, een fijn besef van stijl, waardoor hij de dingen persoonlijk wist te stempelen. Er was in zijn wijze van zeggen een heerlijke hoeveelheid plastiek, die hij van den Bijbel, van zijn moeder, van het reeds genoemde Brabantsche boerenleven en van Shakespeare geleerd had. Shakespeare heeft hij zijn leven lang gelezen en liefgehad. Daarnaast kende hij vooral enkele klassieken als Plato, Plotinus, Pascal, Vinet, Kierkegaard. Dit alles kwam het onderwijs uit den aard der zaak ten goede. Het college had een levend en een boeiend karakter, vooral ook omdat het zoo ontdekkend was. Er was in Prof. van Dijk een sterk Socratisch element, waardoor men dikwijls zeer onverwacht met zichzelf in aanraking werd gebracht.

Vraagt men welke grooten uit de geschiedenis vooral zijn leermeesters zijn geweest, dan zou ik niet allereerst willen

denken aan de mystieken, mannen als Plato, Plotinus, Dante, A Kempis. Het kan niet worden ontkend. dat er door Van Dijk een mystieke ader liep. Dat hij b.v. in den geest der 'Imitatio' geheel wist in te leven, bewijst zijn ongemeen fraaie vertaling, waarin het hem op treffende wijze gelukt is, de muziek, het rythme, te laten hooren. Toch was Prof. van Dijk te beslist kind der Reformatie, dan dat hij zich in de sfeer dezer praktische devotie zou hebben kunnen vinden. Het hart van het Evangelie klopte voor hem in de levensbeschouwing der Reformatoren, die, met al het paradoxale en irrationeele daaraan verbonden, het eigenlijke van het christelijke geloof in hun rechtvaardigingsleer hadden gegrepen.

Toch waren ook de Reformatoren niet allereerst Van Dijk's leermeesters. Zijn eigenlijke leermeesters waren Socrates en Kierkegaard en verder: Pascal, Vinet, De la Saussaye, Gunning. Hoeveel Van Dijk van Socrates en Kierkegaard hield, blijkt uit zijn geschriften, het bleek vooral ook uit zijn onderwijs. Beiden waren een bestanddeel van zijn geestelijk leven geworden. Beiden leerden dat de enkele mensch de mensch is, deden den mensch komen achter zichzelf, arbeidden majeutisch, hadden een afkeer van alle frase en van halve wetenschap. In dit alles was Prof. van Dijk hun leerling. Maar vooral ook aan de klassieken der Ethische theologie: Pascal, Vinet, De la Saussaye en Gunning, had Dr. van Dijk heel veel te danken. Hun verzet tegen het intellectualisme deelde hij, hun psychologie en levenswaardeering waren ook de zijne. In hun geschriften was hij voortreffelijk thuis. Over Pascal schreef hij een afzonderlijke studie en in zijn literaire critiek in essays over Eliot, Van Eeden, Maeterlinck e.a., is onmiskenbaar, dat hij bij Vinet is ter schole gegaan. Daarnaast heeft hij echter ook De la Saussaye, en niet het minst Gunning, gekend als de beste.

Meer dan een der beide anderen in het jongere driemanschap: De la Saussaye Jun. en Valeton, herinnert Van Dijk aan den persoon van Gunning. In andere opzichten gevoelde Dr. van Dijk zich als jongere echter weer meer aan zijn beide vrienden verbonden. In De la Saussaye, den man der geweldige eruditie, had Prof. van Dijk vooral den ernst lief. In Valeton, den man met den vasten levensgang, trok hem meer het joviale, de humor. Alle drie doceerden ongeveer tegelijkertijd aan de drie Rijksuniversiteiten. Zij hadden allen het oor der studenten en bleven tot het laatst toe bevriend. Maar hoe groot was het verschil! De la Saussaye was in de eerste plaats redacteur van 'Onze Eeuw' en voorzitter der Koninklijke Academie, de godsdiensthistoricus en de literator; Valeton was allereerst de fijne verklaarder der Profetische geschriften, en in den grond van zijn hart was hij zendeling. Van Dijk was de man der meditatie, de meest priesterlijke, de kenner van het inwendige, de tolk van de ziel. Veel minder dan Valeton en De la Saussaye was Van Dijk een vakman.

Ongemeen sterker dan speciaal De la Saussaye keerde Van Dijk zich tegen de moderne cultuur. Van Dijk sprak in de tentzending, had het Heilsleger lief en was de eerste die Generaal Booth te Groningen logeerde, toen deze nog vrijwel als een zonderling werd beoordeeld. Of De la Saussaye in de tentzending paste? Ik betwijfel het. Van Dijk was veel meer methodist, ook hier meer kind van Vinet. De la Saussaye was meer kind van Schleiermacher. Een en ander neemt echter niet weg, dat Van Dijk, de meest wijsgeerige, het duidelijkst de waarde van wijsgeerige bezinning voor de christelijke theologie doorzag en het is in dit verband van belang, dat Van Dijk meermalen op de waarde van het Badensche Neo-Kantianisme heeft gewezen.

Met opzet stond ik bij het onderwijs van Dr. van Dijk uitvoeriger stil, omdat daar het hart van zijn Groningsche werkzaamheid klopte, maar vooral ook omdat Van Dijk slechts zeer gedeeltelijk kan worden gekend uit zijne geschriften. De hoofdzaak was de persoon en de persoonlijke invloed. Dr. van Dijk heeft op zijn leerlingen grooten invloed geoefend en dat niet alleen door zijn onderwijs, maar vooral ook als mensch. Twee dingen vielen in zijn verschijning onmiddellijk op: zijn eenvoud en zijn vreugde. Prof. van Dijk was buitengewoon eenvoudig. Overal waar hij was, had hij plezier in de dingen. Een kleinigheid was voor hem een tractatie. In zijn omgang met zijn studenten was hij als een oudere vriend en als men hem met kinderen zag, wist men, dat hij tot in zijn ouderdom in zijn hart een kind was gebleven. Met dezen eenvoud was de vreugde van zijn hart onlosmakelijk verbonden, want deze eenvoud gaf hem de innerlijke vrijheid van den geest, waardoor hij zich boven allerlei tegenstellingen kon verheffen. Niet het minst ook zijn zin voor humor maakte hem overal waar jonge menschen tezamen waren, vooral ook in het Internaat te Zetten, later te Zeist, tot een zeer begeerd spreker en gast. Onder jongeren had hij zeer vele vrienden en men liet niet gaarne een gelegenheid om Prof. van Dijk een bezoek te brengen, voorbijgaan. Groot was zijn tegemoetkomendheid, hij stond voor iedereen open en wanneer men bij hem was, bemerkte men, hoe goed hij naar iemand kon luisteren. Tegelijk viel het telkens weer op, hoe dicht hij bij God leefde. Zijn leven was wel waarlijk 'met Christus verborgen in God'. Hij was een kind van God en zooals hij leefde, zoo is hij ook heengegaan.

Toen de wet hem op zeventigjarigen leeftijd, nog krachtig en gezond, tot heengaan noopte, mocht Prof. van Dijk op vier en dertig jaren doorlopenden arbeid aan de Groningsche Academie terugzien. Den 19^{den} September 1908 had hij zijn vijf en twintigjarig professoraat in stilte bij zijn oudsten zoon te Roozendaal herdacht. Den 26sten Juni 1917 hield hij voor een talrijk gehoor, waarbij hem door zijne leerlingen een volledige uitgave van zijne geschriften werd aangeboden, zijn afscheid. Een tijdlang vertoefde

hij nog bij zijn oudsten zoon te Roozendaal, maar daarna vestigde hij zich met zijn trouwe gade te Heusden. Hier woonde hij in het groote huis aan de Breetstraat, zette hij zich opnieuw tot den arbeid en verschenen er van zijn hand onder meer nog studiën over Dante, Shakespeare's Hamlet en Socrates.

Lang zou Prof. van Dijk echter niet meer te Heusden blijven. Om allerlei redenen waren er tegen een langer verblijf te Heusden bezwaren en 15 April 1922 trokken Professor en Mevrouw van Dijk naar Den Haag. Helaas zou ook het verblijf in Den Haag niet lang meer duren. Een ernstige ziekte openbaarde zich meer en meer en was oorzaak, dat Prof. van Dijk, die in een dependance van het Haagsche Diaconessenhuis woonde, aldaar in de verpleging moest worden opgenomen. Zijn zwaar ziekbed heeft hij in vertrouwen op God gedragen en op den eersten Kerstdag van het jaar 1922 is hij in vrede heengegaan. Vrijdag den 29sten December 1922 had in allen eenvoud op Oud-Eik en Duinen de begrafenis plaats. In de Kerkzaal van het Diaconessenhuis sprak Ds. H.C. Snethlage. Aan het graf werd alleen het woord gevoerd door Dr. Bleeker, waarna Ds. J.C. van Dijk dankte.

Diep onder den indruk verlieten zijn vele vrienden de plaats waar men het stoffelijk overschot van Prof. van Dijk aan de schoot der aarde had toevertrouwd. Een stem die in onmiddellijk rapport stond met onze ziel heeft opgehouden te spreken. Wij zullen dat vriendelijke gezicht niet meer zien en die vriendelijke hand niet meer drukken, maar zijn beeld zal ons blijven vergezellen. Vergeten zullen en kunnen wij hem niet.

Eere zij zijne gedachtenis!

Werkhoven (U.)

M. VAN RHIJN.

Lijst der geschriften.

Zoo goed als alles wat Prof. van Dijk tot op het jaar 1917 geschreven heeft, is in de 'Gezamenlijke geschriften', Deel I-V, P. Noordhoff, Groningen 1917, opgenomen.

Van hetgeen niet is opgenomen, noem ik hier nog:

1877. Boekbespreking van A. Resch, *Das Formalprinzip des Protestantismus*, in: *Studiën*, Deel 3, blz. 108 vgg.
1877. Boekbespreking van Fr. Ehrenfeuchter, *Christenthum und moderne Weltanschauung*, in: *Studiën*, Deel 3, blz. 383 vgg.
1877. Hypercritiek, in: *Studiën*, Deel 3, blz. 379 vgg.
1879. Kantteekeningen op een tweetal kritieken naar aanleiding van mijn stuk: *De leer der verkiezing volgens het Nieuwe Testament*, in: *Studiën*, Deel 5, blz. 96 vgg.
1880. *Ter Gedachtenis [over Ds. Melchior Sjoers]*, in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Deel 1, blz. 102 vgg.
1886. *De absoluutheid van het christendom*, in: *Eltheto*, Nieuwe serie, Deel 28, 1886, blz. 129 vgg. [een voordracht].
1905. *Rekenschap*, in: *De Hervorming*, n°. 25, 24 Juni 1905 [tegen Prof. S. Cramer's beoordeeling der 'Vota' in *Teyler*, Deel 3, 1905, blz. 99 vgg.].
1907. *Geen oratio pro domo, maar een protest*, in: *Eltheto*, 26 Sept. 1907, blz. 149 vgg. [polemieek met Dr. de Hartog; men zie ook *Eltheto* 24 October 1907].
1909. *Thomas à Kempis. De Navolging van Christus uit het Latijn vertaald*, Tjeenk Willink, Haarlem 1909.
1916. *Toespraak tot de kinderen in de Groningsche kinderkerk*, in: *Ons eigen krantje*, Redacteur Ds. C.W. Coolsma, 15 Mei 1916.
1916. *Tweede druk van de vertaling van de Navolging van Christus*, Tjeenk Willink, Haarlem 1916.
1916. *Paschen*, *Internaatsnieuws*, 1e jaargang, Vada, Wageningen, blz. 53 vg. Overgenomen in 'Kampnieuws', orgaan van het jeugdwerk der N.C.S.V., April 1917.
1917. *Voorwaarden van geestelijke ontwikkeling*, *Bijlage Internaatnieuws*, Vada, Wageningen, 2e jaargang, Februari, n°. 6, [voordracht in het Internaat].
1918. *Het zien van de genade Gods*, in: *Mededeelingen vanwege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, Deel 62, derde stuk. [Toespraak op de algemeene vergadering in de Groote Kerk te Rotterdam, 10 Juli 1918].
1919. *Verzoening met God*, in: *Eltheto*, Maart 1919, blz. 165 vgg. [een referaat op de zomerconferentie der N.C.S.V.].
1919. *De reputatie van onze predikanten*, *Hollandia-drukkerij*, Baarn 1919, [overdruk uit 'Bergopwaarts'].

1919. J.H. Gunning, Spinoza en de idee der persoonlijkheid, tweede druk, met een inleiding van Prof. Dr. Is. van Dijk, Hollandia-drukkerij, Baarn 1919.
1920. Kerstmis, 'Bergopwaarts', 25 December 1920, Vierde jaargang, n°. 8 [een korte meditatie].
1920. Geloofsverzekerdheid, in: 'Eeuwigheidslicht', Ruys, Utrecht 1920 [een preek].
1920. Beproefde lectuur, in: Eltheto, Mei 1920, bl. 245 vg.
1920. Dante's Vita nova, eene studie. P. Noordhoff, Groningen 1920.
1921. Hamlet, in: Stemmen des Tijds, Februari, Maart, April 1921.
1921. Kerstmis, in: Internaatsnieuws, n°. 4, blz. 25 vg. December 1921 [een meditatie].
1922. Socrates, Volks-universiteits-bibliotheek, Bohn, Haarlem 1922.
1923. Een levende Bijbel, Bijlage bij het In Memoriam-nummer van het Internaatsnieuws, 8e jaargang, van Lonkhuyzen, Zeist 1923 [een preek].

Kleine bijdragen in Museum, Theologische Studiën, Het Eeuwig Evangelie, zijn hier niet vermeld.

Levensbericht van Dr. Mr. Samuel Muller Fzn. 1848-1922

Mijn eerste ontmoeting met Muller was maar héél kort. Ik zag hem binnenkomen in de groote bovenachterkamer in het huis van zijn zwager Adama van Scheltema in de Doelenstraat te Amsterdam. Het was een Maandagmiddag na afloop eener Academie-vergadering, en de glans van geleerdheid, die den oom als Academielid, als archivaris en als Utrechenaar omstraalde, joeg mijn vriend Carel en mij, gymnasiasten met vrijwel uitsluitend artistieke aspiraties, al heel spoedig op de vlucht.

Maar, - wellicht uit nieuwsgierigheid - ik had hem toch even aangekeken en, door de brilleglazen heen, in de oogen iets tintelends gezien, dat met mijn voorstelling van een snuffelend geleerde niet strookte, en dat mij te meer trof omdat het binnenkomen van den rijzigen man daarvoor juist wèl onbeholpen genoeg was geweest.

Hij moet er toen uitgezien hebben zóó als Jan Veth hem een paar jaar later, in 1895, voor de Kroniek van Tak, teekende. Ik weet tenminste nog heel goed, dat dit portret mij plotseling weer de vrijwel vergeten ontmoeting in herinnering bracht, zoodat ik Kernkamps begeleidend opstel ging lezen om te weten te komen, wat er in dezen man kon wezen, dat mij iets te zeggen had. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat ik daarvan toen wellicht iets begrepen heb, maar er zouden nog jaren voorbij gaan vóórdát het mij werkelijk geheel duidelijk was. Toen zou een vriendschappelijk verkeer, dat twintig jaar mocht duren, gaandeweg den afstand doen verdwijnen, die bij een kwarteeuw leeftijdsverschil aanvankelijk niet anders dan tamelijk groot kon zijn.

Talrijke malen en onder allerlei omstandigheden heb ik in die jaren Muller ontmoet en zijn beeld is mij vertrouwd geworden, zooals het telkens als vanzelf weer de belangstelling vroeg, hetzij in den kring van grootere vergaderingen, als hij, den gang der gedachtenwisseling oplettend volgende, van instemming of afkeuring getuigde alléén door de manier waarop hij zijn mond vertrok, hetzij in de persoonlijke samenspreking, waarin hij zijn mee-

ningen uiten kon met nog iets van de onstuimigheid der eeuwige jeugd, ook wel in het meer vriendschappelijk tafelgesprek, waarin hij vernuftige pijlen schoot, of bij een wandeling door zijn museum, waarbij hij meer dan ooit welsprekend wezen kon.

Velen zullen dat beeld, althans in één dier fasen, voor zich zien, terwijl zij uit een ontmoeting met hem zeker één herinnering moeten overgehouden hebben: die aan een werkzamen, een nooit rustenden geest. Zij kennen die tinteling in de oogen, welke mij als jongen trof, maar ook het ietwat onbeholpene, dat altijd eventjes de gedachte opriep aan het beeld in de literatuur voor den archivaris geschapen, zij het ook in de meest beminnelijke versie, die van France's 'Silvestre Bonnard!'

Toch moest dat beeld van Muller héél onvolledig blijven, daar het slechts de kant was dien hij naar buiten keerde, en niet de andere, die maar voor weinigen zichtbaar kwam, wijl daar meer zijn innerlijk zelf, dat hij liefst schuw verborgen hield, open lag. Want deze man, dien zijn groote gaven tot openbare ambten, tot besturen, commissies, vergaderingen, kortom tot een werkzaam maatschappelijk leven brachten, was schuw en verlegen, had altijd weer, - hoezeer hij ook aan gezelligheid behoefte had, - een overwinning op zichzelf te behalen vóór hij zich inliet met anderen.

Tenzij - en die beperking is van bijzonder groote beteekenis - tenzij dat schriftelijk kon geschieden. 'Slechts met de pen in de hand voel ik de noodige zielsrust', zoo schreef hij mij eens, jaren geleden, toen ik hem had willen bewegen tot het optreden in een debatgezelschap. Het geschreven woord vooral is het middel geworden, waardoor Muller uiting heeft kunnen geven aan al wat in hem leefde en bloeide, aan de kostelijkste gaven van hoofd en hart. Met de pen in de hand had hij de noodige zielsrust. Dan had zijn geest zijn volle spankracht, dan was er evenwicht en logica, ook rust en rijke gemoedelijkheid, dan kon zijn omvangrijke kennis tot haar volle recht komen, geleid door zijn scherp, diep-gaand inzicht; maar ook, - en daarvan leefden en tintelden zijn brieven, - dan laaide al de licht-bewogenheid helder en zuiver op, dan kwam al de geestdrift tot uiting, naast het bezonken levensinzicht, de gerijpte ervaring.

Daarom, zoekt men het beeld van dezen rijken mensch, dan trachte men hem ook te zien met de pen in de hand, dan trachte men ook den vorscher, den geleerde, den briefschrijver vóór zich op te roepen. Het is niet zoo moeilijk als het lijkt, want hij heeft er materiaal voor nagelaten als weinigen, en het beeld tenslotte is zoo eenvoudig, zoo rustig en beheerscht; zoo geheel anders dan wij het in het dagelijksch leven tegenkwamen, zooveel gemakkelijker te begrijpen, zooveel onmiddellijker te waardeeren.

Maar alvorens ik wil trachten, dat beeld meer in bijzonderheden te teekenen, moet ik een schets van Mullers leven geven,

welke trouwens vanzelve menige trek zal leveren, die ook voor die teekening onmisbaar is.

Mullers groot- en peetvader was de in de doopsgezinde wereld, en in Amsterdam bijzonderlijk, geziene professor aan het seminarie van zijn kerkgenootschap, zijn vader de boekhandelaarantiquair Frederik Muller. Twee mannen, die, elk op zijn gebied, grondleggers en opbouwers zijn geweest. Er was in deze voorvaders een drift tot bereiken, gepaard aan een ontembare werklust. Men denke aan den stalen ijver, waarmede de grootvader zich de taal van zijn nieuwe vaderland heeft weten eigen te maken, waarvoor hij onder meer drie dikke deelen van Beckers Weltgeschichte uit zijn moedertaal in het Nederlandsch vertaalde, maar waarmede hij dan ook bereikte, dat hij tenslotte gold voor een der beste stylisten en zijn taal voor een der zuiverste! Men denke aan den noesten vlijt, waarmede de vader zijn bibliografisch werk tot een monument heeft gemaakt, aan de kracht waarmede hij zijn antiquariaat heeft opgewerkt uit niets tot een instituut, dat medetelde op de internationale boekenmarkt.

Van den grootvader hooren wij de 'ongewone scherpzinnigheid' roemen, van den vader het 'stalen geheugen', de 'rijke, welgeordende kennis', van beiden het zich geheel an van ganscher harte geven aan de taak die zij zich gesteld zagen, hoe groot, hoe zwaar die ook wezen mocht.

Van den grootvader schreef Sepp: 'Waarheidsliefde bestuurde zijn pen, niet altijd het suaviter in modo met het fortiter in re verbindende', van den vader schreef Kruseman: 'Hij was oprecht en rond tot overmoedigheid' toe!

Er is in hunne karaktereigenschappen en geestelijke gaven véél, dat de jonge Muller hefft medegekregen: wij herkennen slag op slag gelijke trekken. Maar er zijn ook tegenstellingen, vooral met den vader. Wij denken aan het juist gebruikte woord 'overmoedigheid'. En in die lijn doorgaande aan het uiterlijk optreden van den vader, zooals de herinnering het ons overgeleverd heeft: 'Roep dat beeld tot leven' - zoo lezen wij in Krusemans Levensbericht, - 'en het zal u toespreken met dat forsche geluid, waar hij soms zoo ijdel op kon zijn en dat hij evenzeer wist om te buigen tot gemoedelijke fluistering, als uit te zetten tot daverende kracht. Beide registers kwamen hem te pas. In den regel zachtzinnig en bezadigd, week en teer zelfs, waar de fijnere snaren van zijn prikkelbaar gestel aan het trillen werden gebracht, kon hij uitvaren met heftig geweld, als zijn opgetogenheid of verontwaardiging lucht zocht. Meestal waren dan zijn woorden sterk gekleurd en kondt gij op zijn hartstochtelijke uitvallen wat afdingen. Wie hem niet beter kenden, zouden gemeend hebben, dat hij al heel boos kon zijn, als hij zijn klinkende stem nu en dan versterkte door een vuistslag, dat de tafel ervan dreunde. Toch was niemand zachtmoediger.'

Hebben deze luidruchtigheid, uitbundigheid, overmoed, den

zoon wel eens gehinderd en hem, bij allen eerbied voor den vader, bij alle bewondering voor zijn kennis, zijn werkzaamheid, zijn succes, toch misschien eenigszins van hem verwijderd gehouden? Het lijkt niet onwaarschijnlijk aan wie Mullers schuwheid kennen. Aan zijn, ietwat ziekelijke moeder, - Gerarda Jacoba Yntema had hij zich zeer gehecht: haar vroege dood, in Augustus 1863, was voor den toen vijftienjarige een groot verdriet.

De jonge Muller was toen niet in het ouderlijk huis; zijn zich vroeg ontwikkelende geestelijke zelfstandigheid maakte het mogelijk, dat zijn ouders hem, een gewoonte dier dagen volgende, - nadat hij van 1860-'62 de particuliere Latijnsche school van P. Epkema te Amsterdam had bezocht - in Aug. '62 naar Utrecht zonden. Hij was daar tehuis bij professor Brill.

In de bewaard gebleven correspondentie¹ uit die dagen vindt men reeds den wordenden mensch. Het verslag van veel en geregeld werken, van verbazend veel lezen valt op; ook het helder en vroegrijp oordeel over het gelezene. De vader zendt geregeld de Gids: de vijftienjarige antwoordt met zijn oordeel over verschillende stukken. Fransch, Duitsch en Engelsch leest hij; romans in grooten getale! Zijn zuster mag het niet oververtellen, dat in vier weken negen deelen zijn verslonden! In 1864 is de Latijnsche school afgelopen. De jonge Muller komt naar Amsterdam terug en krijgt een plaats op het kantoor van zijn vader. Reeds vroeger had hij wel eens bibliografisch werk gedaan en, naar ik meen bij de ordening van een verzameling gegraveerde portretten, zijn vader verbaasd door de vaardigheid waarmede hij zich daarvan kweet. Naast zijn kantoorarbeid had hij gelegenheid enkele colleges te volgen aan het Athenaeum; maar hij vondt in die combinatie geene volledige bevrediging. Trok het ordenend en rangschikkend werk hem al aan, de gedachte aan het zaken-doen stond hem tegen. De noodzakelijkheid van veel menschen spreken, van onderhandelen, van koopen om te verkoopen benauwde hem, en in '66 kreeg hij verlof om zich geheel aan de studie te wijden. Hij bleef daarvoor te Amsterdam, hetgeen altijd het bezwaar had, dat men wel colleges kon volgen, doch naar Leiden moest voor het afleggen van zijn examens. De Amsterdammers stelden er echter een eer in hun eigen Athenaeum te bezoeken en Muller vond er een vriendenkring, waarin hij zich thuis gevoelde. Het studentengezelschap Unica nam hem onder de leden op, terwijl zijn oude vriendenclub Clio bleef bestaan, en zoo kwam hij samen met jongelieden verschillend van aanleg en studierichting.

'n Litterator vind ik erbij als M.C. Tideman, later leeraar te Rotterdam, 'n jurist als P. Pet, later prof. in Groningen, De Hoop Scheffer, secretaris, later directeur der Ned. Bank, voorts de bekende Amsterdamsche medicus, J. van Geuns, theologen als

1 Mevrouw Muller deelde mij daaruit een en ander mee.

A.G. van Gilse, P. van der Goot en F. Adama van Scheltema, van wie de beide laatsten echter nooit den kansel zouden betreden. Van der Goot werd journalist, lange jaren werkzaam aan het Nieuws van den Dag, Scheltema zou later de compagnon van Mullers vader worden, terwijl de band nog nauwer werd aangehaald toen Muller in 1877 huwde met Maria Geertruida Lulofs en zoo Scheltema's zwager werd.

Maar vooralsnog werden de jaren gebruikt voor de studie, die Muller in 1872 atsloot met zijn promotie op een proefschrift getiteld: 'Mare Clausum'. Hij verkreeg er den graad van doctor mede in het romeinsch en hedendaagsch recht, maar de ondertitel drukte toch uit, dat nog een andere wetenschap dan de juridische ermede werd gediend: 'Bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de zeventiende eeuw'. Hij had de rechtsstudie verbonden met die der geschiedenis; in de juridische verhoudingen, de verhoudingen van menschen en volken gezien, achter die verhoudingen de beteekenis ontdekt van de economische belangen en tegenstellingen. Hieruit is zijn wijze van geschiedschrijving te verklaren. Later zou hij zich 'n paar maal ook meer beschouwenderwijze over 'nieuwe wegen voor de historiografie' uiten, vooralsnog bleef het bij practische toepassing van de methode, die de student vrijwel zelfstandig had weten te vinden. Niet als iets bijzonders, maar eenvoudig omdat hij deze gave had: dat hij achter de feiten en gebeurtenissen de menschen zag. Hij zag ze werkelijk. En niet de menschen alleen, maar ook hun omgeving, die hij wist te reconstrueeren, uit gegevens welker beteekenis vaak anderen nauwelijks getroffen had.

Hij zou die gave natuurlijk steeds meer ontwikkelen, maar reeds in zijn eerste werk blijkt haar kracht. Het was in zijne 'Geschiedenis der Noordsche Compagnie', welke in 1874 uitkwam als uitgave van het Prov. Utrechtsch Genootschap, dat het met goud bekroond had als antwoord op de prijsvraag naar: 'een historisch overzicht van de ontdekkingen der Hollanders in de Noordpoolzeeën en van hunne vestiging op enkele punten, voornamelijk op Spitsbergen, alsmede van de internationale geschillen der Nederlandsche Republiek met Engeland, Denemarken en Zweden over de vaart en visscherij in het Noorden'.

Nog thans is deze arbeid van den toen vijftientwintigjarige een standaardwerk en een voorbeeld. Enkele gedeelten zooals zijn beschrijving der vroegste tochten naar het Noorden zijn, verklaarde een voortreffelijk kenner der materie, nog onovertroffen!

Intusschen was er door den jongen geleerde een belangrijke stap gedaan; hij had met succes gedongen naar de betrekking van gemeente-archivaris te Utrecht; den 2^{en} Februari 1874 trad hij in functie.

Deze stap heeft over zijn leven beslist: bijna vijftig jaren zou het met Utrecht verweven zijn, verweven als het leven van

slechts weinigen met dat hunner woonplaats worden kan, omdat het hier niet alleen de woonplaats gold, maar ook het veld van studie, ook - en dat was de hoofdzaak - een voorwerp van liefde; zóó dat het wellicht evenzeer juist is als ik zeg, dat in die vijftig jaar Utrecht géén burger gehad heeft, aan wien het méér van blijvende waarde dankte!

Het lijkt op het eerste gezicht vreemd, dat deze aan een der grachten geboren Amsterdammer, zoon van een man, die die stad hartstochtelijk liefhad, zijn vaderstad verloochende voor het zoo geheel anders-geaarde Utrecht. Volkomen verloochende, en met volle overtuiging. Want hij heeft ook niet van den nood een deugd gemaakt en tot e i g e n stichting Utrecht verheven tot 'middelpunt in de geschiedenis der Ned. Gewesten'! Integendeel, het is merkwaardig hoe het lot hem dáár geplaatst heeft, waar hij behoorde; in een stad, waarvan hij reeds in '62 schreef, 'de stad is veel heerlijker dan Amsterdam en ik zou niet gaarne terugkeeren (naar A.) als ik niet al mijn familie en vrienden daar had'.

Muller's van alle luidruchtigheid afkeerige aard, waarin echter studiezin en historische fantasie krachtig leefden, vond op de stille pleinen en de kalme grachten der bisschopsstad, de rust die hij noodig had, en die hem gelegenheid bood er z e l f het leven te brengen van het verleden, dat hij terug vond. Zoo kon hij zich daar volkomen op zijn plaats voelen. Ook, natuurlijk, omdat hij er terstond veel en mooi werk vond op een terrein dat vrijwel onontgonnen kon worden genoemd: het Utrechtsche Stadsarchief.

Het is wel eens gezegd dat Muller in zijn hart steeds meer historicus dan archivaris geweest is. Ik geloof dat dit onjuist is. Maar ook, dat het ideaal, dat Muller zich van het archivariischap voorhield, - en voorhouden mocht, omdat hij in staat was het in werkelijkheid om te zetten, - heel wat ruimer was dan in het algemeen, in het belang van het archivariaat en van hen die het bekleeden, wenschelijk kan worden geacht. Wenschelijk, omdat veelzijdige mensen als Muller, tevens instaat om hun veelzijdigheid zóó harmonisch tot haar recht te doen komen, bijzonder zeldzaam zijn. Maar aan den anderen kant: omdat beperking tot een enger begrip redelijk is, mag men den Zeldzame, die het zonder beperking even goed kan, zijn wijder vlucht niet beletten of zelfs maar verwijten.

Het was heel iets anders om archivaris te worden in 1874 dan thans! Het vak als zoodanig bestond nauwelijks, de opvattingen omtrent de taak ervan waren reeds verscheiden, hoe weinig lieden zich ook de moeite gaven er een opvatting van te hebben. Dat dat nu anders is, is voor een zeer groot deel daaraan te danken, dat de jonge Muller in '74 die eigen opvatting van zijn taak had en aan haar met onverzwakte toewijding zijn gansche leven door is trouw gebleven. En ook daaraan dat

die opvatting zóó ruim was, dat een volgend geslacht een groot veld kon overzien, waarop het de grenzen voor zijn eigene kon bepalen.

Het lijkt mij niet zoozeer merkwaardig intusschen, dat Muller zich een ruime opvatting van zijn archivaristaak vormde, als wel dat hij dat zelfstandig en snel deed op het oogenblik-zelf als het ware, dat het terrein zijner toekomstige werkzaamheid zich vóór hem opende. En dat hij daarop ook terstond tot de uitvoering van die taak overging, niet voorzichtig, aan één hoekje van het terrein, maar krachtig, onstuimig haast, en van alle kanten tegelijk.

Het is curieus, en leerzaam tevens voor Mullers methode van werken, dit even te illustreeren, aan de hand zijner publicaties:

In '76 een studie over de magistraatsbestelling te Utrecht: de nieuwe archivaris zoekt zich een weg in de regeering der stad.

In '78 zijn reeds gereed: catalogi van het museum, van den topographischen en van den historischen atlas.

In '79 komt het schema van de inventarissen van het archief der gemeente.

In '80 is de eerste publicatie van archiefbescheiden gereed: de archieven der schildersverenigingen. De inventaris van het Nieuw-archief der gemeente kan verschijnen.

In '81 geeft hij den catalogus der bibliotheek; voorts de publicatie van 'n Utrechtsch kroniekje.

In '82 Nog een kroniekje.

In '83 Wederom een kroniek; maar ook: allerbelangrijkst: het eerste deel van de Middeleeuwsche rechtsbronnen komt uit. (In 1885 reeds het vierde).

In '84 Wederom een deel archief-inventaris.

In '86-89, Kleinere studies; uitgave van kleine kronieken.

In '90 Weder een archief-inventaris.

In '91 Het museum op het Hoogeland gereed.

In '93 Slot van den archief-inventaris.

In '96 Regesten van het archief van de stad Utrecht.

In twintig jaar tijds is dus het archief geordend en geïnventariseerd, de bibliotheek uitgebreid en gecatalogiseerd; de prentverzameling tot stand gebracht en beschreven; het museum gevormd, en in een eigen gebouw geordend; ten slotte zijn belangrijke bescheiden voor de politieke, de rechts-, de beschavings-, en de kunstgeschiedenis gepubliceerd.

Het is reeds een eerbiedwaardige praestatie, ook omdat zij zulk een afgerond geheel vormt voor de belangen, welke den archivaris der gemeente waren toevertrouwd.

Maar intusschen was reeds kort na het begin van dit tijdperk, met 1 Jan. 1879, de Gemeente-archivaris tevens Rijks-archivaris in de provincie Utrecht geworden. De zooeven genoemde aaneensluitende serie van werkzaamheden was dus slechts het werk van een half mensch! Want met merkwaardige nauwgezetheid

verdeelde Muller zijn werktijd tusschen zijn beide werkgeefsters! Voor het provinciaal archief moest er dus zijn een even rijkvoorzien werk-program, een gelijk aanvatten van allen kant, een gelijke rijke oogst: Een ‘overzicht’ der archieven in '84; de inventaris van het belangrijke archief van het kapittel van St. Pieter in '86; regesten van dit kapittel, '91; in '90 programma voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht; in '92 de uitgave van het oudste cartularium; enzoovoort!

Voor wie weten hoezeer de wetenschappelijke ambtenaar van Gemeente en Rijk met allerlei administratieven rompslomp pleegt te worden belast, hoezeer bovendien, - gelukkiger! - zijn werkgeefsters en het publiek beslag leggen op zijn tijd en profiteeren van zijn kennis terwille van de voorlichting en inlichting, die zij behoeven, lijkt het dubbel merkwaardig wat Muller in zijn ambtelijk leven tot stand bracht.

En toch zou dit alles aan Muller nog niet de plaats verschaft hebben, die hij in ons midden bekleed heeft. Scherpzinnigheid, ijver, plichtsbetrachting, vinden wij goddank bij velen. Muller had meer dan velen. Hij had een scheppenden geest: scheppingsdrang en scheppingskracht. Zoo was het hem niet genoeg arbeid te vervolgen, waar anderen dien hadden achter gelaten: hij stelde dien op nieuwe fundamenten en trok het bouwwerk op in eigen stijl.

Zoo werd zijn archiefarbeid, een voorbeeld, en het voorbeeld tot systeem omgewerkt groeide tenslotte (1898) tot de ‘Handleiding voor het ordenen en het beschrijven van archieven’. Zoo werd zijn bibliotheek-catalogus een voorbeeld; zijn inrichting van het museum op het Hoogeland een model; zoo was zijn manier van geschiedschrijving ten onzent nieuw; zoo was, wat hij met en voor het Historisch Genootschap bereikte, voor de Rechtsbronnen, voor de vereeniging van Archivarissen, voor het Centraal Museum, voor het Oorkondenboek - kortom voor alle zaken, waaraan hij zijn liefde gaf: een schepping.

Innovator was Muller vrij wel in elke richting, waarin hij zich op zijn gebied bewoog. En dat gebied breidde zich steeds méér uit, nadat eenmaal de stevige grondslagen voor het Rijksarchief en Utrechts gemeentelijke verzamelingen waren gelegd.

Zooals uit de archief-ordering Mullers werk voortspoot voor de Vereeniging van Archivarissen, voor de Handleiding, voor de Tijdrekenkundige studies in het Programma van het Oorkondenboek, de verovering van de charters van Sir Thomas Phillips te Cheltenham (1886-'88), talrijke studies over speciale onderdeelen (zegels, naamsregisters, enz., enz.), het hem opgedragen beheer van het Rijksarchief in Den Bosch (1912-'14) tenslotte, - zoo bracht de museum-inrichting hem tot allerlei kunsthistorische onderzoekingen, tot kwesties van museumbeheer, tot medewerking aan de brochure daarover van den Oudheidkundigen Bond, tot, in zijn laatste levensjaren, het lidmaatschap der Staatscommissie voor

het Museum wezen. Zijdelings kwam hij erdoor tot monumentenzorg, met de bestudeering en beschrijving van huizen, kerken en kloosters, in de stad Utrecht en erbuiten, tot het lidmaatschap, ook vanzelfsprekend van de Rijksmonumentencommissie. Zijn historisch werk bracht hem in het Historisch Genootschap, waarvan hij de ziel werd, tot medestichting van de Vereeniging voor het uitgeven van de bronnen van het Oud Vaderlandsche recht, waaraan hij jarenlang als secretaris en voorzitter leiding gaf, tot het lidmaatschap van de Rijkscommissie voor Geschiedkundige Publicatiën, tot medeoprichting van het Ned. Economisch Historisch Archief en van de Vereeniging Hofwijck.

Zij, die Muller in die verschillende besturen en colleges hebben bijgewoond, hebben altijd weer eerbied gehad voor de stoerheid van zijn werkkraft, voor den onverzwakten ijver, waarmede hij de zaken ter haste nam en van zijn opvatting en inzicht getuigenis gaf.

Dit was nu niet altijd even gemakkelijk voor Mullers medeleden! Hij was een man van temperament en kon ongezouten zeggen wat hem op het hart lag. Maar hij moge daarbij gekwetst hebben, blijvend gegriefd heeft hij niet. Colenbrander, wiens temperament mij een waarborg is, dat hij het meer dan eens met Muller aan den stok heeft gehad, heeft dat verklaard (Archievenblad 1918, blz. 120) uit het feit, dat Mullers meening 'daartoe te vrij was van alle kleinheid in bedoeling'.

Maar er was daarbij nog iets, dat ik met woorden uit hetzelfde opstel memoreer: Muller, 'voor geen bestuur een gemakkelijk lid, was geen betweter of bemoeial. Hij onderscheidde tusschen de zaken, die hij al, en die hij niet in bijzonderheden beheerschte. Bij die van de eerste categorie zou het ieder bezuren niet met hem te rekenen: men moest op alle punten gewapend zijn, of ging licht een nederlaag tegemoet. Ook bij die van de tweede deed men onverstandig hem weg te cijferen, doch ging veilig zoo men aan de algemeene voorwaarden, die van iemand van zijn oordeelskracht en onafhankelijkheid het vertrouwen winnen kunnen, wist te voldoen'.

Niet alle medewerkers en tegenstanders konden zoo goed zien als Colenbrander: Muller is herhaaldelijk misverstaan; tot zijn verbazing vaak, tot zijn verdriet altijd. Want hij bedoelde het steeds goed en zag altijd het belang van de zaak, zocht nimmer zichzelf. Toch was hij in dergelijke gevallen niet steeds zonder schuld. Hij mistte geduld, en hij kon niet begrijpen, dat anderen niet even gauw en dan even goed konden werken als hij dat nu eenmaal gewoon was. Reeds in een zijner jongensbrieven kan men lezen: 'ik weet niet hoe het komt, maar ik moet altijd gauw werken', en dat is zijn leven lang, behalve zijn kracht, ook zijn fout geweest. Zonder dien drang tot gauw werken had hij nooit tot stand gebracht, wat hij gedaan heeft, maar ook zonder dien drang had hij nu en dan kunnen afwachten, de din-

gen hun eigen beloop laten nemen, den menschen gelegenheid gelaten vanzelf te doen, wat hij van ze wenschte of hoopte. Het had hem menig misverstand bespaard!

Aan den anderen kant: welk een vreugde gaf het zulk een temperament te zien in ons voorzichtig vaderland! En dat krachtig gebleven is bijna tot den laatsten dag bovendien! Een te snel oordeel, een te lichtvaardige conclusie, een al te stoute constructie, men zal ze in Mullers enorm uitgebreide schriftelijke nalatenschap ongetwijfeld vinden. Evenwel wie ze opmerkt, zal toch ook altijd moeten erkennen, dat zij zonder mankeeren iets pittigs, iets origineels en bekorends hebben. En bovendien dat hun aantal bijzonder klein is naast al de keeren, dat Mullers oordeelvellingen juist zijn conclusies bevestigd, zijn constructies deugdelijk gebleken zijn!

Vanzelf belandden wij in dit overzicht reeds in de tweede fase van Mullers leven, die van opbouw en afronding, nà het in gang brengen van de arbeidsorganisatie op het geheele reeds wijd zich strekkend gebied. Van een Utrechtsche figuur, wordt hij in de tweede 25 jaar van zijn loopbaan steeds meer een Nederlandsche. De benoeming tot het lidmaatschap der Koninklijke Academie, in 1886 al, had erop vooruitgelopen. De opneming van zijn portret door Jan Veth in de Kroniek, tien jaar later, bewees, dat tot de jongere intellectueelen zijn beteekenis doordrong, niet als die van een geleerde specialiteit, maar als van een scheppenden en vernieuwendenden geest.

Dat hij zich als zoodanig heeft kunnen handhaven is merkwaardig genoeg en zeker een bewijs van de echtheid van zijn temperament, van de zuiverheid der eigenschappen, die hem onderscheidden. Wat Muller dacht en zeide of schreef over een der vele onderwerpen, waarover zijn belangstelling zich uitstreckte, dat binnen den wijden horizon lag, waarheen zijn blik reikte, had tot het einde zijner dagen beteekenis en ook zij, die zijn meeningen niet deelden, voelden dat zij er rekening mede te houden hadden, niet als met de bekwaam verdedigde opvatting eener oude of verouderende school, maar als met een nog midden uit het leven gegrepen overtuiging.

Belangrijke posten worden hem dan ook in dit tijdperk door vakgenooten en overheid toevertrouwd; hij krijgt daardoor gelegenheid zijn invloed in steeds ruimer kring te doen gelden. Als voorzitter der Vereeniging van Archivarissen geeft hij onbetwist de leiding aan zijn eigenlijke vakgenooten; zijn invloed op De Stuers komt het vak in menig opzicht ten goede; de 'Handleiding' in Fransch, Duitsch en Italiaansch vertaald brengt de invloed van zijn school ver buiten de grenzen. Historisch Genootschap, Rechtsbronnen, Ned. Econ. Historisch Archief, eenigszins ook Prov. Utrechtsch Genootschap, vormen een tweede kring van vakgenooten, waarin hij een middenpunt is vanwaaruit jaren-

lang leiding komt. Als de Oudheidkundige Bond het vraagstuk van het museumbeheer aan de orde stelt, geeft men hem de leiding van de commissie die de zaak voorbereidt en tenslotte ook definitieven vorm geeft. De Regeering zoekt zijn steun voor de commissie voor de Geschiedkundige Publicatiën, voor die voor Monumentenzorg, tenslotte voor die voor reorganisatie van het Museumwezen.

Dit kost steeds méér tijd, maar verhindert een onafgebroken publicistische werkzaamheid niet. De 'Rechtsbronnen van den Dom' (1903) de met anderen ondernomen uitgave van de werken van Fruin (1900-'5), van P.L. Muller (1906), die van de briefwisseling van Bakhuizen van den Brink (1907), van diens 5de deel Studien en Schetsen (met Bussemaker); de voltooiing van de uitgave van Van Rappard van de 16de eeuwse kerkvisitatiën (1911) en van die van Pijnacker Hordijk, van de lijsten der Utrechtsche prelaten (1911); de terugkeer tot een oude liefde: de Noordpoolreizen door de, als eerste der werken van de Linschoten-Vereeniging, in 1909 bezorgde uitgave van de Reis van Jan Cornelisz May naar de IJsee en de Amerikaansche Kust; het, met Jan Veth, in 1918 uitgegeven standaardwerk over 'Dürers Niederländische Reise'; verschillende catalogi en inventarissen, zijn er - naast een lange reeks van kortere opstellen over allerhande soort onderwerpen - om het tegendeel te bewijzen. Het reeds voor jaren ontworpen en zorgvuldig voorbereide Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, waarvan de eerste aflevering in 1920 verscheen, was bestemd ook de dagen van zijn ambtelijk otium nog vruchtbaar te doen zijn.

De gedachte aan zijn werk, heeft hem dan ook zelfs op zijn laatste ziekbed niet verlaten; zoodra hij slechts even kon, moest er worden overlegd, gelezen, gecorrespondeerd.

Klaarheid van inzicht, vastberadenheid, doorzettingsvermogen, dat zijn de eigenschappen, die Muller in staat hebben gesteld om in een ongemeen werkzaam leven tot stand te brengen, wat nog bij volgende geslachten zijn naam zal doen leven. Dat het dan ook zijn roem zal zijn en eerbied zal afdwingen niet slechts door de quantiteit en de verscheidenheid, dat zal te danken zijn, aan wat ik boven zijn scheppend vermogen en zijn kracht tot vernieuwing heb genoemd. Als er thans nieuwe wegen begaan worden bij de archiefordening, bij museumbeheer, in de geschiedschrijving, dan zal men zijn in het oog vallende figuur aan het begin dier wegen zien staan: wegbereider, wegwijzer.

Noch de leer van het herkomstbeginsel, noch de scheiding tusschen historische en kunst-musea, noch de waardeering der economische geschiedschrijving zouden zonder hem ten onzent zoover zijn als zij thans zijn gevorderd.

Toch - en ik heb het gevoel, dat ik bepaaldelijk hier niet mistast - was Muller volstrekt niet een theoreticus, miste hij

zelfs den aanleg voor filosofische beschouwing, het volk waaruit hij stamde zoo eigen. Hij maakte daardoor den indruk, dat hij minder goed de algemeene lijnen onderscheidde, niet breed en diep de dingen zag. Spreekt hij bijv. 'over nieuwe wegen voor de historiografie', dan komt er even een ruimer opzet, een aanloop om het probleem der geschiedschrijving in het algemeen te bezien, maar al heel gauw belanden wij in een practische toepassing en krijgen wij een stukje economische geschiedenis. Wil hij voor de Nederlandsche historie - die der Middeleeuwen althans - in enkele forsche lijnen een schema geven door 'Utrecht als het middelpunt' ervan aan te wijzen, dan eindigt opeens de schematische schildering om over te gaan tot de gedetailleerde historie van het verval der bisschoppelijke macht onder Jan van Diest. En het zou mij dan ook niet verwonderen als, zoowel het stuk over Jan van Diest als dat over het 'huishouden zonder geld', afzonderlijk waren gecomponeerd en de aan beide voorafgaande beschouwingen later toegevoegde inleidingen waren, ontstaan uit de noodzakelijkheid, dat Muller als voorzitter van het Prov. Utrechtsch Genootschap een redevoering van eenigszins algemeener karakter houden moest.

Toch moet men hier met conclusies voorzichtig zijn. Mullers intuitieve werkmethode, zijn gave om het verleden inderdaad voor zich te zien, klaar en vol leven, deden hem de behoefte aan theoretiseeren niet gevoelen, maar lieten hem daarvoor ook geen tijd. Hij moest terstond noteeren wat hij zag oprijzen uit de zinsnede in een acte, uit het cijfermateriaal eener rekening. Detailschildering! Zeker, zoo men wil, maar op de wijze waarop de Delftsche Vermeer detail schilderde: met voor de oogen het groot en zuiver beeld, waarin het detail vanzelf past en zich oplost.

In alle dingen is dat zoo geweest: Muller naderde en bezag ze met volkomen onbevangenheid, zij het ook tevens met een liefde als van een kunstenaar voor het beeld, dat hij ervan vormen kon. En zodoende werden zijn beelden goed en zuiver, of het dat was van een archief, of van een rechtsverhouding, van een regeeringssysteem of van een economisch verschijnsel. Hij kon dan achteraf verbaasd zijn, als zijn beeld paste in een stelsel!

Maar deze rustige onbevangenheid had Muller zelden als hij zich tegenover menschen stelde. Dan voelde hij zich eerder onrustig en daardoor vaak onzeker, en dan kon hij op wie met hem te maken kregen een indruk maken, die verre van juist, maar ook wel eens verre van aangenaam was. Slechts nadere kennismaking stelde tot beter oordeel in staat, maar voor velen kwam de gelegenheid daartoe niet, of niet gauw. En, dit moeten wij erbij bedenken, Muller vond lang niet altijd den juisten toon die de toenadering gemakkelijk zou hebben kunnen maken. Zoo zijn er kostelijke legenden ontstaan over Mullers ongenaakbaarheid,

zijn humeur, zijn lastigheid, die, hoe weinig werkelijk eraan ten grondslag lag, toch door de werkelijkheid van hun bestaan alleen, de onbevangenheid van anderen tegenover hem verhinderden! Zijn slagvaardigheid, zijn onvermoeidheid in het verdedigen zijner opvattingen - deugden uit andere bron - kwamen den toestand nog moeilijker maken. Muller voelde dit, en dit werkte natuurlijk juist averechts!

Want de bron van dit alles was een bijzondere verlegenheid, een schuchterheid, die hem al als jongen min of meer alleen deed staan, en die hem altijd is bijgebleven, ook al lag zij later wat dieper verborgen.

In 1918, - in het aan hem gewijde nummer van het Archievenblad, - heb ik juist op deze eigenschap het licht laten vallen, en de besprokene-zelf heeft tegenover anderen mijn korte notitie een sleutel genoemd voor het begrijpen van zijn karakter. Daarom lijkt het mij geoorloofd hier enkele zinsneden te herhalen. Ik noemde hem toen 'een timide mensch, een Verlegene! Inderdaad, en dan ook met alle typische eigenaardigheden daarvan. Deze Verlegene, altijd bevreesd voor verkeerd begrip of onjuiste bejegening, het eigen zelf - gevoelig en fijn besnaard - angstvallig hoedende, was dan ook steeds op verdediging gezind, tot aggressiefwordens toe, daardoor scherp soms en stekelig. Het lijkt wel of hij de zielsrust mist, en daarmede de gave om het evenwicht te vinden tusschen zichzelf, het oogenblik en de omgeving. Maar aan den anderen kant en ook hierin zien wij Mr. Muller als een Bijzondere: welk een dadendrang, welk een uitingsbegeerte, welk een behoefte om de gaven van hoofd en gemoed ten goede te doen komen aan de samenleving, waarvoor dus altijd weer tweestrijd, altijd weer zelfoverwinning noodig is. Als men Mr. Muller - ondanks zijn verlegenheid - zelfs na een ambtenaarsloopbaan van een heel menschenleven - onder de meest strijdlustigen rekent, dan danken wij dat aan die reeks van innerlijke gevechten, die hij moet hebben geleverd om altijd weer en bij vernieuwing vóór te gaan en te handelen voor de belangen, waaraan hij eenmaal zijn sterke liefde had verpand.'

'Als wij, zooals ik geneigd ben te doen, de Verlegenen onder ons rekenen tot de fijner besnaarden en dieper gevoelenden, die als het ware een schat van gevoelswaarden voor onze samenleving onbedorven bewaken, dan moet daarbij vanzelf ook een gevoel van erkentelijkheid voor die diensten komen, althans zoodra zij zich niet afsluiten, maar, ondanks de moeite die het hun kost, zich uiten en geven van hun bezit.'

Zijne naar de maatschappij gekeerde activiteit is voor ons de belangrijkste; de naar het huiselijk en familielevens gekeerde onttrekt zich bovendien aan onze waarneming. Maar volledigheidshalve zij hier vermeld, dat ook daar en in den ruimeren kring van verwanten en vrienden Mullers eigenschappen van hoofd en

hart hem een plaats verschaft hebben, waar trouwe liefde en warme genegenheid hem een rijkdom en een geluk deden genieten, welke de kroon zetten op zijn leven.

Vatten wij samen, dan zien wij Muller als een Bijzondere, maar bevangen in timiditeit; als een Verlegene maar niettemin een gulweg gevende uit de schatkamers van zijn bijzonderen rijkdom; als een Wilskrachtige gedreven door onverzwakten scheppingsdrang; als een Mensch, ten slotte, in zijn strijd moeilijk, - voor zichzelf bovenal en daardoor ook voor anderen, - maar - evenzeer - voortreffelijk in zijn overwinnend bereiken.

H.E. VAN GELDER.

Lijst der geschriften 1914-1922.

In 1914 verscheen het door C.L. de Leur bij gelegenheid van mr. Mullers veertigjarig ambtsjubileum samengestelde bibliografische overzicht van diens geschriften. Het heeft geen zin de meer dan 80 blz. beslaande lijst hier te herdrukken; ik kan daarheen verwijzen, of naar het Systematisch Overzicht dat ik ervan samenstelde en dat men vindt in het Ned. Archievenblad van 1914. Voor het tijdperk 1914-1922 is dat anders, en dus volgt de lijst daarvan hieronder, en dat wel in systematische volgorde, dezelfde welke door mij bij het Overzicht in het Archievenblad is in acht genomen. De titels der daar opgenoemde onderrubrieken neem ik hier eenvoudigheidshalve niet over, een interlinie duidt ze voldoende aan.

A. Archiefwezen.

Archivaris en historiograaf? Ned. Archievenblad 1918, 180.

De opneming van private archieven in openbare depots, Ned. Archievenblad 1916, 11.

Nogmaals over de private archieven, Ned. Archievenblad 1916, 113.

Onze Handleiding en de private archieven, Ned. Archievenblad 1917, 12 § 3 onzer Handleiding in verband met § 1, Ned. Archievenblad 1917, 91.

Het zoogenaamde Decimale stelsel van archiefordening, Ned. Archievenblad 1914, 171.

Het Dossierstelsel, Ned. Archievenblad 1915, 43.

De concept-archiefwet en de gemeentebesturen. Nieuwe Amsterdammer, 1918 IV, n°. 167. (Met R. Fruin). (Ook Ned. Archievenblad 1917-18, 124).

Een nieuwe provinciale en gemeente-ambtenaar. Gemeentestem, 1916, n°. 3353 vlg. (Ook Archievenblad 1916, 29).

Antwoord aan mr. Overvoorde, (pensioen voor archiv.) Ned. Archievenblad 1918, 183.

Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, 722-1528. In medewerking met mej. E. de Clercq, B.M. de Jonge van Ellemeet en A. le Cosquino de Bussy. I, II en III. Utrecht, A. Oosthoek. Roy 8°. 1915, '18 en '19.

Catalogus van het archief der Staten van Utrecht, 1375-1813.

Rijksarchieven in de provincie Utrecht. Utrecht, A. Oosthoek, 1916.

Regestenlijst van het archief der Staten van Utrecht (1323-1528). (Versl. Rijks Oude Archieven 1920).

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Aflev. I. Utrecht A. Oosthoek (met A.C. Bouman), 1920.

Historische opmerkingen over Oorkonden uit te geven in het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (met A.C. Bouman) Ned. Archievenblad 1919, 95; 1920, 23; 1921, 26 en 1922, 42.

Catalogus van het archief der gemeente Utrecht. Supplement, bijvoegselen en indices. W. Leydenroth. 8°. (Met C.L. de Leur), 1914.

Het Economisch-historische archief, Ned. Archievenblad 1914, 93.

De bisschoppelijke zegels. Versl. omtr. 's Rijks Oude Archieven, 1916.

Catalogus van den topographischen atlas der provincie Utrecht. Utrecht, A. Oosthoek. 1914.

B. Museum-beheer.

Over hervorming en beheer onzer musea. Uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 1918. (Met C. Hofstede de Groot, H.E. van Gelder, A. Pit, Jan Veth en W. Vogelsang).

Het museum van pleisterafgietsels. Nieuwe Courant, 20 October 1915.

Het nieuwe centrale museum te Utrecht. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Nieuwe Reeks, 1916, 94 vlg.

C. Kunstgeschiedenis.

Albrecht Dürer's Niederländische Reise. Berlin, G. Grottesche Verlagsbuchhandlung. Utrecht, A. Oosthoek. Gr. 4°. 2 dln. 1918. (Met Jan Veth).

De geboorteplaats van Mabuse. Oud-Holland, 1916, 149 vlg.

De beelden der graftombe van bisschop Rudolf van Diepholt. Nederlandsche musea, 1916, I vlg.

Beschildeerde plafonds. Bulletin van den Nederlandsche Oudheidkundigen Bond. Tweede Serie, 1914, 21 vlg.

Middeleeuwsche glasvensters. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1917, 118 vlg.

Nieuw werk van de Utrechtsche beeldendrukkers, Oud-Holland, 1922, 83.

Tyman IJsbrantss, de goudsmid, Oud-Holland, 1911, 74 vgl.

John Osborn, Oud-Holland, 1915, 199 vgl.

D. Munt- en Penningkunde.

De Medailleur Steven van Herwijck te Utrecht, Oud-Holland, 1922, 24.

De penningen der Utrechtsche bisschoppen; Oud-Holland, 1922, 86.

E. Monumentenzorg.

De Utrechtsche monumenten, 1813-1913. Sloopend herboren Nederland, III. Buiten, 1914, 20 vlg.

Twee Utrechtsche klaustrale huizen. Oud-Holland, 1918, 197 vlg.

De vergaderplaatsen der Staten van Utrecht, 1375-1915. Met afbeeldingen en plattegronden. Utrecht, A. Oosthoek. (Met G.A. Evers), 1916.

De Utrechtsche Statenkamer. Het Huis, oud en nieuw, 1915, 97 vlg.

Pyroen, Oud-Holland, 1922, 7.

Het Amersfoortsche gasthuis. Buiten, 1916, 213 vlg.

Cronenburg. Jaarboekje van Niftarlake, 1915.

De lijk-kist van Weerestein. Jaarboekje van Niftarlake, 1917.

F. Geschiedenis.

Het boek van professor J. Huizinga. Onze eeuw, 1920, 1, 78).

Schetsen uit de middeleeuwen. Nieuwe bundel. Amsterdam, S.L. van Looy. 1914.

Anna van Nassau. Oud-Holland, 1919, 71 vlg.

Een Utrechtsch pamflet uit den Leycesterschen tijd. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, 1915, 231 vlg.

De wapens der voormalige heerlijkheden. Mbl. geneal. herald. gen. 'De Ned. Leeuw', 1920, 206.

De oudste goederenlijst der Abdij van Egmond. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, 1914, 1 vlg.

Rentmeesters en geldwisselaars. Maandblad van het genealogisch-heraldisch genootschap. 'De Nederlandsche Leeuw', 1919, 119 vlg.

De opvoeding van een jongen edelman ± 1500. Oud-Holland, 1920, 72.

G. Rechtsgeschiedenis.

Het verzet der Utrechtsche bisschoppen tegen de onbehoorlijke uitbreiding der geestelijke rechtspraak in het Oversticht. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, 1916, 146 vlg.

Het forum academicum der Utrechtsche hoogeschool. In: Rechtshistorische opstellen, aangeboden aan S.J. Fockema Andreae, 219 vlg., 1914.

H. Kerkgeschiedenis.

Het verbod van den Katholieken Godsdienst in de provincie Utrecht in 1581.

Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis. Nieuwe Serie, 1914, 97 vlg.

De moderne devotie te Utrecht. Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, 1915, 16 vlg.

De Johanniters in Nederland. Onze Eeuw, 1918, I, 28 vlg.

I. Ontdekkingsreizen.

De nieuwste berichten over de Nederlandsche Noordpoolvaarders. Gids, 1920, I, 484.

K. Personalia.

Dr. G. Brom. Utrechtsch dagblad, 10 Februari 1915.

In memoriam Izaak Jan Le Cosquino de Bussy. Ned. Archievenblad 1920, 23.

Dr. P.J.H. Cuypers. Persoonlijke herinneringen. Feestbundel, uitg. door de
Maatschappij van bouwkunst op den 90-sten verjaardag van dr. Cuypers. 1917.

C.L. de Leur, Ned. Archievenblad 1916, 73.

Levensbericht van Samuel Muller Hz.. Jaarboek der Koninklijke Akademie van
Wetenschappen voor 1916, 1 vlg.

Ons Eerelid (Victor de Stuers), Ned. Archievenblad 1915, 89.

Levensbericht van Dr. Herman Bavinck

In hetzelfde jaar 1854, waarin Herman Bavinck geboren werd, werd te Kampen geopend de Theologische School, waarvan hij in later jaren, vóór hij naar de Vrije Universiteit te Amsterdam overging, den roem zou uitmaken. En als een tweede treffende coïncidentie kan vermeld, dat bij de oprichting dier Theologische School Bavinck's vader, een knap latinist, destijds predikant bij de Christelijke Gereformeerde Kerk te Hoogeveen, tot docent werd benoemd. Te ver gedreven bescheidenheid noopte den vader voor die benoeming te bedanken. Gelukkig paarde de zoon aan uiterste bescheidenheid ook een gepaste mate van eerezucht. Hij moest telkens weer naar voren gedrongen worden, maar liet zich dan ook naar voren dringen. Daaraan is het te danken, dat hij zulk een invloedrijke plaats in ons land heeft ingenomen.

Herman genoot van meet af breedere vorming dan de meeste domineeskinderen uit zijn kring. De omstandigheden werkten daartoe mede en niet het minst de wetenschappelijke liefde van den vader. De grondslag voor zijn studie werd gelegd op het destijds hoog aangeschreven instituut-Hasselman te Nieuwendijk in Noord-Brabant, waaraan zijn vader, die inmiddels naar Almkerk was verhuisd, als leeraar in de klassieke talen was verbonden. Daarna bezocht Herman van 1870 tot 1873 het gymnasium te Zwolle, dat toen onder het rectoraat van den bekwamen Dr. E. Mehler stond. Het lag voor de hand, dat hij nu student werd aan de inrichting voor theologisch onderwijs te Kampen, welke van zijn kerk uitging. Trouwens had zijn vader kort te voren daarheen een beroep aangenomen, zoodat Herman weer de genoegens van het ouderlijk huis kon smaken. Evenwel duurde dit niet lang. Zijn hongerige geest had niet genoeg aan wat hem te Kampen werd voorgezet. De drang naar intensiever wetenschappelijke ontwikkeling dreef hem reeds een jaar later naar Leiden, met volle toestemming van zijn vader, maar tegen de usantie in zijn omgeving.

Te Leiden studeerde hij zoowel Semitische letteren als Theologie. De laatste had echter meer zijn hart dan de eerste. Waarschijnlijk zou hij het dan ook niet tot het candidaatsexamen in de Oostersche talen hebben volgehouden, indien hij geen ruggesteun had

gevonden in de nooit onderbroken energie van zijn Jonathan, den tegenwoordigen Leidschen hoogleeraar Dr. C. Snouck Hurgronje. Tusschen beiden ontstond een zuivere, edele vriendschap, die door latere verwijdering in beginsel, nooit in koelheid of vervreemding oversloeg, maar hecht bleef tot den dood. Welk een hoogstaand karakter droeg de briefwisseling, die zij vele jaren onderhielden en die eerst een einde nam, toen zij elkander gedurig ontmoetten! Met de theologie trof Bavinck het niet bepaald. Voor Scholten, die met zijn naam een langen tijd de theologische faculteit had gedragen, was de periode der seniliteit aangebroken. Tiele, Land, Rauwenhoff ontwikkelden nog niet hun latere kracht. De hoogleeraar, die een stempel op hem drukte, was Kuenen. Zijn zieleadel, zijn innemende persoonlijkheid, zijn studie-methode, welke uitmuntte in eerlijkheid, voorzichtigheid en bescheidenheid trokken Bavinck, ondanks alle principieel verschil onweerstaanbaar aan. Hoezeer Bavinck ook tot een eigen persoonlijkheid uitgroeide, men kon altijd iets van Kuenen in hem terugvinden.

Als bijzonderheid zij aangeteekend, dat Snouck Hurgronje en hij de eersten waren, die volgens het Akademisch Statuut, dat den 1sten October 1877 in werking was getreden, candidaatsexamen in de theologie aflegden. Bij die gelegenheid wierp Bavinck zijn bul op de tafel vóór de examinatoren en eischte, dat het 'cum' daarop geschrapt zou worden, omdat zijn vriend Snouck Hurgronje (uit motieven, die buiten zijn bekwaamheid lagen) die onderscheiding den vorigen dag niet verkregen had. In datzelfde jaar (1878) werd hij ook candidaat in de Semitische letteren en in 1879 keerde hij als doctorandus in de theologie naar Kampen terug. Voor zijn dissertatie raadpleegde hij meer Kuenen dan zijn promotor Scholten. Na enkele malen van onderwerp te zijn veranderd, liet hij zijn keus vallen op 'De Ethiek van Zwingli' en hoe vlug hij werkte, bewijst wel het feit, dat ruim een jaar na zijn doctoraal examen zijn promotie plaats had. Schrijven en drukken van zijn proefschrift hadden niet meer dan acht maanden gevorderd. Daarin school een profetie. Dezelfde vlotheid van pen behield hij, totdat ziekte hem noodzaakte de pen voor goed neer te leggen. Hij is een van onze vruchtbaarste schrijvers geworden.

Op den tijd, te Leiden doorgebracht, zag hij later met dankbaarheid en droefheid terug. Met dankbaarheid, omdat hij bevrediging had gevonden voor den wetenschappelijken nood, dien hij zoo krachtig in zich voelde. Met droefheid, omdat hij meende, dat hij er iets van zijn kinderlijk geloof had ingeboet. Meer dan eens klaagde hij, dat de vergaarde wetenschap zijn ziel koud en ledig liet. Onrust en twijfel waren daarvan het gevolg. Voor een deel kwam hij die te boven, toen hij in 1881 predikant te Franeker werd. Zijn examens aan de Theologische School te Kampen had hij grootendeels gedurende zijn Leidschen tijd ge-

daan. Zoo kon hij betrekkelijk spoedig zich aan den praktischen arbeid geven. En daar, in den omgang met eenvoudigen, sterkte hij weer aan in zijn geloof. Spoedig ging er van hem ook een groote roep als redenaar uit. Van heinde en ver kwam men toegestroomd om hem te hooren.

Echter bleef de studie hem trekken. In de pastorie ontbrak hem daartoe schier alle gelegenheid. Hij verheelde het dan ook niet, dat hij het als een uitkomst beschouwde, toen hij het volgende jaar benoemd werd tot docent aan de Theologische School te Kampen. Den 10^{den} Januari 1883 hield hij zijn inaugureele oratie over 'De Wetenschap der Heilige Godgeleerdheid', welke de verwachtingen omtrent zijn wetenschappelijk kunnen sterk spanden. Waren aan hem een bonte veelheid van vakken opgedragen: dogmatiek, polemie, ethiek, encyclopaedie, antiquiteiten, mythologie, filosofie en Grieksch, hij studeerde den geheelen dag en gunde zich slechts weinig ontspanning. Bovendien vond hij nog den tijd tot persarbeid.

Intusschen deed ook de kerkelijke praktijk haar aanspraken op hem gelden. Kort na 1886 werden pogingen aangewend om de kerken der Doleantie en de Christelijke Gereformeerde Kerk tot één kerkengroep saam te smelten. Aanvankelijk stond Bavinck er aarzelend tegenover, maar eenmaal voor de idee der vereeniging gewonnen, gaf hij zich er geheel voor. Viel er in zijn kring veel achterdocht jegens Dr. A. Kuiper te overwinnen, hij spande daartoe alle krachten in. De unie der beide kerkengroepen op de Synode van 17 Juni 1892 te Amsterdam, die van toen af den naam voerden van 'Gereformeerde kerken in Nederland' bracht bekroning ook van zijn onvervaard streven.

Een tweede kerkelijke actie liep evenwel op bittere teleurstelling uit en werd daardoor voor Bavincks innerlijk leven van de grootste beteekenis. De vroegere kerkengroepen betrokken haar predikanten van een verschillende inrichting. De Christelijke Gereformeerde Kerk had haar Theologische School te Kampen. De kerken uit de Doleantie zochten haar aankomende predikanten uit de candidaten van de Theol. Faculteit der Vrije Universiteit te Amsterdam. Voor velen, onder wie ook Bavinck, werd nu het ideaal: eenheid van opleiding. De eerste poging in 1893 mislukte. Daarop beijverde zich Bavinck, bijgestaan door het meerendeel zijner collega's, om de Theologische School op hooger plan te zetten en alzoo den wetenschappelijken afstand tusschen haar en de Theologische Faculteit te verminderen. Daarin slaagde hij schitterend. Toen hij echter in 1899 het plan ontwierp om de Theologische School te incorporeeren in het geheel der Vrije Universiteit, zoodat de kerkelijke school bleef, maar de plaats der Theologische Faculteit zou innemen, ontmoette dit vooral verzet van den kant van de voorstanders der Vrije Universiteit en zijn voorstel werd ter Synode niet in behandeling genomen. Dat gaf hem een psychischen schok, welken

hij nimmer te boven kwam. Totnogtoe was bijna al wat hij aanpakte, op een succes uitgelopen. Nu had hij de nederlaag geleden en een zijner liefste denkbeelden in rook zien vervliegen. Nog even flikkerde de hoop op, dat hij zijn doel toch zou bereiken. In 1902 werd nogmaals beproefd de eenheid tot stand te brengen. Het voorstel-Bavinck behaalde de meerderheid. Doch de minderheid, bestaande uit mannen der vroegere Christelijke Geref. kerk wenschte zich daaraan niet te conformeeren. Daarom besloot de Synode het onder de gegeven omstandigheden niet uit te voeren.

Toen achtte Bavinck zijn positie aan de Theologische School onhoudbaar geworden. Velen zijner voormalige medestanders vond hij tegenover zich. Naar zijn gevoelen had de School haar bestaansrecht verloren en werd zij slechts door de kerken geduld. Als hij kort daarna met een zijner ambtgenooten een benoeming aan de Vrije Universiteit ontvangt, gelooft hij, dat het oogenblik om de inrichting, waaraan hij bijna twintig jaar lang zijn beste krachten had gewijd, te verlaten, was gekomen. Reeds driemaal was hij in den loop der jaren aan de Vrije Universiteit benoemd geweest, ongerekend nog de vele malen, dat hij officieus was gepolst. Twee keer zelfs had hij een benoeming aanvaard, doch om later weer zijn woord terug te vragen. Nu echter werd zijn heengaan een feit.

Aan de Vrije Universiteit bezette hij den kathedraal, welken door het ministerschap van Dr. A. Kuyper vacant was geworden. Daarmee kon zijn studie zich in dezelfde lijn als vroeger blijven bewegen en waar hem minder vakken werden opgedragen, kon hij zich beter op zijn hoofdvak, de dogmatiek, concentreren. Had hij zijn standaardwerk 'Gereformeerde Dogmatiek' reeds in Kampen voltooid, in Amsterdam bezorgde hij er de standaardeditie van en de uitbreiding bestond voor een niet gering deel hierin, dat het filosofisch element er ongemeen in werd versterkt. Daarin volgde hij den koers van zijn ambitie. Ook op zijn colleges bracht hij, waar zijn onderwerp het maar even toeliet - en hoe dikwijls was dat niet het geval? - de filosofie er bij te pas. En zij, die voor een enkele maal zijn colleges bijwoonden verkeerden niet zelden in twijfel of zij zich op een filosofie-, dan wel op een theologie-college bevonden. Zijn machtige geest droeg hem ver boven alle beperking uit en met grootschen vleugelslag vloog hij, waarheen het hem lustte.

Had hij genoeg van strijd en meed hij dien, zooveel maar mogelijk was, uit het praktische leven trok hij zich niet terug. Meer dan vroeger betrad hij in zijn eerste Amsterdamsche jaren den kansel, hij hield door heel het land heen lezingen en zijn vruchtbaarheid als schrijver nam sterk toe. Ook was hij de vraagbaak voor velen uit het buiten- zoowel als uit het binnenland. Zijn werken maakten hem tot ver buiten onze grenzen bekend en zijn twee reiken naar Amerika, de eerste in 1892, de

tweede in 1908 (toen hij de 'Stone-lectures' hield), bezorgden hem tal van vrienden, die echter ook gaarne bij hun bezoek aan Holland van zijn rijke gaven profiteerden en over moeilijke aangelegenheden zijn advies inwonnen. En in ons land zelf kon er geen comité van christelijk- of meer specifiek Gereformeerd karakter worden opgericht, of op Bavinck's oordeel werd groote prijs gesteld. Op congressen was hij steeds een gevierd spreker. Vooral voor studenten en oud-studenten stond immer zijn huis open en hij leende een meer dan welwillend, een zich interesseerend oor aan hun vragen. In later jaren vervoegden zich gaarne zij, die met nieuwe denkbeelden, verstreckende plannen rondliepen bij hem, al ontvingen zij, gelijk zijn wikkende, aarzelende, immer pro en contra redeneerende, ook aan stemmingen onderhevige natuur kon doen verwachten, niet altijd een bescheid, dat houvast gaf.

Op politiek terrein had hij zich sinds lang begeven. In plaats van Kuyper werd hij, na diens optreden als minister, voorzitter van het Centraal-Comité en hield in 1905 de Deputatenrede. Er stak in hem echter geen leider. Ook rees er enkele jaren daarna een geschil in den boezem der Anti-revolutionaire Partij. Bavinck besloot nu zich van de politiek af te wenden. Maar men liet hem niet los. In Augustus 1911 werd hij voor Zuid-Holland tot lid der Eerste Kamer verkozen. Trouw kwam hij de steeds toenemende eischen van het lidmaatschap na. Bij gewichtige momenten trad hij naar voren en hield dan redevoeringen, welke om haar scherpzinnige logica en breede visie zelfs door politieke tegenstanders werden geprezen. In ons Hoogerhuis, waar men in den regel niet zoo vaak uit den parlementairen band springt als in ons Lagerhuis, voelde hij, de op vormen gestelde, de correcte, zich op zijn plaats. Hier had hij het gevoel de nationale belangen in den ruimsten zin te dienen. En ruimte was hem een bestaansbehoefte.

Lijnen van geleidelijke ontwikkeling liepen bij hem samen in levendig interesse in onderwijs en opvoeding. Aan gewoon interesse daarin had het hem nooit ontbroken. Maar langzamerhand legde het meer beslag op zijn werkkraft. Den schoolstrijd in zijn laatste phase heeft hij als een officier van den hoogsten rang meegestreden. Op het gebied van het onderwijs was geen arbeid hem te gering, maar ook geen werk hem te groot. Hij zette op plaatselijke schoolvergaderingen zijn beginselen uiteen, was geruimen tijd voorzitter van 'Gereformeerd Schoolverband', verzamelde gegevens over het onderwijs in andere landen, zat in de commissie voor de examens van Indologen, maakte deel uit van een commissie voor een Universiteit in Nederlandsch-Indië, ijverde voor meer systematische opvoeding van kinderen boven den leerplichtigen leeftijd. In die richting bewoog zich ook zijn studie. Van de filosofie specialiseerde hij zich al meer in de psychologie en nog enger in de paedagogiek, waarover hij menig

belangrijk boek schreef. Hij was van lieverlede ook een onderwijsspecialiteit van naam geworden. Door het ministerie Ruys de Beerenbrouck werd hij dan ook benoemd tot voorzitter van den Onderwijsraad.

Om zijn groote verdiensten viel hem menige onderscheiding ten deel. Reeds aan het begin van zijn auteursloopbaan, in 1883, werd hij vereerd met het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. In de vacature-professor Rauwenhoff werd hij op de voordracht voor hoogleeraar aan de Leidsche Universiteit geplaatst. Van de regeering ontving hij den Nederlandschen Leeuw. De Koninklijke Akademie van wetenschappen nam hem in 1906 in haar college op. Meer nog. Door een schare van discipelen werd hij als op de handen gedragen. Stond hij allerwege in hoog aanzien, bij zijn geestverwanten had hij een plaats veroverd in het hart, al waren er ook, die zijn verwisseling van Kampen voor Amsterdam nooit konden vergeten.

Uiterlijke voorspoed kenmerkte heel zijn leven. In mejuffrouw Johanna Adriana Schippers vond hij een levensgezellin, die de kunst verstond het huiselijke leven zóó in te richten, dat hij onverhinderd zijn roeping kon volgen. Hun huwelijk werd met een dochter gezegend. In de rustige atmosfeer van zijn kleine gezin herwon hij zijn evenwicht, als het voor een oogenblik verbroken was en zamelde hij telkens krachten voor een nieuwe taak.

Zijn grootheid zou nog meer aan het licht zijn getreden, indien het hem niet ware beschikt te leven in de schaduw van Dr. A. Kuyper. Toen Bavinck optrad had Kuyper reeds op theologisch en politiek gebied het woord geproken, dat ook voor den eerste de richting wees. Ondanks deze geestelijke afhankelijkheid wist Bavinck zich toch een zelfstandige plaats te veroveren en Kuyper op wetenschappelijk terrein in meer dan één opzicht aan te vullen.

Een levensavond heeft Bavinck niet gekend. Op eens werd zijn kracht gebroken. Hij had zich naar Leeuwarden begeven om er de Synode der Gereformeerde Kerken bij te wonen (1920). Daar vertoonde hij sprekende teekenen van vermoeidheid. Op de huisreis werd hij onwel. Toen volgde de inzinking. Lang heeft zijn lijden geduurd. Soms kwam er even opflikkering van kracht, maar om spoedig weer te worden gedooft. Hij, die heel zijn leven had gepeinsd, lag ook op zijn sterfbed te peinzen. Wat hem vooral bezig hield was het raadsel van den dood. Maar hiervan was hij zeker, dat hij de hemelsche heerlijkheid zou beërven. En tot de velen, die hem kwamen bezoeken, sprak hij van zijn verlangen om ontbonden te worden en met Christus te zijn.

Den 29sten Juli 1921 ontsliep hij, die veel had gedacht, veel had gearbeid en veel had liefgehad.

A m s t e r d a m , 26 Juli 1923.

V. HEPP.

Werken van wijlen Prof. Dr. H. Bavinck.

De Ethiek van Ulrich Zwingli, 1880.

Synopsis purioris theologiae, disputationibus quinquaginta duabus comprehensa, ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaeum, Antonium Phisium. Editio sexta. Curavit et praefatus est H. Bavinck, 1881.

Het rijk Gods het hoogste goed, artikel in 'De Vrije Kerk', 1881¹.

Het vóór en tegen van een dogmatisch systeem, artikel in 'De Vrije Kerk', 1881.

Gereformeerde Theologie, artikel in 'De Vrije Kerk', 1881.

De borgtocht van Jezus Christus, artikel in 'De Vrije Kerk', 1881.

De wetenschappelijke roeping onzer kerk, artikel in 'De Vrije Kerk', 1882.

Synodale Kerkinrichting, artikel in 'De Vrije Kerk', 1882.

De wetenschap der Heilige Godgeleerdheid. Rede ter aanvaarding van het Leeraarsambt aan de Theologische School te Kampen, 1883.

De Predikdienst, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

Het Christelijk Geloof, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

De Huishouding Gods, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

De Eere Gods, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

Een Gedenkschrift der Scheiding, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

Het Lutherfeest, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

De Hedendaagsche Wereldbeschouwing, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

Reformatie der Kerken, artikel in 'De Vrije Kerk', 1883.

De Theologie van Prof. Dr. Daniel Chantepie de la Saussaye, 1884, 2de druk 1903.
Aan Dr. J.H. Gunning Jr., artikelen van polemische strekking in 'De Vrije Kerk', 1884.

Huldreich Zwingli, artikel in 'De Vrije Kerk', 1884.

De Navolging van Christus, artikel in 'De Vrije Kerk', 1885.

Artikelen in 'De Bazuin'².

Het Dualisme in de Theologie, artikel in 'De Vrije Kerk', 1887.

Christendom en Natuurwetenschap, artikel in 'De Vrije Kerk', 1887.

Moderne Theologie, artikel in 'De Vrije Kerk', 1887.

Calvijn's leer over het Avondmaal, artikel in 'De Vrije Kerk', 1887.

De methode der Zending, artikel in 'Het Mosterdzaad', 1888.

De Theologie van Albrecht Ritschl, artikel in de 'Theologische Studien' onder redactie van Prof. Daubanton, 1889.

De Katholiciteit van Christendom en Kerk. Rede, bij de overdracht van het rectoraat aan de Theologische School op 18 Dec. 1888, 1888.

De Welsprekendheid, 1889, 4de druk 1918.

Confessie en Dogmatiek, artikel in de 'Theologische Studien' onder redactie van Prof. Daubanton, 1891.

1 Van de weekblad- en tijdschriftartikelen worden hier alleen de voornaamste genoemd.

2 Deze loopten over verschillende jaargangen. Van 1900-1902 was Bavinck hoofdredacteur van dit blad. De groote artikelenreeksen zijn afzonderlijk uitgegeven en met andere opstellen gebundeld en worden beneden vermeld.

The Influence of the protestant Reformation, rede gehouden op het Concilie van Presbyteriaansche kerken te Toronto (1892), opgenomen in de 'Proceedings of the fifth General Council, Toronto 1892, London.

Het Concilie van de Presbyteriaansche kerken te Toronto, artikel in 'Stemmen voor Waarheid en Vrede' onder redactie van Dr. Bronsveld, 1893.

The Future of Calvinism, artikel in de 'Presbyterian and Reformed Review', 1894.

De Algemeene Genade. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Theologische School op 6 Dec. 1894, 1894.

Gereformeerde Dogmatiek I, 1895.

Opleiding en Theologie, in verbinding met M. Noordtzij, D.K. Wielenga en P. Biesterveld 1896.

Nadere Verantwoording, in verbinding met M. Noordtzij, D.K. Wielenga en P. Biesterveld 1896.

Biblia naar de uitgave der Statenoverzetting in 1657 bij de wed. P. Aertsz van Ravenstein uitgekomen, in de thans gangbare taal overgebracht door A. Kuyper, onder medewerking van H. Bavinck en F.L. Rutgers 1880 en 1891 en met uitgave van de berijmde Psalmen, de Formulieren van Eenigheid en de Liturgie, 1897.

Beginnelsen der Psychologie 1897, 2de druk bezorgd door Dr. V. Hepp, 1923.

Het Vierde eener Eeuw. Rede bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van 'De Standaard', 1897.

Gereformeerde Dogmatiek II, 1897.

Bede en Rede, met P. Biesterveld, ter inleiding van de jaarvergadering van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag, gehouden te Zwolle, 1898.

Recent Dogmatic Thought in the Netherlands, in de 'Presbyterian and Reformed Review, 1898.

Gereformeerde Dogmatiek III, 1898.

Ter Toelichting en Verdediging van de Psychologie, artikelen in het 'Christelijk Schoolblad' 1899.

Theologische School en Vrije Universiteit. Een voorstel tot vereeniging, 1899.

Het Recht der Kerken en de Vrijheid der Wetenschap, 1899.

Het Doctorenambt. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Theologische School te Kampen op 6 Dec. 1899, 1899.

Schepping of Ontwikkeling, 1901, 2de druk 1919.

De Offerande des Lofs, 1901, 10de druk 1920.

De Zekerheid des Geloofs, 1901, 3de druk 1918.

De Wereldoverwinnende kracht des Geloofs. Leerrede, 1901.

Gereformeerde Dogmatiek IV, 1901.

Hedendaagsche Moraal, 1902.

Ouders of Getuigen, 1902.

Samenwerking, Referaat gehouden op den Bondsdag van den Bond van Jongelingsvereenigingen op Gereformeerden grondslag, 1902.

Blijven of Heengaan? 1902.

Godsdienst en Godgeleerdheid. Rede, gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de Theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, 1902.

Roeping en Wedergeboorte, 1903.

Christelijke Wereldbeschouwing. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de
Vrije Universiteit, 1904, 2de druk 1913.
Christelijke Wetenschap, 1904.

Paedagogische Beginselen, 1904, 2de druk 1917.

Geleerdheid en Wetenschap. Rede, uitgesproken bij de opening der lessen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, 1905.

Christelijke of neutrale Staatskunde. Rede ter inleiding van de te houden Deputatenvergadering, 1905.

Bilderdijk als denker en dichter, 1906.

De taak van het Gereformeerd Schoolverband. Referaat 1906, 2de druk 1912.

Gereformeerde Dogmatiek² I, 1906.

Magnalia Dei, 1907.

Evolutie, in de serie: 'Pro en Contra', 1907.

Christendom en opvoeding, in verbinding met Mr. A. Anema, Dr. A. Kuyper Jr., Dr. J.C. de Moor, Dr. P.A.E. Sillevius Smitt en Dr. J. Woltjer, 1908.

Christelijke beginselen en maatschappelijke verhoudingen, 1908.

Gereformeerde Dogmatiek² II, 1908.

Het Christelijk Huisgezin, 1908, 2de druk 1912.

Wijsbegeerte der Openbaring. Stone-lezingen, 1908.

Johannes Calvijn. Eene lezing ter gelegenheid van den 400sten gedenkdag zijner geboorte, 1909.

Gereformeerde Dogmatiek² III, 1910.

Modernisme en Orthodoxie. Rede, gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, 1911.

Gereformeerde Dogmatiek² IV, 1911.

Het Christendom, in de serie 'Groote Godsdiensten', 1912.

Handleiding bij het onderwijs in den Christelijken godsdienst, 1913.

Evangelisatie, 1913.

De opleiding van den onderwijzer, in verbinding met Dr. H. Visscher en H.J. van Wijlen, 1914.

Over het Onbewuste. Referaat, gehouden op de Wetenschappelijke samenkomst van de Vrije Universiteit, 1915.

Leider en Leiding, in verbinding met Mr. A. Anema, Mr. P. Diepenhorst, Mr. Th. Heemskerk en Mr. S. de Vries Czn., 1915.

Het Probleem van den Oorlog, 1915.

De Opvoeding der rijpere Jeugd, 1916.

De Overwinning der ziel. Rede, uitgesproken in de algemeene vergadering van het 8ste Nederlandsche philologencongres te Utrecht, 1916.

De nieuwe Opvoeding, 1917.

De Hervorming en ons nationale leven, in: De Kerkhervorming, 1917.

De Vrouw in de hedendaagsche maatschappij, 1918.

De navolging van Christus en het moderne leven, 1918.

Gereformeerde Dogmatiek³ I-IV, 1919.

Bijbelsche en Religieuse Psychologie, 1920.

Christendom, Oorlog, Volkenbond, 1920.

Verzamelde Opstellen op het gebied van godsdienst en wetenschap, 1921.

Kennis en Leven, verzameld door Ds. C.B. Bavinck, 1922¹.

- 1 Onvermeld werden gelaten de Voorreden, door Dr. Bavinck geschreven ter introductie van menig boek, ook artikelen in schoolbladen, waarvan de voornaamste in een zijner bundels werden opgenomen, evenzoo zijn Redevoeringen in de Eerste Kamer, te vinden in de 'Handelingen'.

Levensbericht van Willem Pieter Kops.

Toen ik in 1876, na afgelegd candidaats-examen, de Groningsche Hoogeschool verlaten had om aan het Seminarie der Doopsgezinden, in mijn geboortestad Amsterdam, mijn theologische studie te voltooien, maakte ik daar - eigenaardige beschikking - al spoedig kennis met Willem Pieter Kops¹. Hij was een vriendelijk, gezellig student, zich kenmerkend door zekere *bonhomie*, van lichte ironie getint, en door - was hij mee hierom eenigen tijd geleden tot senator van het studentencorps gekozen? - hoffelijke manieren. Hoe tuk bleek hij voorts te zijn op betoog en debat! Nog zie ik hem met zijn fraaien, donkeren krullebol, in een leunstoel neergevlid, ons boeiend door zijn redeneering. Sterke beweringen van gevleugelde woorden gekruid en bevallige gebaren verlevendigd, ontvloeiden dan aan zijn lippen. En wij - wij hoorden glimlachend aan, terwijl af en toe die glimlach in een schaterlach losbarstte.

Mijn omgang met hem heeft toen niet lang geduurd. In 1878 zei hij de Kweekschool vaarwel; ik trok eind Maart 1879 als jong predikant naar Wieringen. Jaren gingen voorbij waarin ik hem schaars en dan nog vluchtig sprak. Tot Letterkunde - hij werd in 1903 lid - ons weer bijeen bracht. Vrij getrouw zaten wij sinds dien tijd ter algemeene vergadering samen aan. Ook de maaltijd werd dan niet versmaad: wij bleven jong van hart, vrienden van het *utile dulci*. Maar een meer bestendig verkeer brak eerst aan, toen ik in 1912 naar Amsterdam was getogen, waar Kops zich sinds 1906 gevestigd had.

Nu is hij heengegaan; schier de laatste uit den kring waarbinnen ik gedurende mijn Amsterdamschen studententijd verkeerd heb.

1 Zijn grootvader, Jan Kops, hoogleeraar te Utrecht in de landhuishouden kruidkunde, was de boezemvriend geweest van mijn overgrootvader, Adriaan Loosjes Pzn. Beiden waren in hun tijd vurige patriotten.

Willem Pieter Kops werd den 28sten Augustus 1852 te Utrecht geboren uit het huwelijk van Albertus Kops, geneesheer aldaar, en Grietje Cleijndert, die hem negen kinderen schonk, van welke vijf den volwassen leeftijd bereikten. Zijn moeder stierf toen hij twaalf jaar was, zijn vader overleed in 1874. Na 't afloopen der lagere school, bezocht hij het gymnasium zijner geboorteplaats, waarvan destijds Mr. A. Ekker, rector was. Is deze geleerde, ook door menig geschrift niet onbekend gebleven, naar men mij meedeelde voelde de jonge Kops zich tot zijn onderwijs geenszins aangetrokken. Student geworden, verliet hij, gelijk ik reeds schreef, het Seminarie eer hij den studietijd ten volle had geeindigd. Hij was daarna eenigen tijd bij het lager onderwijs werkzaam, terwijl hij inmiddels zich voorbereidde tot het verwerven van de acte M.O. in geschiedenis, een studie die zeker aan zijn lateren letterkundigen arbeid is ten goede gekomen. Ernstige keelaandoening intusschen, die lang achterelkander spreken beslist verbood, gaf aan zijn lot een wending. Hij werd journalist bij de 'Indische Mercur' het bekende blad, door de firma de Bussy te Amsterdam, uitgegeven.

In 1889 vestigt Kops zich te Hoorn. Hij heeft de drukkerij van den heer Persijn kunnen overnemen, waar ook de Hoornsche Courant verschijnt. Kops wordt haar redacteur en doet als zoodanig menig artikel in haar kolommen het licht zien, terwijl mede 'Het Vaderland' straks hem onder haar meewerkers tellen mag. Bovendien neemt 'De Tijdspiegel' in de jaren 1900, 1901, 1902 en 1904 historische studies van hem op. In 1909, maar dan is hij reeds te Amsterdam, volgt de laatste. Daar te Hoorn zeilt onze Kops met volle zeilen de levenszee op. Dit beeld voegt zeker weinig bij 't betrekkelijk rustig bestaan van drukker in een provinciestad, bij dat van journalist en essayïst. Nog minder bij het ambt van diaken eener kleine Doopsgezinde gemeente, al schonk hij haar gewis dezelfde belangstelling, welke hij later harer groote zuster te Amsterdam geschonken heeft, want Kops was een godsdienstig en kerksch man. Evenmin bij de toewijding aan zoo menige vereeniging van openbaar nut, welke stillekes, zij 't met stille kracht, haar taak volbrengt. Maar er was iets anders. Kops betrad het erf des politieken levens. Eerst als secretaris, dan als voorzitter der liberale Kiesvereeniging te zijner plaatse, daarna, bij de reconstructie, als penningmeester van het hoofdbestuur der Liberale Unie. Ik herhaal, hij voer de levenszee op, en die zee, zij 't binnensee, kan soms onstuimig zijn - vooral wanneer de storm van het staatkundig leven haar golven beroert.

Inderdaad, wat al ergernissen bij zeldzame zegepralen, wat al teleurstellingen, hij hooggespannen verwachtingen zijn den politicus bereid! De champagne, die hij in letterlijken zin soms drinkt, als 'partij' heeft gewonnen, wat is zij vergeleken bij de gal, die hij, overdrachtelijk, vaak zwelgen moet! Was Kops politicus?

Ik twijfel er niet aan. Hij was het naar aanleg en neiging. Zijn de staatkundige en economische vraagstukken van vroeger niet in wezen nog van onzen tijd? Bereidt elke rust in deze atmosfeer niet telkens den storm voor? Welnu, Kops had reeds ten jare 1887 zijn eerst, groot historisch werk uitgegeven, dat op genoemde verkeurdheid wijst: *Een strijd tusschen vorst en volk* (13 Juli 1788-6 October 1789). De Schrijver noemt het in zijn voorbericht een *vertelling* - het zij zoo. Hij heeft de geschiedenis doorvorsch, haar bijzondere bronnen geraadpleegd, haar in beeld gebracht. Maar het is een *roman*, die ons verplaatst aan den vooravond van de Fransche revolutie en bij haar begin; een roman vol romantiek, met twee liefdesgeschiedenissen, die adel en volk tot elkaar brengen; een roman vol romantiek, waaraan stijl en woordkeus zich innig vasthechten, evenals aan den tijd, dien hij voor de verbeelding oproepen wil, zoodat dit boek soms van achttiende eeuwschen oorsprong schijnt te zijn. Evenwel, moge deze romantiek ons, die in meer of mindere mate den invloed van de Tachtigers hebben ondergaan en zijn begonnen te peinzen over de vraag of een historische roman niet tweeslachtig is - moge ons die romantiek soms ietwat vreemd aandoen, dit belet geenszins, dat zij ons vaak meesleept, vooral waar zij de geschiedenis vastgrijpt. Kops weet de massa voor ons oog in beweging te brengen en maakt, waar wij het Fransche volk van die dagen goed leeren begrijpen, onze ziel als tot een blad onbeschreven papier. Dan voelen wij neiging, het *ça ira, ça ira* mee te brullen, dan opent onze hand het speeltuig, en bij 't onstuimig slaan der toetsen zingt luid onze mond de schoonste Volkshymne:

*Allons enfants de la patrie,
Le jour de gloire est arrivé.*

Ook *la note gaie* ontbreekt niet. Die forsche, mollige caféhoudster met haar ruw verlangen naar den Man, is een kostelijk type. Zij wekt een lach te midden van de losgelaten hel der volkshartstochten. Naar mijn meening staat deze roman boven zijn andere. Daar is schakeering, daar is passie, daar is het ijselijke, geheimzinnige, het overgevoelige der romantiek in, maar daar is ook het jolijt. In één woord - en hierom gaf ik een korte, *afzonderlijke* beoordeeling, die voor zijn verder werk ontbreken zal - dit boek typeert m.i. het meest den *Schrijver*¹.

Zes jaar later verscheen, als zelfstandig geheel, een nieuwe

1 Van dezen roman verscheen een verkorte vertaling in het Fransch, onder den titel: *Un roman sous la Révolution par Einvel* (1890, Paris, Bibliothèque Nouvelle). Zij is van zekeren Franschen Graaf, die wel Kops' toestemming ter overzetting vroeg, maar er bjjvoegde, dat hij in 't tegenovergestelde geval, het toch zou doen. De naam van den oorspronkelijken auteur werd 'geëclipseerd'. Nederland was toen nog niet tot de Berner Conventie toegetreden!

roman van zijn hand, welke zich bij den vorigen aansluit en getiteld is: *Op leven en dood 1792-1793*. Hij verplaatst ons in de Septemberdagen en bij het schavot van Lodewijk den Zestiende. Dan zwenkt de blik naar onzen tijd en ons land door den socialen roman *Eduard de Villemare*, om straks weer terug te keeren tot de 18de eeuw, al toeft hij thans binnen onze grenzen. *Uit Grootvaders tijd*, eerst als feuilleton in het Nieuws v.d. Dag geplaatst, is zeker wel het werk van Kops, dat het meest bekend is geworden. Het verhaalt op aantrekkelijke wijze van Patriottentijd en Patriotten, van 't Fransche juk en het Herstel. Geen wonder dat hij ook die stof koos: zonder de *grote* Fransche omwenteling had, naar den mensch gesproken, de *kleine* haar voedsel gemist.

Kops was een kundig, zeer belezen man. Zijn geschriften dragen het blijk ervan. Zij werden niet vluchtig opgesteld, ernstig onderzoek ging vooraf. Zeker, zijn romans zijn *tendenz*-romans. Het *verhaal* wordt soms terzij geschoven voor opmerkingen en vingerwijzingen. Hij wil zijn lezers de dingen laten zien, gelijk hij ze ziet. Zelfs de apostrofe komt een enkele maal voor. Zoo in *Eduard de Villemare*; dit al ten koste van de kunst. Hetgeen niet weg neemt, ik herhaal het, dat Kops vaak boeit en meesleept. De romantiek redt dan het geheel. Wat was hij eigenlijk; romanticus of historicus? Van beiden, meen ik. Maar - hij had de geschiedenis vooral dáár lief, waar zij hem in zich zelve romantiek bood of stof tot romantiek verschaft. En welke periode deed dit meer dan die der Fransche omwenteling?

Zeventien jaar had Kops te Hoorn gewoond, toen hij in 1906 als ambteloos burger zich te Amsterdam vestigde. Ambteloos, doch niet werkeloos. Alras wordt hij er de zeer gewaardeerde penningmeester van de vereeniging 'Tot steun', die met haar vier doorgangshuizen, ten doel heeft de opheffing der verwaarloosde jeugd. Ik zie hem in mijn verbeelding op zijn mooie studeerkamer zitten, tusschen zijn rijken boekenschat, ijverig met zijn keurige hand cijfers pennend in het dikke kasboek. Maar - *on revient toujours à ses premiers amours*. Nog laat de Fransche revolutie hem niet los. In 1909 verschijnt *Een jaar onder het Schrikbewind*, herinneringen van een verdicht persoon, koningsgezinde, die tegen zijn zin naar Parijs trekt, tot het verrichten van spionnendienst. Moeizaam zwoegt hier de romantiek onder de zware, gedocumenteerde historische stof verder, soms schijnt zij bezweken, maar telkens heft zij zich omhoog. En dan - ten slotte - vat hij nog eens de pen op voor: *Figuren uit de Fransche Revolutie*. Ten slotte - welteverstaan voor *ons*. Helaas, Kops heeft ook hierbij zijn teleurstellingen gekend: *Adriaan Loosjes en zijn tijd* bleef onvoltooid achter! Een werk over Wallpole werd wel voleindigd, maar kon door den Oorlog, wegens duurte van papier en drukkosten geen uitgever vinden.

Toch was Kops de man niet die hierom het hoofd hangen liet. Hij had een gelijkmatige natuur en ging kalm zijn weg, hoffelijk, vriendelijk, tot den einde, steeds oude vriendschap getrouw, schoon latere niet werend, gul gastheer, aangename gast, naast al de romantiek zijner ziel, scherpzinnig genoeg om 's levens dwaasheid te speuren. Na een hartlijden werd hij, nog plotseling, weggenomen. Hij stierf den 27sten Juni 1923.

Een groot deel van het leven van Willem Pieter Kops is gelukkig geweest. Zeker ook, wijl hij zonder beslommering om het stoffelijke, zich met liefde wijden kon aan den arbeid, waarnaar hart en hoofd uitgingen. Maar toch voornamelijk door een een-en-dertigjarige echtvereeniging, die kinderloos bleef, met Catharina Maria Prinsen. Deze vrouw was al dien tijd met haar toewijding en zich nooit verloochenenden opgewekten geest, zijn goede genius, de zon op zijn pad. Zij en zijn laatst overgebleven zuster, de weduwe van den Amsterdamschen, Doopsgezinden leeraar, W.I. Leendertz, ze staren hem in stille droefheid na, gelenigd nochtans door dankbare herinnering.

Augustus 1923.

V. LOOSJES AZ.

Geschriften van W.P. Kops.

Een strijd tusschen Vorst en Volk, 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1887.

Op leven en dood, idem, 1893.

Uit Grootvaders tijd. Haarlem, de Erven Loosjes, 1899.

Een jaar onder het Schrikbewind, Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, (1909).

Eduard de Villemare, idem, z.j.

Figuren uit de Fransche Revolutie, Baarn, Hollandia drukkerij, z.j.

In de Tijdspiegel.

1900.	N° 8. Bismarck in ongenade.
1901.	N° 3. Een Iersch Klaverblad (Theobald Wolfe Tone, Lord Edw. Tidzgerald, Rob. Enunat).
1902.	N° 7. Daniel O'Connel, De Iersche Volksmenner.
1904.	N° 12. Patriotten-democraten en anti-vrijcorporisten.
1909.	N° 12. De schilderkunst te Parijs gedurende de Fransche revolutie.

In: 't Herstelde Nederland, zijn opleving en bloei na 1813, uitgegeven door Gen. Majoor N.N.J. Fabius:

Holland over het IJ.

Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.